

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЌЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН БА
НОМИ С.АЙНӢ**

Бо ҳуқуқи дастнавис

УДК 809.155.0

Одинаев Саидахмад Полвонович

**ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҲАМҚОЛАБ ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ
МУОСИРИ ТОҶИК**

Р И С О Л А

барои гирифтани унвони номзади
илмҳои филологӣ

ИХТИСОС: 10.02.01. Забони тоҷикӣ

Роҳбари илмӣ:

доктори илмҳои филологӣ, профессор
Маҷидов Ҳ.

Мудири шуъбаи забонҳои ориён ва бостони
Институти забону адабиёти Рӯдакии АМИТ
н.и.ф., дотсент Мирбобоев А.

ДУШАНБЕ - 2023

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА	4-20
БОБИ I. Мавқеи воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаб дар байни дигар гурӯҳҳои сохтори фразеологияи забони адабии муосири тоҷикӣ	17
I.1 Нишонаҳои лингвистии воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ	19
I.1.1 Нишонаҳои умумии воҳидҳои фразеологӣ тоҷикӣ	26
I.1.2. Нишонаҳои махсус ё идиоматикӣ воҳидҳои фразеологӣ тоҷикӣ	35
I.1.3 Аҳамияти нишонаҳои сохторӣ дар таснифи гурӯҳҳои сохтори воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ	38
I.2. Гурӯҳҳои сохтори воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ ва мавқеи ҷолабҳои фразеологӣ дар байни онҳо	40
I.2.1. Ҷумлаҳои фразеологӣ ва ҷолабҳои фразеологӣ онҳо	41
I.2.2. Ибораҳои фразеологӣ ва ҷолабҳои фразеологӣ онҳо	43
БОБИ II. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаб ва хосиятҳои муҳимтарини онҳо	52
II.1. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаб ҳамчун як навъи махсуси сохтори воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ	67
II.2 Гунаҳои воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаб	83
II.3 Омилҳои ташаккули семантикаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби забони тоҷикӣ	97
БОБИ III. Муносибати воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаб ба категорияҳои семантикӣ воҳидҳои фразеологӣ забони адабии тоҷикӣ	104
III.1. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаб ва муродифоти фразеологӣ	113
III.2. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаб ва мутаодифоти фразеологӣ	120
ХУЛОСА	127
Рӯйхати адабиёт	134

МУҚАДДИМА

Мубрамият ва зарурияти мавзӯи таҳқиқот. Амсиласозӣ (моделирование) яке аз усулҳои пурзӯри маърифат дар ҳамаи соҳаҳои илми имрӯза доништа шудааст. Амсиласозӣ аз паҳлӯҳои ба таври васеъ истифодашавандаи соҳаҳо ва падидаҳои гуногуни воқеият мебошад. Шаклҳои амсиласозӣ мухталифанд ва дар доираҳои гуногуни илм, истеҳсолот, санъат ва ғайра мавриди истифода қарор мегиранд. Дар забоншиносӣ, аз ҷумла, фразеология ҳамчун усул барои таҳқиқи раванди ҳосилшавии воҳидҳои фразеологӣ, мавҷудияти синхронӣ ва диахронии онҳо ба кор бурда мешавад.

Истилоҳи амсила ва амсиласозӣ ба таври гуногун тафсир карда мешаванд. Дар марҳилаи барқароршавии фразеология ҳамчун илм ва ҷудо намудани фразеологизмҳо ҳамчун воҳидҳои махсуси забон масъалаи амсиласозии воҳидҳои фразеологӣ ба раванди ҳосилшавии фразеологизмҳо дахлдор буд.

Яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносӣ дар соҳаи омӯзиши фразеология шакл ва қолабҳои сохташавии воҳидҳои фразеологӣ мебошад, ки аз нуқтаи назари забоншиносӣ аҳамияти калонро соҳиб шуда метавонад. Омӯзиши ҳаматарафаи он барои ҳалли фасли бисёре аз масъалаҳои назариявии фразеология, аз ҷумла муносибати фразеология бо сарфу наҳв (грамматика), таърихи инкишоф, шаклгирӣ ва тағйирёбии воҳидҳои фразеологӣ кумак расонида метавонад.

Дарачаи омӯзиши мавзӯи таҳқиқот. Дар асарҳои ба масъалаҳои мухталифи фразеология бахшидашудаи бархе аз забоншиносон қайд карда мешавад, ки бисёре аз воҳидҳои фразеологӣ ба ибораҳои ҳамранг ё ҳамқолаби (серияҳои) фразеологӣ тақсим мешаванд.

Истилоҳи «серия» бори аввал аз аз тарафи забоншиноси барҷастаи шветсарӣ Шарл Балли (1865-1947) истифода бурда

шудааст. Вай дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ мавҷуд будани ҷузъҳои тағйирёбандаеро, ки бо иваз шудани онҳо дар маъно ва шакли воҳидҳои фразеологӣ халали ҷиддие ба вучуд намеояд, қайд намудааст. Ш.Балли мавҷуд будани силсилаи воҳидҳои фразеологиро қайд менамояд, ки аз рӯйи маъно қомилан фарқ мекунанд, аммо за рӯйи шакл шабеҳи ҳамдигар мебошанд. Вобаста ба ин, дар доираи фразеология имконияти вучуд доштани серияҳои фразеологиро қайд менамояд [22,100].

Дар забоншиносии шӯравӣ оид ба ин масъала нахустин шуда академик В.В.Виноградов дар асару мақолаҳои худ изҳори ақида намудааст. Виноградов В.В. истилоҳи «серия»-ро ба маънои силсилаи воҳидҳои фразеологӣ шарҳ додаст, ки бо ҳамон як ҷузъи устувор (стерженовой член) шакл гирифтаанд. Зимнан барои омӯзиши бисёре аз масъалаҳои фразеология мақолаҳои машҳури Виноградов В.В. замина гузоштаанд [28;29;30].

Истилоҳи «серияи фразеологӣ», ки дар ибтидо, аз ҷумла дар асарҳои Ш.Балли ва В.В.Виноградов ҳамчун силсилаи воҳидҳои фразеологӣ дорои як ҷузъи умумӣ шарҳ дода мешуд, минбаъд тафсири васеъ ва мухталифи худро меёбад.

Дар забоншиносии имрӯза барои ифодаи ин мафҳуми фразеологӣ истилоҳи ягона ва умумӣ муқаррар карда нашудааст. ВФ-и ҳамқолабро дар забоншиносии рус бо истилоҳи «серия», «гнездо», «ряд», «группа», «моделирование» дучор омадан мумкин аст. Баъзе забоншиносон ВФ-и ҳамқолабро вариантҳои услубӣ ва қатори синонимӣ номидаанд. Гарчанде дар дохили ВФ-и ҳамқолаб имконияти мавҷуд будани гунаҳо ва муродифоти фразеологӣ дида шавад ҳам, ин ҳанӯз аломати фарқкунандаи онҳо шуда наметавонад. Якҷанд ВФ-и ҳамқолаб дар сурате ба ҳам муродиф шуда метавонанд,

ки агар калимаҳои ба таркиби онҳо дохилшаванда ҳамин хосиятро дошта бошанд.

Дар эроншиносӣ бори аввал дар асари Ю.А.Рубинчик «Асосҳои фразеологияи забони форсӣ» [128] боби махсусе ба масъалаи шаклگیرӣ, сохтору маънои ибораҳои номии аз рӯйи амсилаҳо (моделҳо) сохташуда бахшида шудааст. Муаллиф ибораҳои фразеологии номии навъи «аҳли забон», «аҳли дониш», «аҳли луғат», «аҳли адаб»-ро таҳлил карда, чузъҳои устувори ин гуна ибораҳоро моделсоз (моделирующий) номидааст (дар ибораҳои болоӣ калимаи «аҳл» - С.О.) Ҳар як чузъи моделсоз бо доираи муайяни вожаҳо алоқаи маъноӣ зоҳир менамояд.

Дар забоншиносии тоҷик оид ба амсиласозии фразеологизмҳо ва воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб то кунун тадқиқоти ҷудогонае ба вучуд наомадаанд. Бо вучуди ин, баъзе ишораҳоро доир ба имконияти аз рӯйи қолабҳои муайян сохта шудани ВФ дар асару мақолаҳои забоншиносони тоҷик дарёфт намудан мумкин аст.

М.Фозилов дар муқаддимаи фарҳанги фразеологии худ дар зимни муайян намудани хусусиятҳо ва аломатҳои фарқкунандаи ВФ чунин қайд менамояд: «Элементҳои ибораҳои фразеологӣ чунон сермахсуланд, ки дар натиҷаи ҷойивазкунӣ ва омадани онҳо бо ҳамроҳии калимаҳои дигар ибораҳои нави тамоман дигар ё андаке фарқноке пайдо гаштаанд». Муаллиф ба имконияти дар натиҷаи иваз шудани чузъҳои дохилии фразеологизм ба вучуд омадани воҳиди тамоман нав ё «андаке фарқноки» фразеологӣ ишора намудааст [157].

Дар дастури таълимие, ки аз тарафи Ҳ.Мачидов оид ба фразеологияи забони адабии ҳозираи тоҷик [91] навишта шудааст, масъалаҳои гуногуни илми фразеологияи тоҷик мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, муаллиф ВФ-и иқтибосии забони тоҷикиро шарҳ дода истода, қайд менамояд, ки воҳидҳои фразеологӣ

на ҳама вақт дар натиҷаи рехташавии қолабҳои одии синтаксисӣ, балки дар асоси қолабҳои мавҷудаи фразеологӣ низ ба вучуд омада метавонанд. Қолабҳои фразеологӣ барои пайдоиш ва шаклгирии воҳидҳои нави фразеологӣ ҳамчун замина ё нусхаи тайёри грамматикӣ ё маъноӣ хизмат мекунанд. Ҳамчунин муаллиф дар байни гунаҳо, муродифот ва мутазодҳои фразеологӣ мавҷуд будани фразеологизмҳои ҳамқолабро таъкид менамояд.

Ҳ.Мачидов дар мақолаи «Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб дар забони тоҷикӣ» [90] доир ба хусусиятҳои грамматикӣ ва лексикӣ маъноии фразеологизмҳои аз рӯйи як қолаб сохташуда изҳори ақида менамояд.

Фразеологизмҳои ҳамқолаб ҳамчун гурӯҳи махсуси ВФ бисёр масъалаҳои ба маъно ва шакли воҳидҳои фразеологӣ дахлдорро хеле хуб инъикос намуда метавонанд. Омӯзишу тадқиқи ВФ-и ҳамқолаб барои муайян намудани сабабҳои тағйирёбӣ, таърихи ташаккул ва роҳҳои пайдоиши фразеологизмҳо кумак расонида метавонад. Сабаби мавзӯи таҳқиқи рисолаи номзадӣ интихоб шудани проблемаи мазкур низ ба ҳамин вобастагӣ дорад.

Ба таҳқиқи масъалаҳои мухталифи фразеологияи тоҷик имрӯз на фақат мутахассисони бевоситаи он машғуланд. Ин мавзӯ дикқати мутахассисони соҳаҳои дигари илми филологияро ҳам ҷалб карда истодааст. Аз ин сабаб дар асару мақолаҳои ба масъалаҳои гуногуни забону адабиёт бахшидаи муҳаққиқони тоҷик дар хусуси воҳидҳои ҷудоғонаи фразеологӣ, сохт, маъно ва хусусиятҳои услубии онҳо маълумоти муфид оварда шудаанд. Номгӯйи ҳамаи он асару мақолаҳо, ки ба фразеологияи тоҷик бахшида шудаанд, ё ин ки дар онҳо ба таври иҷмол ҳам бошад, доир ба ягон масъалаи ҷузъии ин соҳа сухан меравад, дар библиографияи тартибдодаи С.В.Хушенова гирд оварда шуда буданд [168].

Яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносӣ дар соҳаи омӯзиши фразеология шакл ва қолабҳои сохташавии фразеологизмҳо мебошад, ки аз нуқтаи назари забоншиносӣ аҳамияти калонро соҳиб шуда метавонад. Омӯзиши ҳаматарафаи он барои ҳалли бисёре аз масъалаҳои назариявии фразеология, аз ҷумла муносибати фразеология бо сарфу наҳв (грамматика), таърихи инкишоф, шаклгирӣ ва тағйирёбии ВФ кӯмак расонида метавонад. Амсиласозӣ (моделирование) яке аз методҳои пурзӯри маърифат дар ҳамаи соҳаҳои илми имрӯза доништа шудааст[125,67].

Аз ин сабаб, аз рӯйи қолабҳои гуногун шакл гирифтани фразеологизмҳо барои ҳалли бисёре аз масоили вобастаи фразеология кумак расонида метавонад. Тадқиқоти мо ба масъалаи амсиласозии фразеологизмҳо ё худ ВФ- ҳамқолаб бахшида шудааст.

Дар забоншиносии тоҷик аввалин маълумотҳо оид ба ВФ ва ибораҳои маҷозӣ дар зимни таҳлили забону услуби шоирони ҷудогона ба вуҷуд омадаанд.

Аксари мақолаву пажӯҳишҳои бевосита ё бавосита ба тадқиқи ВФ бахшида шуда буданд, баъди дар забоншиносии шӯравӣ аз чоп баромадани асару мақолаҳои машҳури академик В.В. Виноградов [28, 29,30] ба вуҷуд омаданд

Дар забоншиносии тоҷик аввалин тадқиқотҳо оид ба масъалаҳои фразеология, ки ба солҳои 40-50-уми асри гузашта рост меоянд, мақолаву рисолаҳои махсус набуданд, балки зимни таҳқиқи паҳлӯҳои гуногуни сарфу наҳв ва хусусиятҳои забону услуби нависандагони ҷудогона баъзе аз ибораҳои устувор ба риштаи таҳқиқ кашида шуда буданд. Ба ин зумра, пеш аз ҳама, асарҳои забоншиносони шинохтаи тоҷик Н.Масъумӣ, А.Мирзоев, Д.Тоҷиев, Ш.Ниёзӣ шомил буданд. Дар охири солҳои 50-уми асри гузашта

бори аввал дар асари машҳури Н.Масъумӣ «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик» дар бораи хусусиятҳои ВФ-и забони тоҷикӣ, гурӯҳҳо ва мақоми услубии онҳо маълумот дода мешавад [85]. Асари мазкур ба таҳқиқи забону услуби повести «Марги судхӯр»-и асосгузори адабиёти муосири тоҷик Садриддин Айнӣ бахшида шуда буд. Дар ин асар бори аввал масоили муҳими воҳидҳои фразеологӣ баррасӣ шуда, он фразеологияро ҳамчун қисмати мустақили забоншиносии тоҷик муаррифӣ намуд.

Ин пажӯҳиш боиси он гардид, ки дар забоншиносии тоҷик як силсила асарҳое пайдо шуданд, ки дар баробари таҳлили забону услуби нависандагони ҷудоғона воҳидҳои фразеологии осори онҳо мавриди баррасӣ қарор дода шуданд [45; 54; 63; 67; 82; 93; 94; 95; 106; 135; 152; 175; 181].

Омӯзиши пуравчи масоили ҷудоғонаи фразеологияи тоҷик ба солҳои 60-ум рост меояд, ки дар ин давра як силсила мақолаву рисолаҳои номзадӣ навишта шуданд [168].

Дар солҳои 70-ум доираи тадқиқоти фразеологияи тоҷик нисбатан васеъ гардида, на фақат хусусиятҳои воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ, балки шеваҳои он [68; 80; 116; 162; 163], инчунин фразеологияи осори адабиёти классикии форсу тоҷик [23; 63; 66; 67; 106; 135; 181] ва фразеологияи муқоисавии забонҳо [2; 3; 4; 5; 16; 17; 20; 21; 38; 41; 64; 98; 105; 109; 111; 112; 120; 122; 123; 124; 133; 134; 141; 142; 153; 159; 161; 182] ба риштаи таҳқиқ қашида мешаванд. Дар асару мақолаҳои ба таҳқиқи муқоисавии фразеологизмҳо бахшидашуда воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ дар муқоиса бо забонҳои гуногун мавриди омӯзиш қарор дода мешаванд. Ин бори дигар собит месозад, ки ВФ на фақат дар забони адабии муосири тоҷикӣ, балки дар як қатор шеваҳои он, осори адабиёти классикии

форсу тоҷик низ омӯхта ва ба система дароварда шудаанд. Бо васеъшавии доираи тадқиқи фразеологияи тоҷик бисёре аз масъалаҳои кам омӯхташудаи он ба ин ё он андоза ҳаллу фасл мешуданд.

Асари калонҳаҷми С.В.Хушенова доир ба ибораҳои фразеологии изофии забони тоҷикӣ [165] таҳқиқоти фундаменталие буд, ки муаллиф ба масъалаи ибораҳои фразеологии изофӣ бахшидааст. Дар ин асар муҳаққиқ хусусиятҳои лексикӣ, грамматикӣ, сохторӣ ва маъноии ибораҳои фразеологии изофии забони тоҷикиро дар асоси маводи фаровон мавриди омӯзиш қарор додааст. Муаллиф ибораҳои фразеологии изофиро вобаста ба иштироки чузъҳо ба дучузъа ва бисёрчузъа, аз рӯи маъно ба воҳидҳои фразеологии идиоматикӣ ва ғайриидиоматикӣ тасниф намудааст. Чи хеле ки қайд намудем, номгӯи ҳамаи дастовардҳои фразеологияи тоҷик то солҳои 70-уми қарни гузашта ба таври мухтасар ҳам бошад дар асари библиографии С.В.Хушенова [168] зикр карда шудаанд.

Дар даҳсолаҳои охир доираи таҳқиқи фразеологияи тоҷик нисбатан васеътар гашта, масъалаҳои гуногуни марбути фразеология мавриди пажӯҳиш қарор дода мешаванд.

Бо вучуди навишта шудани асару мақолаҳои зиёде оид ба воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ, мурағаб гардидани фарҳангҳои фразеологӣ [157;158] бисёре аз масъалаҳои марбути сохтору маъноии фразеологизмҳо то кунун омӯзиши пурраи ҳудро наёфтаанд.

Сарфи назар аз ба доираи таҳқиқот кашида шудани масоили гуногуни фразеологияи тоҷик то кунун масъалаи амсиласозии фразеологизмҳо ва ВФ-и ҳамқолаб мавриди таҳқиқи махсус қарор нагирифтааст. Аммо зимни таҳлили баъзе аз масъалаҳои фразеология

чанд ишоратеро вобаста ба ин масъала дарёфт намудан мумкин аст. Албатта, ин ишораҳо ба таври бавосита бошад ҳам барои муайян намудани ВФ-и ҳамқолаб, сабабу роҳҳои ба вучуд омадани онҳо, хусусиятҳои фарқкунандашон аз дигар категорияҳои фразеологӣ кумак расонида метавонанд. Бори аввал муаллифи фарҳанги дучилдаи фразеологӣ [157] М.Фозилов имконияти дар таркиби воҳидҳои фразеологии аз ҷиҳати таркиби лексикӣ ва сохтор мушабеҳи ҳамдигар пайдо шудани калимаҳои нав ва ба ин васила ба вучуд омадани «ибораҳои нави тамоман дигар ва андаке фарқнок»-ро қайд карда буд.

Дар ҳақиқат, дар натиҷаи ҷойивазкунии яке аз унсурҳои дохили ВФ гунаҳо, муродифот, мутазодҳои фразеологӣ ба вучуд меоянд, ки ин боиси пайдо шудани ибораҳои гуногуни аз рӯйи як қолаб сохташуда мегардад. Масалан, дар забони тоҷикӣ ибораҳои навъи «**сухани хушк**», «**сухани ҳавоӣ**», «**сухани подарҳаво**», «**сухани обдор**», «**суханони думчадор**». «**суханони по дар ҳаво**» ва ғайра мавҷуданд, ки дар натиҷаи тағйир ёфтани яке аз унсурҳои дохилиашон сохта шудаанд:

Асару мақолаҳои Х.Маҷидов дар инкишофи илми фразеологияи тоҷик нақши муассисри худро бозиданд ва дар ҳалли бисёре аз мушкилоти фразеологияи тоҷик нақши боризи худро бозидаанд [73; 74;75; 76; 77; 78; 86; 87; 88; 89; 90; 91] ().

Дар асари монографии Х.Маҷидов «Фразеологическая система современного таджикского литературного языка» ҷанбаҳои гуногуни фразеологияи тоҷик баррасӣ карда мешаванд [77]. Бешубҳа, ин тадқиқот асари мукамал оид ба илми фразеологияи тоҷик ба ҳисоб меравад. Дар пажӯҳиши мазкур таҳқиқоту дастовардҳои солҳои охири забоншиносии тоҷик дар соҳаи фразеология, аз ҷумла

назарияҳои илмии муаллиф ҷамъбааст карда мешаванд. Дар асари мазкур ВФ аз рӯи маъно, сохт, хусусиятҳои фарқкунанда, мансубият ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ, умумияту фарқияти онҳо аз воҳидҳои дигари забон таҳлил карда мешаванд. Муаллиф нишонаҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологиро ба асосӣ ва иловагӣ ҷудо менамояд [77,208].

Дар солҳои минбаъда масъалаҳои нав ба нави марбути фразеологияи тоҷик ба доираи таҳқиқ ворид карда мешаванд. На фақат дар таҳқиқи ВФ-и забони адабӣ, балки дар омӯзиш ва ба система даровардани шеваҳои алоҳида низ таҳқиқотҳо анҷом дода шуданд. Фразеологияи шеваҳои Самарқанд, Исфара, Ҷиротеппа (Истаравшан), Ленинобод (Хучанд) мавриди таҳлилу баррасии муҳаққиқон қарор гирифтаанд. Дар мақолаҳои алоҳидаи П.Холов хусусиятҳои сохторию маъноӣ ва муродифоти воҳидҳои фразеологӣ дар шеваи Самарқанд таҳлил карда мешаванд [162; 163; 164]. Оид ба фразеологияи шеваҳои Исфара қисман корҳои Т.Мақсудов [80] анҷом дода шуда, луғати фразеологии шеваҳои Ҷиротеппа аз ҷониби Р.Абдуллозода [1] таҳия карда мешавад.

Ҳамчунин захираи фразеологии осори адибони гузаштаи форсу тоҷик низ омӯхта шудаанд. Чи хеле ки қайд карда шуд, дар ин ҷода қадами нахустинро олими адабиётшинос, академик А.М.Мирзоев гузоштанд. Дар рисолаи худ, ки ба ҳаёту фаъолияти адиби классикии тоҷик Сайидои Насафӣ бахшида шудааст, воҳидҳои фразеологии осори ин адиби шинохта баррасӣ карда мешаванд [93]. Ҳамчунин аз ҷониби А.Мирзоев фразеологияи осори шоири дигари асрҳои гузашта –Қамолиддин Биноӣ (асри 15) таҳқиқ карда мешавад [94]. Тавсифи умумии фразеологияи «Таърихи салотини манғития»-и адиби асри 19-и тоҷик Мирзо Абдулазим Сомӣ дар мақолаи Р.Набиева [106], ҳамчунин фразеологияи «Баҳори Аҷам» дар мақолаи

А.Сангинов [135] ва «Чароғи ҳидоят» дар мақолаи Д.Баҳриддинов[23] баррасӣ карда мешаванд.

Дар рисолаи Дустов Ҳ.Ҷ. «Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ дар забони адабии муосири тоҷик» [53] бори нахуст воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ ва хусусиятҳои лингвистии онҳо дар забони адабии муосири тоҷик мавриди таҳқиқ ва баррасии амиқ қарор мегирад.

Дар рисолаи Муслимов М. воҳидҳои фразеологии забони муосири тоҷик бо ҷузъҳои лексии арабӣ ба доираи тадқиқ кашида шудаанд [105]. Муаллиф зимни таҳлили сохтори воҳидҳои фразеологӣ дар таркиби онҳо истифода бурда шудани вожаҳои арабиро таҳлил намуда, ба хулосае меояд, ки дар рафти инкишофи забони тоҷикӣ арабизмҳо на фақат ба қабатҳои гуногуни лексии забон, балки ба ВФ низ роҳ ёфтаанд. Хосиятҳои лексикӣ, маъноӣ ва сохтори ВФ-и дорои унсурҳои арабӣ ботафсил таҳлил карда мешаванд.

Дар диссертатсияи номзоди Зоғакова Г.И. сохтори махсуси лексии воҳидҳои фразеологӣ – идиомаҳо дар асоси асарҳои бадеии устод Садриддин Айнӣ ба риштаи таҳқиқ кашида шудаанд [58]. Дар рисола воҳидҳои идиоматикии забони тоҷикӣ аз ҷиҳати сохту маъно, набудани таҷзияи синтаксисиву мантикии ҷузъҳо, истифодаи санъатҳои бадеӣ дар асоси маводи фаровони аз асарҳои устод Айнӣ ҷамъовардашуда асоснок карда мешаванд.

Дар диссертатсияи номзоди Саидов Н.С. хусусиятҳои лексикиву фразеологии ҳикояҳои Абдулҳамид Самад мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [130]. Боби дуюми рисола - «Хусусиятҳои фразеологии ҳикояҳои Абдулҳамид Самад» ба гурӯҳҳои маъноии воҳидҳои фразеологӣ, хусусиятҳои лексикӣ ва идиоматикии воҳидҳои фразеологӣ, сермаъноӣ, муродифот, гунаҳо, мутақозодҳо, неологизмҳои

фразеологиии ҳикояҳои нависанда, таснифоти услубии ВФ бахшида шудааст.

Ҳамчунин, оид ба хусусиятҳои лексикиву фразеологии очерку ҳикояҳои Мутеулло Начмиддинов рисолаи номзодии Шодиев Б.Ғ. навишта шудааст [183]. Дар рисолаи мазкур низ як боб ба хусусиятҳои услубии воҳидҳои фразеологии очерку қиссаҳои М.Начмиддинов бахшида шуда, масоили гуногуни маъноиву лексикӣ, бадеӣ ва сохтории воҳидҳои фразеологӣ баён карда мешаванд.

Дар монографияи Мирзоева М.М. муродифоти лексикӣ ва фразеологӣ дар асарҳои устод С.Айнӣ ба риштаи таҳқиқ кашида шудаанд [96]. Дар асар на фақат масъалаҳои назариявии муродифоти лексикӣю фразеологӣ баррасӣ карда мешаванд, балки бобҳои алоҳидаи он ба муродифоти фразеологӣ дар осори С.Айнӣ бахшида шудаанд. Муаллиф қайд менамояд, ки бо вучуди он ки аксари забоншиносон шартӣ асосии мувофиқати муродифоти фразеологиро аз нуқтаи назари сохторӣ баррасӣ менамоянд, маводи забони тоҷикӣ ва аз ҷумла асарҳои С.Айнӣ собит месозанд, ки дар воҳидҳои фразеологии сохторашон гуногун низ ҳодисаи синонимия ё худ муродифотро дучор омадан мумкин аст [96,301].

Сайри мухтасари адабиёти илмӣ забоншиносӣ нишон медиҳад, ки масъалаи фразеологизмҳои ҳамқолаб, аз рӯйи сохтор ва қолабҳои муайян шакл гирифтани фразеологизмҳо қайҳо боз диққати забоншиносонро ҷалб намудааст. Бо вучуди ҳамаи ин, лозим ба ёдоварист, ки омӯзиши воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб дар забоншиносии имрӯзаи тоҷик ҳанӯз ба доираи муайяни тадқиқот надаромадааст. Махсусан, масъалаи роҳҳои сохташавӣ, қонуниятҳои шаклگیرӣ, хусусиятҳои лексикӣю маъноӣ ва сохтории ВФ-и ҳамқолаб

барои муайян намудани бисёре аз масоили фразеологияи тоҷик кумаки калон расонида метавонад.

Предмети таҳқиқот – мавриди омӯзиш қарор додани сохтор ва маънои ВФ-и ҳамқолаб дар забони адабии муосири тоҷик мебошад.

Ҳадаф ва вазифаҳои таҳқиқот муайян намудани хусусиятҳои лексикӣ маъноӣ ва сохтори ВФ-и ҳамқолаб, таркиби лексикӣ ҷузъҳои дохили онҳо, алоқамандии фразеологизмҳои ҳамқолаб бо гунаҳо, муродифот ва мутазодҳои фразеологӣ мебошад.

Навгони илмӣ таҳқиқот. Дар диссертатсия бори аввал силсилаи фразеологизмҳои ҳамқолаб таҳқиқ шуда, қолабҳои нисбатан серистеъмоли сохташавии ВФ-и забони тоҷикӣ нишон дода мешаванд. Ғайр аз ин, муносибатҳои лексикӣ категорияҳои гуногуни фразеология – гунаҳо, муродифот, мутазодҳо ва воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб муайян карда мешаванд.

Усулҳои таҳқиқот. Таҳқиқоти мавзӯ дар асоси маводи забонӣ сурат гирифтааст, ки аз осори адибони муосири тоҷик С.Айнӣ, Ҷ.Иқромӣ, М.Турсунзода, С.Улуғзода, А.Дехотӣ, Р.Ҷалил, Ф.Ниёзӣ, Ф.Муҳаммадиев, Р.Амонов, Ю.Ақобиров, М.Ҳочаев, И.Файзуллоев, А.Баҳорӣ, Сорбон, Саттор Турсун, М.Наҷмиддинов, Б.Насриддинов, У.Кӯҳзод, М.Бахтӣ А.Самадов, М.Пулодов, Баҳром Фирӯз, Баҳманёр, инчунин луғатҳои дучилдаи «Фарҳанги ибораҳои рехта» (тартибдиҳанда М.Ҷозилов) ва «Фарҳанги забони тоҷикӣ» гирдоварӣ карда шудаанд. Усули таҳқиқи мо ғолибан тасвирӣ-системавӣ буда, аввал мулоҳиза ва дар асоси он маводи тасдиқкунанда дода мешавад ё баръакс. Ҳамчунин дар мавриди таҳлили воҳидҳои фразеологӣ усули омӯрӣ низ истифода бурда мешавад. Таҳқиқу баррасии мавзӯ дар рисола дар асоси методи тасвирӣ сурат гирифта, дар мавридҳои зарурӣ усулҳои дахлдори муқоисавӣ-таърихӣ ва типологӣ низ ба кор бурда шудаанд.

Мабнои методологӣ ва назариявӣ диссертатсия. Мавриди таҳқиқи масъалаи ВФ-и ҳамқолаб мо ба назарияҳои илмии муҳаққиқон В.В.Виноградов, Ш.Балли, В.П.Жуков, В.Л.Архангелский, С.Г.Гаврин, В.М.Мокиенко, Ю.А.Рубинчик, Н.Масъумӣ, Р.Ғаффоров, Ҳ.Мачидов, С.В.Хушенова ба сифати асоси назариявӣ таъя намудаем.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии диссертатсия аз он иборат аст, ки дастовардҳои онро дар мавридҳои зерин истифода бурдан мумкин аст:

1. Дар таҳқиқотҳои илмӣ оид ба масъалаҳои фразеология, лексикология ва синтаксис.
2. Ҳангоми навиштани китобҳои дарсӣ оид ба лексикология ва фразеология.
3. Дар мавриди тартиб додани васоити таълимӣ оид ба фразеологияи тоҷик.
4. Дар раванди тайёр кардани курсҳои махсус ва гузаронидани машғулиятҳои амалӣ оид ба фразеология.
5. Ҳангоми тартиб додани луғатҳои фразеологӣ.

Нуқтаҳои асосие, ки барои ҳимоя пешниҳод мешаванд:

1. Дар диссертатсия силсилаи ВФ-и ҳамқолаб ҳамчун падидаи сохтории ВФ ба риштаи таҳқиқ қашида мешавад.
2. Мавқеи ВФ-и ҳамқолаб дар байни гурӯҳҳои дигари сохтории фразеологияи забони адабии муосири тоҷикӣ муайян карда шуда, ҳамзамон нишонаҳои умумӣ ва махсуси ВФ баррасӣ карда мешаванд.
3. Таркиби лексикиву сохтории воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб, хусусияти маъноии онҳо таҳқиқ карда шуда, гунаҳои ВФ ва умумияту фарқиати онҳо аз фразеологизмҳои ҳамқолаб муайян карда мешавад.

4. Муносибати ВФ-и ҳамқолаб бо категорияҳои дигари фразеологӣ – муродифот ва мутазодоти фразеологӣ, умумият ва фарқияти онҳо мавриди тадқиқ қарор дода мешавад.
5. Дар байни ин категорияҳо муносибати мураккаби лексикӣ маъноӣ ба назар мерасад. Аз як тараф дар силсилаи ВФ-и ҳамқолаб ҳам гунаҳо, ҳам муродифҳо ва ҳам мутазодҳои фразеологиро дучор оянд, аз тарафи дигар, ин категорияҳои фразеологӣ бо хусусиятҳои гуногуни лексикӣ маъноӣ ва грамматикӣ худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Тасвиби (апробатсия) таҳқиқоти диссертатсионӣ. Натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур дар конференсияҳои апрели илмӣ назариявии Донишқадаи омӯзгории Душанбе ба номи Т.Г.Шевченко (соли 1987-1989) ва филиали дар шаҳри Қӯрғонтеппа будаи он (соли 1990), Донишқадаи омӯзгории Қӯрғонтеппа ба номи Носири Хусрав (соли 1991) пешниҳод ва ҳамчунин дар 10 мақолаи ҷопшудаи муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ, аз ҷумла 4 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи шомили феҳристи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос шудаанд.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (протоколи № 2 аз 16.09.2022) баррасӣ ва ба ҳимоя пешниҳод карда шудааст.

Ҳаҷм ва сохтори диссертатсия. Тадқиқоти диссертатсионӣ аз муқаддима ва се боби асосӣ, хулоса, рӯйхати адабиёти истифодашудаи илмӣ ва бадеӣ иборат буда, ҳаҷми умумии он 164 саҳифаи ҷопи стандартии компютериро ташкил медиҳад.

Боби аввал «**Мавқеи воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб дар байни гурӯҳҳои дигари сохтори фразеологӣ забони адабии муосири тоҷикӣ**» ном дошта, ба муайян намудани нишонаҳои умумӣ ва

махсуси ВФ-и забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Дар фасли якуми ин боб масъалаҳои таркиби лексикӣ чӯзҳои дохилии ВФ, тобишҳои маъноии онҳо, нишонаҳои умумӣ, махсус ё идиоматикии воҳидҳои фразеологӣ мавриди тадқиқ қарор гирифтааст. Дар фасли дуюми боби мазкур чиҳатҳои шаклии фразеологизмҳои ҳамқолаб – сохтори онҳо ба мадди аввал гузошта мешавад. ВФ-и ҳамқолаб аз рӯйи сохтори худ ба ду гурӯҳи калон: дучӯзӣ ва серчӯзӣ тақсим карда шудаанд. Фразеологизмҳои ҳамқолаби гурӯҳи аввал дар навбати худ ба ВФ-и ҳамқолаби изофӣ ва феълӣ тақсим карда мешаванд. Бисёре аз паҳлуҳои марбути ин масъала – монандӣ ва фарқияти ВФ-и ҳамқолаби дучӯзӣ ва серчӯзӣ мавриди баррасӣ қарор ёфтаанд.

Дар боби дуюм – **«Воҳидҳои фразеологӣи ҳамқолаб ва хосиятҳои муҳимтарини онҳо»** таркиби лексикиву ВФ-и ҳамқолаб, алоқамандии фразеологизмҳои ҳамқолаб бо гунаҳо, хусусияти маъноии онҳо мавриди баррасӣ қарор дода мешавад.

Дар боби сеюм - **«Муносибати воҳидҳои фразеологӣи ҳамқолаб бо дигар категорияҳои фразеологӣ»** оид ба муродифот ва мутаозодҳои фразеологӣ дар ҳамбастагӣ бо ВФ-и ҳамқолаб суҳан меравад.

БОБИ I.
МАВҚЕИ ФРАЗЕОЛОГИЗМҲОИ ҲАМҚОЛАБ ДАР
БАЙНИ ГУРҶҲОИ ДИГАРИ СОҲТОРИИ ФРАЗЕОЛОГИЯИ
ЗАБОНИ АДАБИИ МУОСИРИ ТОЧИКӢ

ВФ қабати махсуси таркиби луғавии ҳар як забонро ташкил дода, қонуниятҳои хоси шаклгирӣ ва инкишофи худро доранд. Дар забоншиносӣ сабаби пайдоиши инкишофи ВФ ба таври гуногун маънидод карда мешаванд. Масалан, яке аз сабабҳои асосии пайдоиши ВФ, ки забоншиносони зиёде онро ҷонибдорӣ менамоянд, такрори мунтазам ва дар ин замина рехташавии ибораҳои одии нутқ шуморида мешавад. Инкишофи забон ба воҳидҳои тайёри нутқ табдил ёфтани онҳоро таъмин менамояд. Аз ин сабаб дар аксари мавридҳо ВФ ҳамчун унсурҳои тайёри забон аз тарафи соҳибони он мавриди истифода қарор мегиранд. Бисёре аз хусусиятҳои ВФ маҳз аз ҳамин ҷанба манша мегиранд ва маъноӣ яқлукт, соҳти устувор, ивазнашавандагии ҷузъҳои онҳо, аз як забон ба забони дигар озодона тарҷума нашуданашон онҳоро ба воҳидҳои махсуси лексикаӣ ҳар як забон табдил медиҳад.

ВФ бо воҳидҳои синтаксисӣ низ робитаи қавӣ доранд. ВФ дар заминаи таркиб, ибора ва ҷумлаҳои синтаксисӣ ба вучуд меоянд. Асоси фразеологизмҳоро қолабҳои муайяни синтаксисии забон, ки дар тӯли асрҳо шакл гирифтаанд, ташкил медиҳанд. Аз рӯйи ин қолабҳои мавҷуда ҳоло ҳам гоҳо воҳидҳои фразеологии нав ба вучуд меоянд. Дар шаклгирии ВФ ва сохторҳои синтаксисӣ ҳам ҷиҳатҳои умумии зиёдеро мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар байни фразеология ва морфология низ баъзе ҷиҳатҳои умумиро метавон мушоҳида кард. ВФ мумкин аст, ки шаклу категорияҳои

морфологӣ дошта бошанд ва гоҳо дар таркиби воҳиди фразеологӣ бо ҳамон шакли грамматикиашон истифода бурда мешаванд. Масалан, дар воҳиди фразеологии **дили касеро гургон тала кардан** – чузъи *гургон* ҳамеша дар шакли чамъ истеъмол мешавад. Чунин хусусиятро дар фразеологизмҳои **сар аз кучо, по аз кучо, ду даст дар бинӣ** ва ғайра мушоҳида намудан мумкин аст, ки дар онҳо чузҳои *сар, по, даст* ҳамеша дар шакли танҳо истеъмол мешаванд:

Духтари парипайкари худро ба як одами **сар аз кучо, по аз кучо** додааст, дигар илоҷ наёфтааст (Ҷ.Икромӣ. Сафар-махсум дар Бухоро, сах. 39). Лекин як рӯз «ноомад» мешаваду пулу чизу заминашро ҳам ба қимор бой дода, **ду даст дар бинӣ** саргурез гашта ба Бухоро меояд (Ҷ.Икромӣ. Сафар-махсум дар Бухоро, сах.61). Модаре, ки **дилашро гургон тала мекарданд**, як қад париди ба кафояш нигаристу Абдуҳақимро дид. (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах.150).

Махсусан, масъалаи алоқаи фразеология бо калимасозӣ ҷолиби диққат аст. Дар асоси ВФ калимаҳои нав ба вучуд омада метавонанд. Бисёр навҳои калимасозии фразеологиро дидан мумкин аст, ки дар калимасозии анъанавӣ дучор намешаванд.

ВФ ба мисли ҳамаи воҳидҳои дигари забон хусусиятҳои умумии худро доранд. Воҳидҳои нави фразеологии дар забон пайдошударо ҳамчун фразеологизмҳои мутлақо шахшуда тасаввур намудан дуруст нест, зеро ҳодисаҳои гуногуни грамматикӣ ва лексикӣ семантикӣ ба шакли маънои воҳидҳои фразеологӣ таъсири муайяне мерасонанд. Барои ба вучуд омадани воҳидҳои сифатан нави фразеологӣ дар забони тоҷикӣ амсиласозӣ (моделирование) ё аз рӯйи қолабҳои мавҷудаи забон сохта шудани фразеологизмҳои нав аҳамияти калон дорад.

I.1. НИШОНАҲОИ ЛИНГВИСТИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Ҳар як ВФ пеш аз ҳама зухуроти аломати забон аст. Он ҳамчун аломат ду паҳлу – қолаби зоҳирӣ ва мазмун дорад. Раванди ташаккули аломатҳои забон, аз ҷумла, воҳидҳои фразеологии он ба фаъолияти маърифатҳосилкунии одамон бевосита алоқаманд аст.

ВФ баръакси воҳидҳои муқаррарии синтаксисӣ як қатор хусусиятҳои фарқкунандаи худро доранд. ВФ одатан таркиби мураккаб доранд ва аз пайвасти якчанд ҷузъҳо шакл мегиранд, ки маъмулан задаи алоҳида доранд, вале ҳамзамон маънои калимаҳои алоҳидаи худро нигоҳ надоштаанд: Масалан, чунин хусусиятро дар воҳидҳои фразеологии **гурги борондида, ба чашми касе хок пошидан, як сари қадам, қути лоямут, лому мим нагуфта**н ва ғайра мушоҳида намудан мумкин аст.

Мухтор **гурги борондида аст**; ҳар кас надонад ҳам, вай нағз медонад, ки ба духтар ишқу муҳаббат изҳор кардан ин тавр яку якбора ва сарсариёна намешавад (Ҷ.Икромӣ. Асарҳои мунтахаб, ҷ. 1, сах. 209) ... ба идораҳои боло асли вазъиятро хабар додан даркор. **Ба чашми ҳақиқат хок пошидан** бас! (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 68) Ҳай сарсон гаштам, ҳай дарбадар гаштам, то бароям **қути ломуте** пайдо кунам (И.Файзулло. Кӯҳи панҷум, сах. 23). Ҳар кас амлоқдорҳо, закотчиҳо, амину оқсақолҳо қатӣ мочаро накарда, **лому мим нагуфта**, хирочу закоти ба худаш андохта шудагиро пурра адо кунад (С.Улуғзода. Восеъ, сах. 200).

ВФ аз ҷиҳати семантикӣ тақсимнашавандаанд, онҳо одатан маънои яклухте доранд, ки бо як калима ифода намудан мумкин аст. Масалан, дар воҳидҳои фразеологии **гул-гул шукуфта**н – «хурсанд шудан», **ба чашми касе хок пошидан** – «фиреб кардан», **бо ҷону дил** – «самимона», **дастуро гум кардан** – «саросема шудан»:

Гул-гул шукуфт ҳофиз ва аз чой бархоста чойникро аз дасти соҳиби хона гирифтуну як пиёла чой рехта ба Хол дод... (Р.Чалил. Шӯроб, сах. 50) ... рафтуну яке аз ҳамроҳон бо ҳила ё тақале **ба чашми духтурҳо хок пошида**, аз комиссияи тиббӣ сиҳат-саломат, дурустараш, носиҳат ва носаломат гузашта бошад? (Ф.Муҳаммадиев. Дар он дунё, сах. 7). Бешабон аз часуруна ва шӯхиомез гап заданҳои занак як қадар саросема шуда, **дастуну гум карда** ва дарҳол узрхоҳона гуфт (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах. 318)

Яклухтмаъноии ВФ-ро чунин далел ҳам тасдиқ карда метавонад, ки онҳо на ҳама вақт муродифи луғавии худро дошта метавонанд. Ибораҳои рехтаи **сандуқи сина, ангушти шаҳодат, доми бало, дӯст доштан** дар шакли калимаҳои алоҳида муродиф надоранд ва бисёре аз онҳо дар забонамон ба гурӯҳи ягонаи воситаҳои ифодакунандаи ин ё он мафҳуми ҳаёти дохил мешаванд:

... кампири Адолат, ки дар паҳлуи Саидризо менишаст, аз суханони ӯ ба куртаи хеш нағунҷида сари ӯро ба **сандуқи сина** зер кард (Ибод Файзулло. Кӯҳи панҷум, сах. 55) - Дар акси ҳол агар заррае хавфи ҳучуми партизанҳо рӯй дода тавонад, пеш аз партизанҳо худи мо ба пӯсти шумо қаҳ чо хоҳем кард, оберлейтенант, - гуфт полковник бо **ангушти шаҳодат** таҳдидкунон (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах. 322). Хусусан, Хадича, ки дар ӯрда қариб шаш сол ин тараф машқобӣ мекунаду ҳамаи пастию баландии ин чоро медонад. Фирӯзаро **дӯст дошт** ... (Ҷ. Икромӣ. Духтари оташ, сах. 491).

Як аломати муҳими ВФ – доимияти таркиби онҳо мебошад. Дар ВФ баръакси ибораҳои озоди синтаксисӣ доимияти таркиби лексикӣ онҳо ба назар мерасад. Дар ибораҳои озод як калимаро бо дигараш иваз кардан мумкин аст, агар вай аз рӯи маъно мувофиқ

бошад. ВФ одатан ба чунин ивазкунӣ роҳ намедиҳанд. Масалан, ҳеч кас воҳиди фразеологии **гурги борондида**-ро бо «гурги барфдида» иваз намекунад, чунки чунин ивазкунӣ метавонад маъно ва сохтори ВФ-ро халалдор намояд.

Ин **гурги борондида** ба «қапқон» меғалтида бошад ё не, кас намедонад (С.Улуғзода. Восеъ, сах. 213)

Дуруст аст, ки дар байни ВФ гунанокӣ (вариатнокӣ) ҷой дошта метавонад. Масалан, дар баробари ВФ-и риштаи **хаёлро кандан** гунаҳои он – **риштаи хаёлро буридан**, **риштаи хаёлотро гусастан** истифода бурда мешавад:

-А? Чӣ? – **риштаи хаёлро канда** пурсид Давлат аз паси муаллим нигоҳ карда (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах.373). Тақ-тақи дар **риштаи хаёлоти** барҳам-дарҳами Гулафзоро **гусаст**. (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах.154). **Риштаи ин хаёлро** овози дупӯстай шахсе, ки аз паси дар номи Мочаловро мегирифт, **бурид** (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах.39).

Бо вучуди ин, мавҷудияти гунанокии воҳидҳои фразеологӣ чунин маъно надорад, ки озодона таркиби лексии онҳоро иваз намудан мумкин аст.

Доимияти таркиби воҳиди фразеологӣ дар бораи «пешгӯинашаванда» будани ҷузъҳои он имконият медиҳад.

ВФ бо ифодаи маъно, мавқеи истеъмол ва вазифаҳои синтаксисӣ ба калимаҳо наздик бошанд ҳам, бо сохти таркибии худ аз онҳо фарқ карда таркиб, ибора ва ҷумлаҳои озодро ба хотир меоранд. Сабаби ин духӯрагии фразеологизмҳо ба табиати махсуси забонӣ ва таърихи пайдоиши онҳо вобаста аст. Онҳо дар заминаи таркиб, ибора ва ҷумлаҳои одии синтаксисӣ ба вучуд меоянд. Дар рафти тараққиёти тадриҷӣ ба дараҷае рехтаву устувор мегарданд, ки бисёре аз онҳоро аз калимаҳои муқаррарӣ фарқ

намудан душвор мешавад. Бо вучуди ин ВФ-и забонро бо калимаҳо ва ибораву ифодаҳои дигари синтаксисӣ омехта кардан мумкин нест. Онҳо ҳамчун воҳидҳои мустақили забон ба як қатор хусусиятҳои муҳими маъноӣ ва сохторӣ соҳибанд.

ВФ ба мисли ҳамаи воҳидҳои дигари забон хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунандаи худро дошта метавонанд. Ҳанӯз Фердинанд де Сосюр ВФ-ро ба системаи забон шомил намуда, онҳоро воҳидҳои комилан тайёр ва устувор шуморида буд. Ҳар як ВФ вобаста ба сохтори худ аз ду ва зиёда калима-чӯзъҳо шакл мегирад. Баъдан аз тарафи шогирдони ин забоншиноси барҷаста ба масъалаҳои мухталифи фразеология диққат дода шуд. Яке аз шогирдони собитқадами вай Шарл Балли чунин ақидаеро баён намуд, ки ВФ хусусиятҳои зоҳирӣ ва дохилии худро дошта метавонанд. Ба хусусиятҳои зоҳирӣ тағйирнаёбандагӣ ва тартиби доимии чӯзъҳои таркибии онҳоро дохил намудан мумкин аст. Аз ин сабаб мавҷуд будани ду ва зиёда чӯзъи асосӣ дар таркиби воҳидҳои устувори забон ба ҳосил шудани маъно ва вазифаи фақат барои ВФ хос мусоидат карда метавонад. Вале қайд кардан лозим аст, ки таркиби чӯзъҳо ҳанӯз аломати муайянкунандаи воҳидҳои фразеологӣ шуда наметавонад.

Барои он ки ин ё он ҳосилаи чӯзъҳо воҳиди фразеологӣ шуморида шавад, он бояд маънои мувофиқи яклухтро ифода намояд. Маънои яклухт ин ягонагии маънои ҳамаи чӯзъҳои таркибӣ мебошад, ки аз маънои ҳар як чӯзъи дар алоҳидагӣ гирифташуда моҳиятан фарқ мекунад. Маънои яклухти воҳидҳои фразеологӣ - ин ягонагии маънои ҳамаи чӯзъҳои таркибиашон мебошад, ки сифатан аз маънои ҳар як чӯзъи дар алоҳидагӣ гирифташуда фарқ мекунад. Маънои яклухти ВФ дар заминаи муқоисаи маъноҳои лексикӣ фразеологӣ равшантар зоҳир мегардад.

Ин ё он ВФ аз ду ва зиёда чузъ ё компоненти мустақил шакл мегиранд. Чузъҳои дохили ВФ ба хусусиятҳои гуногуни лексикӣю семантикӣ молик буда метавонанд. Дар натиҷаи таҳлили лексикӣю грамматикӣ чузъҳои дохили ВФ як гурӯҳ забонишносон ба хулосае омаданд, ки вобаста ба дараҷаи истеъмоли ин ё он калима дар таркиби фразеологизмҳо онҳоро ба ду гурӯҳ тақсим намудан мумкин аст.

Гурӯҳи аввали воҳидҳои фразеологӣ ҳам бо қолаб ва ҳам бо таркиби лексикӣ худ ҳодисаи нотакрори забонро ташкил медиҳанд. Дар чунин воҳидҳои фразеологӣ таркиби хоси лексикӣ чузъҳо ва маънои онҳо ба назар мерасад. Гарчанде чузъи дохилии ин гуна воҳидҳои фразеологӣ аз доираи лексикаи умумистеъмолии забон берун баромада ё ба ҳукми архаизмҳо даромадааст, аммо ба маънои вобастаи фразеологии худ ҳамчун воҳиди тайёр ва маълум истеъмол мешаванд.

Масалан, калимаи **зағома** ба маънои як хел қуттии гирда, ки ба як тарафаш пӯст кашида шудааст ва ҳамчун паллаи тарозу ба кор бурда мешавад, истеъмол мешуд. Калимаи дигар **сақат** маънои бефоида, беҳуда, вайрон, ноқис, пастро дошт. Ин калимаҳо бо маънои мавҷудаи худ дар забони адабии имрӯзаи тоҷик истеъмол намешаванд, лекин дар таркиби воҳидҳои фразеологии **тап-тапи зағома** ва **салмаи сақат** боқӣ мондаанд. Аз ин сабаб ҳам Шарл Балли таъкид намуда буд, ки «... архаизми ба таркиби ин ё он ибора дохилшуда аломати он аст, ки ин пайваст хусусияти фразеологӣ дорад [22, 100]. Айнан чунин хусусиятро дар воҳидҳои фразеологии **салмаи сар шудан, чуфтакро музоаф кардан, қути лоямут, бори нақав** ва ғайра мушоҳида кардан мумкин аст:

Вақте ки амир аз ин **тап-тапи зағома** натарсида, корро бо ҷанг анҷомид, боз ҳам ҷадидон аз дудилагӣ набаромаданд (С.Айнӣ.Доҳунда, сах.189). Маслиҳати ба Зарина додаам ба сари худам **салмаи сақат** шуд (Ф.Муҳаммадиев Асарҳои мунтахаб, 2, 452). То ба нафақа набаромад, аз ин **бори нақав** халос нашудем... (А.Баҳорӣ. Рӯзи таваллуд, 47). –Худо нақарда бо босмаҷӣ-мӣ, бо каси дигар-мӣ ягон ҷанги саҳт шуда монад, аввал худи Наим **ҷуфтакро музоаф мекунад**, баъд дигарон (Ҷ.Иқромӣ. Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро,167). ... маро хизмат фармоянд, то **қути лоямуте** ҳосилам шавад (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,12).

Дар гурӯҳи дуҷуми фразеологизмҳо ҷузъи асосии таркиби онҳо дар воҳидҳои зиёди фразеологии забони тоҷикӣ дучор меояд. Фразеологизмҳои ҳамқолаб маҳз аз ҳисоби чунин воҳидҳои фразеологӣ шакл гирифта, барои бой гардидани захираи фразеологии забони тоҷикӣ аҳамияти бузург доранд. Масалан, дар силсилаи зерини ВФ калимаи «чашм» дучор мегардад: **чашм кандан, чашм ало кардан, чашм партофтан, чашм давондан, чашм дӯхтан, чашми умед дӯхтан, чашми касеро кушодан, чашми интизор доштан, чашми ҳушёр дӯхтан, чашми дидан надоштан, чашми корро доништан** ва ғайра:

Амирони Бувайҳӣ ҳам ба ҳурмати наҷоди амири Табаристон, ки насли охирини шоҳаншоҳи сосонии Эрон Яздигурди Шаҳриёр аст, аз **чашм ало кардан** ба мулки вай худдорӣ менамоянд (С.Улуғзода.Фирдавсӣ, 257). Душмани молу ватану ҷони мо, **Чашми ҳасад дӯхт** ба даврони мо (М.Турсунзода.Асарҳои мунтахаб.2). Мард, ҷуноне ки хуши гап задан надошта бошад, аз вай **чашм канд** (Саттор Турсун. Камони Рустам, 4) Қорӣ-Ишқамба дар паси ҳар як даҳон оше, ки ба даҳонаш меандохт, як бор ба тарафи деғу табақи мо **чашм**

мепартофт (С.Айнӣ.Асарҳои мунтахаб,112). -Ту бо аълохониву чим гаштанат **ба чашми** ҳама **хок мепошидаӣ** (А.Самадов.Аспи бобом, 120). Марди солиму бардам, **чашми рӯзгорро** нағз **медонистагӣ**, хушсухану хушмуомила, ба ҳама меҳрубон (А.Баҳорӣ.Рӯзи таваллуд, 173). ...аз ӯ бадгӯӣ ва ӯро **дар чашми** фармонфармояш **сиёҳ кардаанд** (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,86). Оимҳои болоӣ дар роҳи шумо **чашмонашон чор шудагӣ...** (Ҷ.Иқромӣ.Духтари оташ,277). Амаки Исмоил ба тарзи худ, ҳар чӣ зудтар **чашми** писарро ба зиндагӣ **кушодан меҳост** (С.Улуғзода. Фирдавсӣ, 86). Роҳи тайкардаи туро омӯхт. **Чашми умедро** ба сӯят **дӯхт** (М.Турсунзода.Асарҳои мунтахаб.2, 76).

Зимнан қайд кардан лозим аст, ки дар ВФ-и забони тоҷикӣ, махсусан калимаҳои ифодакунандаи узвҳои инсон «**сар**», «**чашм**», «**пой**», «**гӯш**» ва ғайра хеле серистеъмол мебошанд. Сабаби ин шояд ба хусусиятҳои лексикӣю семантикӣ ин гуна калимаҳо вобастагӣ дошта бошад. Сайри таърихӣ забони адабии тоҷикӣ нишон медиҳад, ки ин гурӯҳи калимаҳо ҳамчун ҷузъи таркибии воҳидҳои фразеологӣ мавқеи муҳим доранд. Хусусан дар забони адабиёти классикӣ форсу тоҷик ибораву ифодаҳои зиёдеро дучор омадан мумкин аст, ки дар онҳо калимаҳои номбаршуда барои образноку пуробуранг баромадани ибораҳо нақши муҳим бозиданд. Дар зимни инкишофи забони тоҷикӣ баъзе ибораҳои маҷозӣ дар натиҷаи такрору забонзад шудан ба воҳиди мустақили фразеологӣ табдил ёфтаанд. Таносуби истеъмоли калимаҳои ифодакунандаи узвҳои бадан ҳамчун ҷузъи таркибии воҳидҳои фразеологӣ дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» чунин аст: калимаи «**сар**» дар таркиби зиёда аз 140, «**пой**» дар зиёда аз 120, «**даст**» дар зиёда аз 112, «**дил**» дар зиёда аз 90, «**забон**» дар зиёда аз 50, «**гӯш**» дар зиёда аз 35, «**дандон**» дар 18 воҳиди

фразеологӣ дучор меоянд [155, 156]. Гарчанде қисми зиёди ин фразеологизмҳо аз доираи лексикаи имрӯзаи забон берун баромадаанд ё қисман маъно ва шакли худро дигар кардаанд, бо вучуди ин, барои пайдоиши воҳидҳои нави фразеологӣ замина гузоштаанд. Масалан, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» силсилаи зерини воҳидҳои фразеологӣ бо калимаи «ангушт» ба назар мерасад: **ангушти таачҷуб газидан, ангушти ғайрат ба дандон газидан, ангушти таачҷуб ба дандон гирифтан, сари ангушти таҳайюр газидан, сари ангушти надомат хоидан, ангушт дар чашм кардан, ангушт бар чабин ниҳодан, ангушт хоидан** ва ғайра

Ҳамин хосияти образнокӣ ва обурани чунин ҷузъҳоро ба назар гирифта, Ҳ.Маҷидов онҳоро «калима-образ» номидааст. «Бисёр вақт чунин калимаҳо ҳамчун асоси образнокии воҳидҳои фразеологӣ, воситаи ба вучудоварандаи он образ хизмат мекунанд» [91,31].

Пас ба хулосае омадан мумкин аст, ки воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун унсурҳои махсуси лексикаи забон бо як қатор хусусиятҳои лингвистии худ аз дигар воҳидҳои забон фарқ мекунанд.

I.1.1. НИШОНАҲОИ АСОСИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Роҳҳои мухталифи муайян кардани хусусият ва маънои воҳидҳои фразеологӣ (ВФ) мавҷуданд. Масалан, Шарл Балли чунин мешуморад, ки аломати аз ҳама умумии воҳидҳои фразеологӣ, ки ҳамаи хусусиятҳои дигари онро иваз менамояд, имконияти ба ҷои воҳиди мазкур гузоштани як калимаи муқаррарӣ мебошад, ки онро калима-муодили луғавӣ (идентификатор) номидааст.

Калимаҳои дохили ВФ одатан бо истилоҳи ҷузъ ё компонент ифода карда мешаванд, ки ин танҳо ҷиҳати зоҳирии калимаҳо мебошад. Байни ҷузъҳои ВФ муносибату робитаҳои маъноӣ зоҳирие ба назар намерасад, ки байни калимаҳо дар дохили ибора ба назар мерасад. Аз ин сабаб муҳаққиқи рус А.И.Молотков таъкид менамояд, ки ВФ на аз калимаҳо, балки ҷузъҳо иборат аст (103, 16) ва ин ин ҷузъҳо аксар ҳамаи аломатҳои калимаро аз даст дода, фақат симои овозии онро нигоҳ медоранд.

Дар мавриди муайян намудани нишонаҳои фарқкунандаи ВФ тадқиқотчиён як ақидаи умумӣ надоранд ва хусусиятҳои гуногуни онҳоро дар мадди аввал мегузоранд. Бо вучуди ин, дар байни нишонаҳои пешниҳодкардаи онҳо нишонаҳое мавҷуданд, ки барои тамоми ВФ хосанд. Нишонаҳои дигар бошанд, моҳияти фақат гурӯҳҳои алоҳидаи воҳидҳои фразеологиро инъикос мекунанд. Бинобар ин, яке аз тадқиқотчиёни шинохтаи фразеологияи тоҷик профессор Ҳ.Мачидов дар алоқамандӣ ба ин масъала ба хулосе меояд, ки тамоми нишонаҳои фарқкунандаи ВФ-ро ба асосӣ ва дуюмдараҷа тақсим намудан лозим аст [77,45].

Нишонаҳои асосии ВФ-ро чунин гурӯҳбандӣ намудан мумкин аст:

- а) мавҷудияти ду ва зиёда ҷузъҳо;
- б) яклухтии маъно;
- в) устувории таркиби лексикӣ сохторӣ;
- г) аз байн рафтани алоқии синтаксисии ҷузъҳо;
- ғ) масолеҳи тайёри забон будан.

Масъалаи ҷузъ ва таркиби ҷузъҳо яке аз масъалаҳои асосӣ ва муҳим мебошад. Аз ин сабаб дар тадқиқоти аксари муҳаққиқони фразеология вай ҳамчун нишонаи нахустини ВФ ба қалам дода мешавад. Нишонаи якум ба он далелат мекунад, ки ҳар як ФВ аз ду

ва зиёда калима ё худ ҷузъҳое шакл мегирад, ки ба ҳосилшавии маъно ва вазифаи фақат барои ВФ хос мусоидат мекунад. Ин бошад мустақилияти маъноӣ ва вазифаҳои ВФ-ро ба вучуд меоварад. ВФ дар рафти раванди махсуси лингвистӣ – фразеологизатсия ташаккул меёбанд. Масалан, дар қатори ВФ-и зерин: **сари калобаро гум кардан, пӯстинро чаппа пушидан, косаи сабр лабрез шудан, кохи кухнаро бод кардан, бағали касеро бо чормағзи пуч пур кардан, обро лой карда моҳӣ гирифтан, пишаки касеро пишт гуфтан, аз хати кашидаи касе набаромадан** ва ғайра таркиби ҷузъҳои онҳо барои ҳамчун фразеологизм арзи вучуд намудани онҳо хизмат намудааст.

- Ин тавр бошад, чандон ба ваҳм афтода, **сари калобаашро ҳам гум намекунад**. - Беҳтар ин ки илоҳӣ ягон бало сар назанаду ҳеч кас **сари калобаашро ҳам гум накунад**, Антонина Петровна, - гуфт ба ҳамон зани солхурда мурочиат карда занаки дигар (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах. 189)... **ӯ «пӯстинро чаппа пӯшида» буд** ва мегуфт, ки бигзор духтараш ҳатто бадном шавад ва аз дунё бешавҳар гузарад, - **ӯ ба ҳеч вачҳ «он ҳаромии дузд»-ро ба домодӣ қабул нахоҳад кард** (С.Улуғзода. Восеъ, сах. 53). Шукурови башӯромада тамоми овозро сар дода, **ба бод додани кохҳои кухна даромада**, Назаровро маломат менамуд... (Р.Ҷалил. Шӯроб. сах. 313) **Аз рӯи ақидаи вай, рафтори худӣ Ҷаҳонгиров бар хилофи педагогика будаасту аммо касе ин ҷо ёфт намешудааст, ки чуръат пайдо карда пишаки ӯро пишт гӯяд.** (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 9). - Агар хоҳед, ки ҷонатон саломат монад, ба гапи ман бояд гӯш кунед ва **аз хати ман кашидагӣ набароед.** (Тиллозода Н. Қиссаи портфели сурх, сах. 49)

ВФ таркиби доимии ҷузъҳои худро доранд. Ин барои ҳамчун воҳиди мустақили забон арзи вучуд намудани онҳо кӯмак мерасонад. Масалан, воҳидҳои фразеологии ба **даҳон об гирифтан, барги сабз,**

салмаи сақат, сиёхро аз сафед фарқ карда натавонистан, алифро калтак гуфтан, сиёхро аз сафед фарқ карда натавонистан ва ғайра дар ҳамаи ҳолатҳои мавриди истифода қарор гирифтанишон худи ҳамон як таркиби чузъҳоро доранд. Яке аз хусусиятҳои нисбатан хоси воҳидҳои фразеологӣ ин доимияти таркиби он мебошад. Вале дар ин маврид қатъиян муайян кардани марзи калимаҳое, ки ба таркиби ВФ дохил мешаванд ва калимаҳое, ки берун аз он қарор доранд, зарур аст. Масалан, воҳидҳои фразеологӣ дар боло овардашударо дар матн ба таври зерин дучор омадан мумкин аст:

Ҳа, чӣ, **ба даҳонат об гирифтӣ**. Чӣ магар пулҳои гирифтаат аз ёдат баромад? – овозашро баланд карда дӯғ зад Раҳимови ба «асп» саворшуда. (Н.Тиллозода. Қиссаи портфели сурх, сах. 196). - Дар Бухоро магар моро фаромӯш кардед, ки **барги сабз** гӯён ягон савғотӣ наёвардед, ин дафъа агар Бухоро равед, моро аз ёд набароред (С.Айнӣ. Дохунда, сах. 86). Гап мешунавад, зан мехонад, **пастию баландӣ**, **сиёхию сафедиро фарқ мекунад**, чархи зормондаашро партофта ба артел меравад (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах. 278).

Муайян намудани таркиби ВФ пеш аз ҳама бояд аз ду ҷиҳат ба амал бароварда шавад: нисбати гунаҳои ВФ ва нисбати ҳамбастагии ВФ бо калимаҳо, яъне муҳити атрофи ВФ.

Вале ин аломат ҳанӯз нишонаи мутлақи ВФ шуда наметавонад. Воҳидҳои фразеологӣ назар ба дигар воҳидҳои забон (калима) ба маъноӣ махсусе соҳиб мегарданд, ки он маъноӣ яклухти фразеологӣ номида мешавад. Дар ин замина баррасии аломати дуҷуми ВФ – яклухти маъно ба вучуд меояд. Ҳ. Маҷидов таъкид менамояд, ки ифодаи маъноӣ яклухт яке аз аломатҳои муҳими фарқкунандаи ВФ ба шумор меравад [77,46]. Таҳлили адабиёти илмӣ ба масъалаҳои фразеология бахшидашуда нишон медиҳад, ки маҳз яклухти маъно барои ҳамчун воҳиди махсуси забон шакл гирифтани ВФ хизмат

мекунад. Ҳангоми муайян намудани хусусияти маъноӣ фразеологӣ пеш аз ҳама ба он ҷузъҳои сохтори забон диққат додан лозим аст, ки бевосита дар ташаккулёбии маъноӣ фразеологизм иштирок менамоянд. Аз ин нуқтаи назар ҷузъҳои ВФ вазифаи муҳимро иҷро менамоянд, зеро маъноӣ фразеологиро асоси ҷузъҳо ташкил медиҳад ва дар баъзе мавридҳои маъноӣ умумии фразеологизм аз маъноӣ хирашудаи ҷузъҳои он ба вучуд меояд.

Якҷулхтии маъноӣ ВФ - ин ягонагии маъноӣ ҳамаи ҷузъҳои таркибии он мебошад, ки қомилан аз маъноӣ ҳар як ҷузъи дар алоҳидагӣ гирифта шуда фарқ мекунад. Масалан, агар дар воҳидии фразеологӣ **гурги борондида** ҷузъҳои алоҳидаи он *гург* – «як навъ ҳайвони ваҳшӣ», *борондида* – «дар зери борон монда»-ро ифода кунанд, пас маъноӣ якҷулхти он – одами ботаҷриба мешавад, ки зоҳиран ба маъноӣ ҷузъҳои он робитае надорад. Айнан ҳамин гуна хусусиятро дар ВФ-и зерин дидан мумкин аст: **бе пою қадам** – «шаҳси бадбахтӣ оваранда»; **барги сабз** – «туҳфа»; **кафши касеро пеш гузоштан** – «пеш кардан»; **ба чашми касе хок пошидан** – «фиреб кардан», **шикасту рехт** – «таъмир», **дӯғу даранг** – «тахдид», нарезондаву **начаконда** - «айнан» ва ғайра:

Аммо ман гардан нафаровардам, апаҷон, **кафшашро ба пешаш мондам**. (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 85) Ҳар як ҷиноятеро, ки Мухтор содир мекард, дар дили худ онро чаққонӣ, уҳдабароӣ, **ба чашми қонун хок пошида** тавонистан меномид (Ҷ.Иқромӣ. Асарҳои мунтахаб, ҷ.1, сах. 301). Дар ҳонадони қалон, сербачу қач, пур аз меҳмон, ки сарваронаш ҳам падар ва ҳам модар вазифаҳои масъули роҳбариро ба уҳда доштанд, ҳамаи **шикасту рехт** он солиён ба уҳдаи ин ҳарду буд (И.Файзулло. Кӯҳи панҷум, сах. 20).

Барои дурустар муайян намудани маъноӣ якҷулхти ВФ муқоиса намудани маъноӣ мазкур бо муродифи якқалимагии ВФ кӯмак

расонида метавонанд. Масалан, муқоиса намудани ҷуфтҳои муродифии зерин ин қазияро бештар собит месозад:

сари касеро ҷуфт кардан – хонадор кардан, **ниқоб аз рӯи касе** **кашидан** – фош кардан, **алифро таёқ гуфтан** – бесавод будан.

Дар асоси муқоисаи чунин муродифоти фразеологию лексикӣ хусусиятҳои хоси маъноӣ яқлухти ВФ зоҳир мешавад:

дил бохтан – ошиқ шудан (. ... ҳамон вақт Масъуд шефтаи ӯ шуда, духтар ҳам ба вай *дил бохта* (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,87); қабат-қабат **гӯшт гирифтан** – хурсанд шудан (Тӯраи шоир аз ин мадху саноҳо болида **қабат-қабат гӯшт гирифта** истода буд... (С. Улуғзода. Восеъ, сах. 149); **чаши дидан надошт** – бад дидан (Ман, ки Туробро **чаши дидан надоштам**, хостам, ки худро ба қарӣ зада, ба роҳам рафтан гирам (Ю.Акобиров. Қиссаҳои ҷавонии ман, 34).

Ягонагии ҳамаи ин ҷузъҳо маъноӣ фразеологиро ба вуҷуд меоварад, ки аз тамоми маъноҳои дигар сифатан фарқ мекунад ва дар системаи маъноӣ (семантикӣ) забон мавқеи муайянро ишғол мекунад [77,47]. Баръакси маъноӣ фразеологӣ маъноӣ лексикӣ бо морфемаҳо фарқ мекунад. Муносибати байни морфемаҳо дар дохили калимаро бо муносибати байни ҷузъҳо дар таркиби ВФ муқоиса намудан мумкин нест. Дар аксари ҳолатҳо маъноӣ фразеологӣ бо маъноӣ калимаҳосилкунӣ мураккаб карда намешавад, ки хусусияти асосии маъноӣ фразеологиро ташкил медиҳад. Ҳангоми ошкор намудани хусусияти маъноӣ фразеологизмҳо ҳамчунин мушоҳида намудан мумкин аст, ҳаҷми маъноӣ фразеологизм аксаран бо ҳаҷми маъноӣ калима мувофиқ нест.

Дигар нишонаи нисбатан муҳими ВФ аломати устувории онҳо мебошад. Таҳлили ВФ-и забони тоҷикӣ собит менамояд, ки дар қисми муайяни онҳо устувории мутлақ ба назар мерасад. Чунин ВФ-ро дар забони тоҷикӣ дучор омадан мумкин аст, ки устувории

таркиби онҳо яке аз нишонаҳои барҷастаашон мебошад. Масалан, дар қатори воҳидҳои фразеологӣ **сағ соҳибашро намеёбад** – серодам, **кути лоямут** – хӯроки андаки ночиз, **гурги борондида** – одами ботаҷриба, **балота гирам** – қурбонат шавам, садқаат шавам ва ғайра чунин хусусиятро мушоҳида намудан мумкин аст:

Дар он рӯзи тӯй «**сағ соҳибашро** – дар ин ҳавлии бузург – **намеёфт**», касе аз касе хабар надорад... (Ҷ.Иқромӣ.Асарҳои мунтахаб, ҷ.1, саҳ. 68).

Бисёре аз ВФ-и забони тоҷикӣ дар шакли тағйирнаёфтаи худ истифода бурда мешаванд. Ин хусусият ВФ-ро бо калимаҳои муқаррарии синтаксисӣ наздик менамояд. Муҳаққиқи фразеологияи тоҷик профессор Ҳ.Мачидов қайд менамояд, ки дар аксари воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ тағйирёбии шакли лексикӣ сохтори онҳоро мушоҳида намудан мумкин аст. Ин тағйиротҳо ба гунаҳои ВФ марбут мебошанд. Вале дар доираи имконоти гунаҳои ВФ асоси сохтори маъноии онҳо ҳамеша нигоҳ дошта мешавад. Ин бошад устувории нисбии ҳар як ВФ-ро таъмин менамояд [91,48].

Нишонаи дигаре, ки аксаран тадқиқотчиёни фразеология қайд менамоянд, ин набудан ё «хирашавии» алоқии синтаксисӣ байни ҷузъҳои онҳо мебошад. Гарчанде зоҳиран дар байни ҷузъҳои ВФ робитаи муайяни синтаксисӣ ба назар расад ҳам, ин фақат ҷиҳати зоҳирии он аст. Нишонаи сустшавии робитаҳои синтаксисӣ ва дар баъзе ҳолатҳо «шахшавии» пурраи онҳо аз хусусияти ифодаи маъноӣ яқлухт ва устувории сохтори ВФ вобастагӣ дорад [67,49]. Ҳар қадар ки маъноӣ яқлухт равшантар зоҳир шавад, ҳар қадар ки таркиби ҷузъҳо ва сохтори ВФ устувортар бошад, ҳамон қадар алоқии синтаксисӣ байни ҷузъҳо пинҳон ва ҳатто “шах шуда мемонад”. Гоҳо ҷузъҳои алоҳидаи баъзе аз ВФ ҳамчун қисми таркибии ҷумлаҳои мураккаб арзи вучуд карда метавонад. Дар натиҷаи ин

алокаи зохирии синтаксисии байни чузъҳо барқарор мешавад, гарчанде ба назар гирифтани лозим аст, ки яклухтии маъноӣ ва сохтори ВФ пурра нигоҳ дошта мешавад. Масалан, чунин хусусияти воҳиди фразеологии **аз сад гули касе як гулаш нашукуфта** дидан мумкин аст. ВФ-и мазкур маъноӣ *чавон, хеле чавон* -ро ифода мекунад:

- Шумо ханӯз чавон ҳастед, ҳоло **аз сад гулатон як гулатон нашукуфта** аст, дар оянда ба рӯзҳои нек мерасед... (Ҷ.Иқромӣ. Асарҳои мунтахаб, ҷ.1, саҳ.74).

Ифодаи маъноӣ яклухт ва устувории таркиби ВФ то андозае бо хирашавӣ ва ё барҳамхӯрии муносибатҳои синтаксисии байни чузъҳои онҳо низ таъкид карда мешавад. Дар байни чузъҳои дохили ВФ бисёр вақт муносибатҳои зиндаи грамматикиро мушоҳида кардан мумкин нест. Дар байни ин чузъҳо алоқаҳои пайваст ва ё тобеъро намебинем. Дуруст аст, ки дар байни онҳо аломатҳои грамматикӣ ифодакунандаи ин муносибатҳои грамматикӣ мавҷуданд, лекин онҳо аксар шах шуда мондаанд, дар муносибати грамматикӣ воҳиди фразеологӣ бо калима ё ибораҳои дигар ягон нақше намебозанд. Аз ҳамин ҷост, ки ВФ-и аз якҷанд калима ва унсурҳои грамматикӣ ташкилёфта дар матн ба вазифаи як узви он ба қор бурда мешавад. Ин бошад бори дигар аз байн рафтани муносибатҳои озоди синтаксисии байни чузъҳо ва дар қолаби муайян хира ё шахшавии онҳоро собит месозад. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин воҳидҳои фразеологии **бо чашми дигар нигаристан, чашм ало кардан, дили касе сиёҳ шудан** фақат ба вазифаи хабар омадаанд, ки хирашавии робитаи зиндаи грамматикӣ байни чузъҳоро нишон медиҳад.

– Бад не, пиракӣ, дар почаҳот ҳоло ҳам қувват доштаӣ, - мегӯяд паҳлавони чавон ва ба бобои писарак **бо чашми дигар менигарад**. (А.Самадов. Аспи бобом, 78). Полковник ба тарафи

комиссар саволомез **чашм ало кард** (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист,140). Ин дам ногоҳ Дилафрӯз пеши назараш омаду насиҳатҳои шабинаи падарашро ба ёд оварда, **дилаш сиёҳ шуд** (М.Бобочонов. Асири ҳафтум,113).

Нишонаи дигари муҳими ВФ масолеҳи тайёри забон будани онҳо мебошад. Ин нишона ҳамаи нишонаҳои дигареро асоснок менамояд, ки барои калима ва ВФ хос ҳастанд: пеш аз ҳама устувории таркиби лексиксию сохтор ва яклухтии маъно, молик будан ба маънои пешакӣ маълумбуда ва монанди инҳо.

Масолеҳи тайёри забон будани ВФ чун нишонаи муҳими фарқкунандаи онҳо барои муайян намудани марзи фонди фразеологии забон аз дигар системаҳои забон ва ҳосилаҳои нутқ кӯмак мерасонад.

Ба ҳамин тариқ, ба гурӯҳи хусусиятҳои муҳиму фарқкунандаи воҳидҳои фразеологӣ, пеш аз ҳама, ифодаи маънои яклухти ба ҳиссаҳо чудонашаванда, устувории таркиби лексикӣ, аз байн рафтани алоқаҳои зиндаи синтаксисии ҷузъҳои таркибӣ ва ё то андозае хира шудани ин алоқаҳо дохил шуда метавонанд.

Ифодаи маънои яклухт яке аз нишонаҳои муҳими ВФ мебошад, ки онро аз дигар воҳидҳои забон фарқ мекунонад. Чи хеле ки профессор Ҳ.Мачидов қайд мекунад, "... ифодаи маънои яклухту фардии воҳидҳои фразеологӣ, ки дар заминаи таркиб, ибора ва ҷумлаҳои гуногуни озод дар тӯли асрҳо сурат гирифтааст, аз хосиятҳои муҳиму фарқкунандаи он ҳисоб меёбад [91,13]

1.1.2. НИШОНАҲОИ МАХСУС Ё ИДИМАТИКИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Дар қатори нишонаҳои номбаршудаи тафриқаноки ВФ як қатор нишонаҳои дигари иловагӣ муайян карда мешаванд. Ба қатори онҳо нишонаи ифодаи маънои маҷозӣ ё ба ибораи дигар нобаробарии байни маънои умумии ВФ бо маънои қисмҳои таркиби он, обуранги хоси миллий, образнокӣ, барҷастагӣ, возеҳият, айнан аз як забон ба забони дигар тарҷума нашудани онҳо ва ғайра дохил мешаванд. Аксаран ин хусусиятҳои иловагии ВФ аломатҳои идиоматикӣ номида мешаванд. ВФ-и дорои чунин хусусиятҳо идиома ё худ ибораҳои рехтаи фразеологӣ номида мешаванд [91,46].

Профессор Ҳ.Мачидов қайд менамояд, ки нишонаи фарқкунандаи ВФ бояд нишонаи фарқкунадаи фразеологӣ будани ин ё он падидаи забон бошад, на хусусияти он ки натиҷаи ин аломат мебошад. Агар аз ин нуқтаи назар нишонаҳои идиоматикии ВФ баррасӣ карда шавад, пас доираи ин нишондиҳандаҳо хеле танг шуда метавонад [77,52].

Нишонаи идиоматикии ВФ пеш аз ҳама дар шакли дохилии онҳо маҳфуз аст. Дар ВФ ҳамеша воқеиятҳои муайян, рӯйдодҳои таърихӣ ё мифологӣ, ҳодисаҳои муайяни маишӣ, хурофоти динӣ ва ғайра таҷассуми худро меёбанд. Масалан, ВФ-и **кафши касеро пеш гузоштан** аслан аз он урфу одати мардуми тоҷик сарчашма гирифтааст, ки маъмулан кафши меҳмони муътабар ва боиззатро баъди аз хона баромадан ҳамчун нишонаи эҳтиром пеш мегузоштанд. Дар натиҷа маҷозан ҳамчун воҳиди фразеологӣ бо тобиши услубии манфӣ ба маънои нави касеро пеш кардан соҳиб гаштааст. Варианти дигари ибораи мазкур **кафши касеро ба пешаш мондан** аст:

Давлат, ки ҳамин суҳбатро аз паси дар мешунавид, **аз кафши меҳмонро пеш гузоштани** Максим Макарович мамнун гашта, ба ҷояш

баргашт (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах. 44). Аммо ман гардан нафаровардам, апаҷон, **кафшашро ба пешаш мондам.** (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах.85)

Аз ин сабаб заминаи бавучудоварандаи шакли дохилии ВФ ва навғониҳои мухталифи маъноӣ минбаъд ба маъноӣ маҷозӣ истифода шудани он, образнокӣ ва ба дигар забон айнан тарҷума нашудани онро фароҳам меоваранд.

Дигар нишонаи нисбатан муҳими идиоматикии ВФ экспрессивият ё худ эҳсосоти гуногунро ифода кардани он мебошад. Гуногунияти ВФ аз рӯйи тобишҳои экспрессивӣ аз он манша мегирад, ки ҳар яке аз услубҳои забон восита ва усулҳои махсусро дорад, ки гуянда аз захираи умумихалқии нутқ барои ифодаи мазмуни муайян интиҳоб менамояд. Масалан, дар забони адабии муосири тоҷик воҳиди фразеологии **ду пойро ба як мӯза андохтан, ду пойро ба як мӯза ҷой кардан, ду пойро ба як мӯза тикқондан, ду пойро ба як мӯза қава кардан** ба маъноӣ чизеро бо исрор талаб кардан, ба гуфтаи худ саҳт истодан, яқравии бечо кардан мавриди истифода қарор мегирад. Ба андозаи ивазшавии ҷузъи феълии он (андохтан, ҷой кардан, тикқондан, қава кардан) тадричан тобишҳои экспрессивии тамоми ВФ тағйир ёфтган мегирад:

- Падарам **ду поямро ба як мӯза андохта** талаб мекунад, ки ба Раҳимов мерасӣ, чунки фотеха шудай. (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 28). Охир роҳи оҳан **ду пойи моро ба як мӯза ҷо карда** ҳадаҳа меғӯяду мо бошем, назар ба порсола камтар ангишт медиҳем (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах 62). Эрмат «ҳамин ҷавонро хоҳӣ-нахоҳӣ ба ман медиҳӣ» гуфта, **ду пойи ӯро ба як мӯза қава мекард** (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах 249).

Дар романи «Шӯроб»-и Раҳим Ҷалил варианти дигари воҳиди фразеологии мазкур дар шакли **ҷонро аз кадучаю ду пойро аз як мӯза халос кардан** дучор карда шуд:

... аз даҳ рӯз акиб намонда, тамоми механизму машинаҳои бекорхобидаро пурра ба кор андохта, **чономонро аз кадучаю ду поямонро аз як мӯза халос мекунем** (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах. 438)

Дар силсилаи мазкури ВФ тобишҳои гуногуни услубӣ ба назар мерасанд, ки вобаста ба мақсади нависанда тобишҳои гуногуни услубиро касб кардаанд.

Бемантикии шакли дохилии ВФ ҳамчун аломатии идиоматикии он шуморида мешавад. Масалан, дар ВФ-и **ба гап чома пӯшондан** – *суханпардозӣ* кардан, **гапи подарҳаво** – гапи берабт, бемаънӣ, бемантик, **ду пой худро дар бағал гирифтани**, **ба миёни гап лағад задан** – гапи касеро буридан, ба миёни гапи касе даромадан», **аз як гиребон сар баровардан** – муттаҳид шудан, **сари худро ба кафи даст гирифтани** ва ғайра. Маъноии аслии онҳо маълум аст ва ин сабаб воҳиди фразеологӣ «бемантик» ба назар мерасад. Дар ин маврид маъноии фразеологӣ онҳо ҳамчун маъноии дуюме фаҳмида мешавад, ки аз маъноии аслиашон вобастагӣ надорад. Бемантикии чунин воҳидҳои фразеологӣ ҳангоми муқоиса намудани маъноии аслии онҳо бо маъноии фразеологӣ зоҳир шуда метавонад. Чунин хусусияти ВФ бештар дар ибораҳои рехта ё худ идиомаҳо ба назар мерасад, чунки дар ин гурӯҳи ВФ маъноии умумии он аз маъноии ҷузъҳои таркибии он барнамеояд:

Ба гап чунон чома мепӯшонд, ки гиребонамро меқапидам (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах. 252) **Ба миёни гап лағад назану** аввал гӯш кун, ки ман чӣ мегӯям! – Ҳасан Холро ба ҷавобгардонӣ нагузошт (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах. 197) **Мо аз Шӯроб Александрову хамкоронашро, ҳама муттафиқ шуда, аз як гиребон сар бароварда**, зада пеш кардем. (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах. 60) **Дидӣ ин ғазоталабонро**, ҳама барои ёрӣ додан ба ҷаноби олий **сарҳои худро ба кафи даст гирифта** тайёр истодаанд (С.Айнӣ. Дохунда, сах. 196)

Робитаи ин гуна ВФ бо дигар калимаҳо ба таври мавзӯӣ-мантиқӣ муайян карда намешавад. Онҳо бо системаи лексикию фразеологии забони адабии муосири тоҷик муайян карда шуда, бо хусусияти таърихии онҳо асоснок карда мешаванд.

Ҳ. Мачидов изҳори ақида менамояд, ки аз афташ, мавҷуд будани нодурустии муайяни лексикию сохтории таркиби воҳидҳои фразеологиро низ ҳамчун аломати идиоматикии онҳо баррасӣ намудан лозим аст [67,54]. Дар забони адабии муосири тоҷик як қатор воҳидҳои фразеологие ҳастанд, ки дар онҳо ҷузъҳои архаистӣ ва бегона ба назар мерасанд. Бисёре аз чунин ҷузъҳо танҳо дар дохили ВФ боқӣ мондаанд ва ба ВФ хусусияти ғайриодӣ ва хос мебахшанд, ки онҳоро аз тамоми воситаҳои дигари муқаррарии фразеологии забон фарқ мекунонад. Намунаи ин гуна воҳидҳои фразеологиро дар боло аз назар гузаронда будем.

Гуфтаҳои болоӣ моро ба хулосае меоранд, ки хусусияти маҷозӣ, образнокӣ, барҷастагӣ, возеҳият, айнан аз як забон ба забони дигар тарҷума нашудани онҳо худ ба худ аломати тафриқанок буда наметавонанд, балки натиҷаи нишонаҳои барои ВФ хос, яъне шакли дохилӣ, экспрессивият ва нодурустиҳои гуногуни лексикию сохтории дар воҳидҳои фразеологӣ мавҷудбуда мебошанд. Дар байни аломатҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ яклухтии маъно ва устувории сохторашон аз ҳама муҳимтар мебошанд .

I.1.3. МАҚОМИ НИШОНАҲОИ СОХТОРӢ ДАР ТАСНИФИ ГУРӢҲОИ СОХТОРИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Ба доираи фразеология бояд чунин таркиб, ибора ва ҷумлаҳои ду ва зиёда калимаҳо ташкилёфта шомил бошанд, ки аз рӯи сохт

устувор буда, маъноӣ яклухт доранд. Маҷмӯӣ чунин воҳидҳо захираи фразеологии забони тоҷикиро ташкил медиҳанд.

Дар навъҳои мухталифи сохтори ВФ шабоҳати муайян, тарзи ҳосилшавӣ ва дар нутқи равон истифода шудани онҳоро дидан мумкин аст. Қолаби овозии фразеологизм дар шакли шахшуда на фақат шакли зоҳирии калимаҳои алоҳида, балки тарҳи муайяно низ дар бар мегирад. Ҳангоми муайян намудани қолаби овозии воҳиди фразеологӣ ба назар гирифтани лозим аст, ки сохторҳои синтаксисӣ дар нутқ пурра зоҳир шуда метавонанд, ВФ бошанд ин сохторро асосан тавассути ҳосилаҳои нутқ амалӣ мекунад. Ба ин маънӣ, дар қолабҳои сохтори ВФ низ қолабҳои синтаксисии забон истифода шудаанд.

Ҳангоми таснифи ВФ-и забони тоҷикӣ ба назар гирифтани нишонаҳои фарқкунандаи сохтори онҳо аҳамияти махсус дорад. Агар барои системаи забон далели мавҷуд будани ин қолабҳои сохторӣ муҳим бошад, пас барои ҷумлаҳои фразеологӣ ҳамчун воҳиди забон устувори таркиби лексикӣ сохторӣ, яклухтии маъно аҳамияти аввалиндараҷа пайдо мекунад.

Ба сифати воҳиди аз нав ҳосилшавандаи забонӣ ВФ ҳамеша ҳамчун яклухтии муайяни сохторӣ баромад мекунад. Аз ин нуқтаи назар ба доираи фразеология бояд ду ва зиёда калимаҳои шомил бошанд, ки аз рӯйи сохт устувор буда, маъноӣ яклухт доранд. Маҷмӯӣ чунин воҳидҳо захираи фразеологии забони тоҷикиро ташкил медиҳанд.

Дар навъҳои сохтори ВФ шабоҳати муайян, тарзи ҳосилшавӣ ва дар нутқ истифода шудани онҳоро дидан мумкин аст. Сохтори синтаксисии ВФ ҳамчун хусусияти зоҳирӣ натиҷаи аз ҷиҳати сохтор масолеҳи тайёри забон будани онҳо нест. Дар нишонаи фразеологӣ дар шакли шахшуда на фақат ҷиҳати овозии

унсурҳои гуногуни грамматикӣ ва тарҳи сохтори синтаксисӣ нигоҳ дошта шудаанд.

Аз ҷиҳати сохти зоҳирӣ ВФ қолабҳои гуногуни синтаксисиро ба хотир меоваранд. Дар тарҳи ВФ қолабҳои грамматикӣ нисбатан маъмултар ҷой гирифтаанд, ин аст, ки аксарияти ВФ аз рӯйи қолабҳои маъмули грамматикӣ ибора, ҷумла ва таркибҳо ба вуҷуд омадаанд. Дар захираи фразеологии забонамон баробари таркибҳои оддӣ устуворшудаи калимаҳо, ибора ва ҷумлаҳои устувору рехта ва ба ҳукми воҳидҳои тайёри забон табдилёфтгаро низ мушоҳида кардан мумкин аст. Ба ин сабаб воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ аз рӯйи сохт ба таркибҳо, ибораҳо ва ҷумлаҳои фразеологӣ ҷудо карда шудаанд.

Воҳидҳои фразеологии забони тоҷикиро вобаста ба сохторашон ба гурӯҳҳои зерин тақсим намудан мумкин аст:

1. Ҷумлаҳои фразеологӣ;
2. Ибораҳои фразеологӣ;
3. Таркибҳои фразеологӣ.

Зимнан қайд кардан лозим аст, ки гурӯҳҳои сохтори ВФ бо хусусиятҳои хоси худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Масалан, агар дар ҷумлаҳои фразеологӣ бештар образнокии онҳо ба назар расад, дар ибораву таркибҳои фразеологӣ ин хусусият камтар мушоҳида карда мешавад. Ин хусусият бо дар кадом қолаб таҷассум ёфтани онҳо шакли амалӣ мегирад.

I.2.1. ҶУМЛАҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ ВА ҚОЛАБҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ОНҲО

Ҷумлаҳои фразеологӣ ба мисли дигар навъҳои сохтори маъноии ВФ устувор ва дорой маъноӣ яклухт мебошанд. Ҷумлаҳои

фразеологӣ бо вучуди он ки аз рӯйи намуди зоҳирии худ аз ҷумлаҳои одии синтаксисӣ тафовути кам доранд ва дар асоси қолабҳои гуногуни онҳо ба вучуд омадаанд, бо сохти устувор ва маъноӣ яқлухти худ аз онҳо ба куллӣ фарқ мекунанд.

Ҷумлаҳои фразеологӣ низ ба мисли ибораву таркибҳои фразеологӣ фақат вазифаи номинативӣ доранд. Яъне бо вучуди дар қолабҳои гуногуни хелҳои ҷумла сохта шуданашон, ҳангоми дар матн омадан вазифаи як аъзои ҷумларо иҷро мекунанд.

Ҷумлаҳои нутқи раван аз рӯйи қолабҳои муайяни забон сохта мешаванд. Дар натиҷаи равандҳои гуногуни лингвистӣ ва хориҷизабонӣ тадриҷан аломатҳои асосии воҳидҳои забонро соҳиб мегарданд – азнавҳосилшавӣ, устувории сохтор ва маъно ва ба гурӯҳи воҳидҳои забон мегузаранд. Вале ҷумлаҳои фразеологӣ ҳамчун намуди махсуси ВФ хусусиятҳои махсуси муайянеро доро мебошанд, ки фақат барои онҳо хос аст. Баъзе аз забоншиносон ҷумлаҳои фразеологиро ҳамчун воҳиди забон эътироф намуда, ҳамзамон дар онҳо мавҷуд будани предикативият, модалиятро баён менамоянд, ки ҷумларо пеш аз ҳама ҳамчун конструкцияи синтаксисӣ муаррифӣ менамоянд. Вале як чиз мусаллам аст, ки агар барои системаи забон ҳуди мавҷудияти ин қолабҳои сохторӣ, дар нутқ ягонагии ин қолабҳои сохторӣ ва ҷузъҳои модӣ дар матни муайян муҳим бошад, пас барои ҷумлаҳои фразеологӣ ҳамчун воҳиди забон устувории таркиби лексикӣ сохторӣ, яқлухтии маъноӣ, дар қолабҳои тайёри забон сохта шуданашон ва номуттасилият хос аст.

Ҷумлаҳои фразеологӣ ҳамчун воҳидҳои махсуси забон хусусиятҳоеро зоҳир менамоянд, ки барои дигар навъҳои фразеологизмҳои забони тоҷикӣ низ хос мебошанд ва аз хелҳои ҷумлаҳои сирф синтаксисӣ фарқ мекунанд. Ҳангоми баррасии типологияи сохтори маъноии ҷумлаҳои фразеологӣ забони

муосири тоҷик таснифоти анъанавии ҷумлаҳо аз рӯйи сохторашон мувофиқи мақсад шуморида шудааст. Чунин муносибат бо он асоснок карда мешавад, ки сохтори ҷумлаҳои фразеологӣ то андозае онҳоро бо навъҳои гуногуни ҷумлаҳои синтаксисӣ алоқаманд менамояд, аз тарафи дигар бошад, нишонаи фарқкунанда ҳангоми ҷудо намудани навъҳои гуногуни онҳо мебошад. Хусусиятҳои умдаи ҷумлаҳои фразеологӣ дар шаклҳои умумиятёфтаи грамматикӣ онҳо таҷассум меёбанд. Ба ин маънӣ шакли умумиятёфтаи воҳиди фразеологӣ **чаши дӯхт** дар матн бо шаклҳои мушаххаси он зоҳир шуда метавонад:

Азбаски чаши ҳама ба қорӣ **дӯхта шуд**, вай ночор қапчукро берун оварда, аз байни пулҳои қоғазии сиккаи Тошканд, Сибиру Бухоро як панҷсумиро кашида ба лӯлибача дод (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах.72). Рӯйи Ҳайдар то буни гӯшҳояш лола барин сурх шуд, **чаши ба замин дӯхт** аввал ҷавоб надод, сонӣ ҷилави суҳбатро ба сӯи дигар кашид. (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 108) Вай мурғи посӯхта барин аз хона ба кӯчаю аз кӯча ба хона медавид, **чаши** ба роҳи теппа **медӯхт**. (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 149). Ба парандагоне, ки аз болои он деворҳои баланд парвоз карда мегузаштанд, **чаши умед медӯхт**, ҳаёл мекард, ки онҳо хабари модарро ба фарзанд мерасонанд (Ҳ. Назаров. Дар ҷустуҷӯи Карим-демона, сах. 394).

Бо назардошти хусусиятҳои наҳвӣ конструкцияҳои синтаксисӣ ҷумлаҳои фразеологӣ забони муосири тоҷик ба мисли ҳар гуна ҷумлаҳои муқаррарӣ қолабҳои асосии сохториеро инъикос менамоянд, ки дар забон арзи вуҷуд доранд. Аз рӯйи сохтор ҳамаи ҷумлаҳои фразеологӣ ду ҷанба дошта, аз рӯйи шакли зоҳирӣ метавонанд ба сода ва мураккаб, яктаркиба ва дутаркиба, пайваст ва тобеъ тақсим шаванд.

Дар забони муосири тоҷик нисбатан ҷумлаҳои фразеологие сермахсул мебошанд, ки аз рӯйи сохтор ба намудҳои гуногуни ҷумлаҳои сода таалуқ доранд. Чунин ҷумлаҳои фразеологиро пеш аз ҳама ба дутаркиба ва яктаркиба тақсим намудан мумкин аст. Албатта, чунин тақсимот фақат ҷиҳати зоҳирии ВФ мебошад, чунки онҳо аз рӯйи сохтор шабеҳи ҷумлаҳои содаи дутаркиба ва яктаркиба буда метавонанд. Дигар хусусиятҳои маъноии ВФ дар онҳо нигоҳ дошта мешавад, яъне яклухтии маъно, муродифи яккалимагӣ ва ғайра. Масалан, ба сохтори ҷумлаҳои зерини фразеологӣ диққат додан ин қазияро собит месозад: **дили касе об хӯрд, чораи сабри касе лабрес шуд, аз сад гули касе як гулаш нашукуфтааст, сар касе ба девор хӯрд:**

Ҳарчанд Раҳимбек мисли халтаи холи рӯи курсӣ нишаст, **дилаш** аз ин сухани устод яқин **об хӯрд** (А. Самад. Паррончакҳо. Аспи бобом, 67) Чаро гумоне надошт, ки бо ин ҳама бурдборихо рӯзе **косаи сабраш низ лабрес хоҳад шуд?!** (Ю. Аҳмадзода. Ишқи духтари кулаҳпӯш, 13) - Ҳайф аст, чавоне ки **аз сад гулаш як гулаш нашукуфтааст**, худро бо як беандешагӣ нобуд кунад (Садриддин Айнӣ. Акнун навбати қалам аст, 97) - барои вай ин аввалин санҷиши ҷангӣ, рафиқ комиссар, - ҷавоб дод сардори штаб Тарасевич, - ҳамин хел **сараш ба девор хӯрда** одам мешавад (Фотех Ниёзӣ. Мунтахабот. Ҷилди 2. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, 137)

Чи хеле ки аз мисолҳои овардашуда бармеояд, ҷумлаҳои фразеологии дохили онҳо дар қолабҳои гуногуни ҷумлаи содаи дутаркиба сохта шудаанд. Ҳамчунин ҷумлаҳои фразеологiero низ дучор омадан мумкин аст, ки дар қолабҳои гуногуни ҷумлаҳои содаи яктаркиба сохта шудаанд.

Ба ҳамин тариқ раванди инкишофи ВФ собит менамояд, ки онҳо на танҳо дар қолаби таркибу ибораҳо, балки дар қолаби

гуногуни чумлаҳо низ ба кор бурда мешаванд. Таҳлили чумлаҳои фразеологӣ дорои нишонаҳои зерин будани онҳоро исбот мекунад: ифодаи маъноӣ яклухту ба ҳиссаҳо чудонашаванда, устувор будани сохту таркиби онҳо, аз байн рафтаи алоқаҳои зиндаи синтаксисии байни онҳо, дар қолаби чумлаҳои озоди синтаксисӣ сохта шудани онҳо.

1.2.1. ИБОРАҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ ВА ҚОЛАБҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ОНҲО

Ибори фразеологӣ – ин воҳиди забони дар шакли тайёр таҷдидшаванда мебошад, ки аз ду ва зиёда ҷузъҳо таркиб ёфта, маъно, таркиб ва сохтори устувор дорад. Хусусияти асосии ибори фразеологӣ, ки онро аз ибораҳои озоди синтаксисӣ фарқ мекунонад, айнан такрор кардани он мебошад. Ибораҳои фразеологӣ ҳангоми муошират сохта намешаванд, балки ҳамчун воҳидҳои тайёри яклухт мавриди истифода қарор мегиранд. Масалан, гӯянда дар нутқ ибораҳои фразеологии **чаши касе кушода шудан, чаши дидан надоштан, алифро аз бе фарқ карда натавоништан**-ро ҳамчун масолеҳи тайёр истифода бурда, онҳоро дар қолабҳои тайёр ба кор мебаранд:

Чаши Хумор ҳам маҳз дар чунин як ҳолат **кушода шуд** (У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба, 224). Чунин менамуд, ки гуё пиразан зебоию малоҳати набераашро наменвисандад, балки **чаши дидан надорад** (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд, 18). Аммо Фафурҷон баръакси бародараш ва монанди муллозодаҳои Бухоро тамоман бесавод буда, ҳатто **алифро аз бе фарқ карда наметавонист**» (С.Айнӣ. Ёддоштҳо, 3, 55)

Муайян намудани хусусиятҳои ибори фразеологӣ ва аломатҳои хоси он қатъиян маҳдуд намудани онро аз ибораҳои озоди

синтаксисӣ ва аз тарафи дигар аз калимаҳои алоҳида талаб мекунад. Албатта, ин зарурӣ аз он сабаб пайдо мешавад, ки иборҳои фразеологӣ дар забон ба мисли калимаҳои алоҳида ба кор бурда мешавад, ҳамзамон он аз рӯи сохтор ба ибораҳои озоди синтаксисӣ шабоҳат дорад, ки ҷузъҳои он аз тарафи ғоянда ба сифати калимаҳои якҷуғ ва мустақил қабул карда мешавад.

Дар захираи фразеологизмҳои забони тоҷикӣ гурӯҳи аз ҳама калонро ибораҳои фразеологӣ ташкил медиҳанд, ки аз рӯи сохтору маъноӣ худ дар байни гурӯҳҳои дигари сохтори ВФ маҷмаи махсусро ташкил медиҳанд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки дар адабиёти илмӣ забоншиносӣ баъзе аз тадқиқотчиён истилоҳи иборҳои фразеологиро иштибоҳан ҳамчун воҳиди фразеологӣ ё худ фразеологизм ба кор бурдаанд. Ҳол он ки ин гурӯҳи сохтори фразеологӣ бо хусусиятҳои лексикӣ маъноӣ ва сохтори худ аз дигар гурӯҳҳои ВФ фарқ мекунад. Аз ин сабаб ба хулосае омадан мумкин аст, ки иборҳои фразеологӣ фақат яке аз навъҳои ВФ-ро ташкил медиҳад.

Ибораҳои фразеологӣ зоҳиран ба ибораҳои озоди синтаксисӣ шабоҳат доранд. Онҳо низ ба мисли ибораҳои озод хусусиятҳои гуногуни грамматикӣ дар худ таҷассум карда метавонанд. Пеш аз ҳама дар байни ҷузъҳои ВФ маҷмаи будани воситаҳои мухталифи алоқаҳои грамматикӣ маҷмаи надоранд, онҳо воситаҳои шахшудамондаи забон мебошанд. Ҷиҳати зоҳирӣ ё худ сохтори синтаксисӣ ҳамчун ҷузъи сохтори ВФ фақат дар қолабҳои муайяни фразеологӣ таҷассум меёбад.

Ҳангоми муайян намудани навъҳои сохтори ибораҳои фразеологӣ, ки аз рӯи ин ё он қолаби сохтори ибораҳои синтаксисӣ сохта мешаванд, ба назар гирифтани хусусиятҳои гуногуни онҳо мувофиқи мақсад мебошад. Вале ибораҳои озоди синтаксисӣ

хусусиятҳои дигаре доранд, ки онҳоро на фақат аз ҷумла, балки аз ибораҳои фразеологӣ низ фарқ мекунонад. Пеш аз ҳама, дар байни ҷузъҳои ибораҳои синтаксисӣ мавҷуд будани муносибатҳои мавҷудаи байни муайянкунанда ва муайяншавандаро қайд кардан лозим аст. Дар ибораҳои фразеологӣ баръакси ибораҳои синтаксисӣ чунин муносибатҳо моҳияти худро гум кардаанд. Онҳо қомилан хира шудаанд ё умуман ба назар гирифта намешаванд, гарчанде дар ҳамаи намунаҳои ибораҳои фразеологӣ нишонаҳои зоҳирии ин муносибатҳо нигоҳ дошта шудаанд ва бе онҳо ҳеҷ гуна ибора на синтаксисӣ ва на фразеологӣ вучуд дошта наметавонад.

Ибораҳои фразеологии аз рӯйи сохтори зоҳириашон ва аз рӯйи воситаҳои грамматикӣ шахшудагондаи таркибашон ба қолабҳои зерин тақсим намудан мумкин аст:

1) *Ибораҳои изофӣ*. Дар ибораҳои фразеологии дар ин қолаб сохташаванда ҳарду ҷузъи таркиби он аз рӯйи маъно метавонанд баробарҳуқуқ бошанд. Чунин ВФ аз рӯйи хусусияти лексикӣ грамматикӣ худ бештар бо исм ва сифат муродиф шуда метавонанд. Муқоиса кунед: **гурги борондида** – ботачриба, **салмаи сақат** – зиёдатӣ, **барги сабз** – тухфа, қути **лоямут** – андак, кам, **бедарди миён** – муфт, **чаши танг** – хасисӣ ва ғайра.

Хусусияти асосии ин гурӯҳи ВФ аз байн рафтани алоқии зоҳирии грамматикӣ байни ҷузъҳои онҳо мебошад. Масалан, дар иборати фразеологии **қути лоямут**, ки хӯроки андак, камро ифода мекунад, чунин хусусиятро аз назар мегузаронем. Зоҳиран дар байни ҷузъҳои ВФ алоқии тобеъ мушоҳида карда мешавад, яъне лоямут муайянкунандаи калимаи қут мебошад. Вале дар асл чунин нест ва бандаки изофӣ дар иборати мазкур воситаи алоқии муайянкунанда ва муайяншаванда нест. Ҷузъҳои асосӣ ва воситаҳои грамматикӣ фақат вазифаи ҷузъи ҳатмии ВФ-ро иҷро мекунанд. Аз ин ҷиҳат чунин

ибораҳои фразеологӣ як мафҳумро ифода карда, дар ҷумла вазифаи фақат як аъзои онро иҷро мекунанд.

Дар ибораҳои фразеологии қолаби “исм + сифат” тартиби ҷойгиршавии ҷузъҳо асосан устувор мебошад: **арши аъло** – авҷи баланд, **оинаи ибрат** – намуна, **имони комил** – боварӣ:

Зеро вай то ба ин дам худро дар **арши аъло** медид (Ҷ.Иқромӣ. Духтари оташ, 93). Як вақтҳо ту барои инсоният **оинаи ибрат** будӣ... (Ф.Муҳаммадиев, Куллийёт, 132). Танҳо ба як чиз **имони комил** дорам, ки то дами марг туро фаромӯш намекунам (Ҷ. Аскар. Ашки сари миҷгон, 173).

2) *Ибораҳои фразеологии пешояндӣ.* Дар ин гурӯҳи ВФ ҳамчун воситаи грамматикӣ пешояндҳои гуногун мавқеъ дошта метавонанд. Пешоянд ҳамчун ҷузъи ҳатмии қолаби иборати фразеологӣ одатан бештар дар ФВ-и феълӣ бо қолаби “пешоянд + ҷузъи номӣ + ҷузъи асосии феълӣ” мавқеъ махсус дорад. Масалан, дар ҷунин ВФ бештар пешояндҳои зерин дучор мешаванд:

а) *пешоянди ба:* **ба даҳон қулф задан, ба хаёл фурӯ рафтан,**

Бо ҳамсафарони бошқирд, қазоқ ва тоторам ба русӣ гуфтугӯ накунам, **ба даҳонам қулф занам?** (Ф. Муҳаммадиев. Дар он дунё (қиссаи ҳаҷчи акбар),.126) Маҳмуд оҳиста ба стул нишаст ва боз ба тарафи дар нигоҳ карда, нафаси вазнине кашида, **ба хаёл фурӯ рафт** (П. Толис. Куллийёт. Ҷ. 2, 57) Чаманбоғ ба Кумрибӣ, ки хомӯш монда **ба андеша фурӯ рафта буд**, нигоҳ кардапурсид (С. Айнӣ. Ғуломон, 24)

б) *пешоянди аз:* **аз риштаву сӯзани касе огоҳ шудан, аз дил гузаронидан, аз тору пуд задан, аз шаст гаштан, аз рӯ шонаву аз тағ фона**

Фармондеҳ гӯё ба ҷавоби ҳар саволи худ нигарон нашуда оҳиста-оҳиста гап пурсида **аз риштаву сӯзани** ҷавони маҳаллӣ пурра

огоҳ мешуд (Р.Чалил. Шӯроб, 84) Исмат хавотир шуда аз дил гузаронд, ки мабодо бачаҳо муаллимаи навро зиқ кунанд А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, 54), Қориева дид. ки дӯғу дарангаш ба кор намеояду Собири аз **шасташ намегардад**, роҳи муросоро пеш гирифт (С. Начимӣ. Қиёфатулбашар ,55)

в) *пешоянди дар*: **дар пӯст нағунчидан**,

Қорӣ-ишкамба бо шунидани ин пешниҳод чунон шодӣ кард, ки аз хурсандӣ **дар пӯсташ намеғунчид...**(С. Айнӣ. Акнун навбати қалам аст, 286)

3) *Ибораҳои фразеологӣи ҳамроҳӣ*: **курта-курта гӯшт гирифтан**

Ба хаёлам, агар муаллим Ҳакимӣ ин ваъдаро ба Қайс ё Раҳимбек меод, **курта-курта гӯшт мегирифтанд** ва яқин зиёфат меоданд (А. Самад. Паррончакҳо, 56)

Фразеологизмҳо бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ мансуб буда метавонанд. Қисми зиёди воҳидҳои фразеологӣ ба феълҳо ва зарфҳо мансуб мебошанд.

Ибораҳои фразеологиро аз рӯи мансубиятшон ба ин ё он ҳиссаи нутқ ба гурӯҳҳои зерин тақсим намудан мумкин аст:

1. **Ибораҳои фразеологӣи исмӣ**. Дар қатори ибораҳои фразеологӣи номӣ гурӯҳи нисбатан серистеъмолро ибораҳои фразеологӣи исмӣ ташкил медиҳанд. Масалан, **гурги борондида, барги сабз, салмаи сақат, кути лоямут** ва ғайра .

2. **Ибораҳои фразеологӣи сифатӣ**. Ин навъи воҳидҳои фразеологӣ нисбатан камтаранд ва ба мисли ибораҳои фразеологӣи исмию феълӣ серистеъмол нестанд.

4) **Ибораҳои фразеологӣи феълӣ**. Навъи аз ҳама сермаҳсули сохторию маъноии ВФ дар забони адабии муосири тоҷик мебошанд.

Нисбат ба дигар гурӯҳҳои сохторию маъноӣ ибораҳои фразеологии феълӣ одатан ба осонӣ чудо карда мешаванд. Мансубияти онҳо ба гурӯҳҳои алоҳидаи воҳидҳои фразеологӣ аз нуқтаи назари грамматикӣ нисбатан равшантар зоҳир мегардад. Ин ба хусусиятҳои махсуси ҷузъи асосии онҳо, ки аксаран навъҳои гуногуни феълҳои тасрифӣ ва ғайритасрифиро дар бар мегиранд, вобастагӣ дорад.

Ҳ.Маҷидов қайд мекунад, ки ибораҳои фразеологии феълии дорои ҷузъҳои асосии феълии тасрифнашаванда барои забони муосири тоҷикӣ чандон хос нестанд [66]. Онҳо асосан бо ҷузъи асосии масдарӣ ва сифати феълӣ зоҳир мегарданд. Масалан, ибораҳои фразеологии феълии **нархи сабзию пиёро напурсида, начаккондаву нарезонда, лачоми касеро кашидан:**

Нархи сабзию пиёро напурсида, вайро ҳам ба қӯшоқи занчаллобҳо зада бадном мекунанд (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах. 254) Мавзунаро ин «хушхабар»-ҳое, ки Ҷовиди бесабру қарор рӯзи дигар **начаккондаву нарезонда** хангоми дидорбинии кутухмуддати хеш ба ӯ расонд, ғайри чашмдошт зику ошуфта накард (И.Файзулло. Кӯҳи панҷум, сах. 190). **Лачоми** махсумро ақалан сахле **кашидан** хуб мешуд, то ин ки аз табақ нағеланд (Ф.Муҳаммадиев. Дар он дунё. сах. 102).

Аксари ВФ-и феълӣ ҷузъи асосии феълии тасрифшаванда доранд. Берун аз матн чунин воҳидҳои фразеологиро дар шакли умумиятёфта, яъне масдарӣ овардан мумкин аст, вале ин моҳияти феълии онҳоро гум карда наметавонад, чунки шакли масдарӣ яке аз шаклҳои мавҷудияти онҳо мебошад. Дар забони адабии муосири тоҷик робитаи байни ҷузъҳои ин гуна воҳидҳои фразеологии феълӣ ба андозае гусаста аст, ки ҳар гуна алоқаҳои синтаксисӣ моҳияти худро гум кардаанд. Ин хусусият ҳатто дар ибораҳои фразеологии

феълие, ки дар матн чузъҳои онҳо аз ҳамдигар дур афтодаанд, нигоҳ дошта мешавад. Дар матн баъзан чузъи номии чунин воҳидҳои фразеологӣ ба андозае аз чузъи феълиӣ дур меафтад, ки дар байни онҳо чузъҳои зиёди ғайрифразеологӣ ҷойгир шуда метавонанд. Масалан, дар воҳиди фразеологӣ **дил сӯхтан, обрӯи касе рехтан, риштаи умри касе канда шудан, пӯстканди гапро гуфтан** ва ғайра чунин хусусиятро мушоҳида намудан мумкин аст:

Дилам ба меҳнати онҳое, ки ин ангиштро кандаанд, ба ин ангишти хирворшудаю сӯхтаистода, ки дер боз ту ҳисоби бор кунонида фиристодани онро наёфтаӣ, **месӯзад** (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах. 312). **Обрӯи** муаллими физкултура, ки пеш марди майдон шуда мегашту бурутахро табар намебурид, дар байни бачаҳо **рехт** (А. Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 9). **Риштаи умри** ҷавони Султон Сафоев дар синни сию ду бемаҳал **канда шуд** (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах. 25). - Ана, бале, шоир ки ҳаст, **пӯстканди гапро** бо ташбеҳи нозук боб карда **гуфтаасту** мондааст, офарин! (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах.102).

ВФ-и феълиӣ бо таркиби лексикӣ сохтори ҳам дучузъа ва ҳам бисёрчузъа дучор шуда метавонанд. Воҳидҳои фразеологӣ феълии дучузъаи навъи чузъи номӣ + чузъи асосии феълиӣ, пешоянд + чузъи номӣ + чузъи асосии феълиӣ дар забони адабии муосири тоҷик нисбатан серистеъмолтар мебошанд.

Ба сифати чузъи номӣ дар воҳидҳои фразеологӣ феълии дучузъаи навъи чузъи номӣ + чузъи асосии феълиӣ бештар исм, сифат, сифати феълиӣ, зарф, нидо омада метавонад. Масалан: **лаб фурӯ бастан** (... чун чашмаш ба Хол афтод, аз чиддӣ шудани қиёфаи ӯ ба ҳарос афтод магар, ки **лаб фурӯ баст** (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах. 66); **дум хода кардан** (Зӯрашон ки омад, «палангу фердинанд»-ҳояшонро партофта чун сағони посӯхта **дум хода мекунанд** (Н.Тиллозода. Қиссаи

портфели сурх, сах.7); **сурху сафед шудан** (- Дустам, ман гумон кардам, ки Худо туро танҳо барои он офаридааст, ки гапи дигаронро шунида **сурху сафед шавӣ...** (М.Миршакар. Ёди ёри меҳрубон, сах. 182); **оҳ кашидан** (Ман ғами шуморо хӯрда **оҳ кашида истодаам.** (Р.Чалил. Шӯроб, сах. 215).

Ба сифати чузъи асосии феълӣ на фақат феълҳои сода, балки феълҳои таркибии номӣ низ омада метавонанд: **дили касеро хунук кардан** - Ҳамин найрангҳо катӣ дили туро аз вай **хунук карданӣ** набошанд? (Р. Чалил. Шӯроб, сах. 341); **худро гум кардан** -Павел. ки бори аввал чунин ваҳшигариро медид, **худро гум карда**, дар чояш шах шуда монда буд (Н. Тиллозода. Қиссаи портфели сурх, сах. 21); **қолаб тикӣ кардан**- Бечора тамом аз ҳол рафта қариб буд, ки **қолиб тикӣ кунад** (С.Улуғзода. Восеъ, сах. 8); **кӯхро талқон кардан** - ... одаме, ки **кӯхро талқон мекунад** ва аз хок зар мерӯёнад, диққати шуморо ба худ ҷалб менамояд (Ҷ.Икромӣ. Асарҳои мунтахаб, ҷ.1, сах. 164).

Намуди дуҷуми ибораҳои фразеологӣ дучузъаи феълӣ бо қолаби пешоянд + чузъи номӣ + чузъи асосии феълӣ ҳамчунин дар забони адабии муосири тоҷикӣ сермаҳсул мебошад. Дар ин қолаб пешояндҳои ба, аз, дар, бар ва ғайра бештар дучор меоянд. Масалан, **ба рӯйи касе надавидан, ба чома нағунчидан, аз дил гузаронидан, дар курта нағунчидан** ва ғайра:

То ҳол, шукр, **ба рӯям надавидааст**, гапамро нагардондааст. (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 30). Раиси колхоз ин суханҳои мӯйсафедро шунида **ба чомааш намеғунчид**. (Ҷ. Назаров. Дар ҷустуҷуи Карим-демона, сах. 158). Акнун **аз дил мегузаронд**, ки нағзаш ба ягон чойхонаи канораи ороми шаҳр рафта шабро гузаронад. (Р.Чалил. Шӯроб, сах. 41). Танҳо баъди ин сиррашро ба модару бародараш гуфт. Модар аз шодӣ **дар курта намеғунчид**. (Н. Тиллозода. Қиссаи портфели сурх, сах. 207).

Ибораҳои фразеологии феълии бисёрчузъа аз ибораҳои дорои чузъҳои номии васеъшуда иборатанд. Ба сифати чузъи номӣ ибораҳои яклухт ба кор бурда мешаванд. Масалан, дар қатори воҳидҳои фразеологии феълии бисёрчузъаи зерин чунин хусусиятро мушоҳида кардан мумкин аст: **шири модар ба даҳон омадан, ба иззати нафси касе панча задан, аз хати кашидаи касе берун набаромадан, ба лаб муҳри хомӯшӣ задан, сари калобаи худро гум кардан** ва ғайра:

То як шогирдро кор ёд дода ангишткан мекунад, ки **шири модар ба даҳон мебиёяд**. (Р. Қалил. Шӯроб, сах. 45). «Ман, - мегуфтааст ӯ, - дигар дар ин ҷо монда наметавонам. Қаҳонгиров **ба иззати нафси ман панча зад** (А. Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 9). - Агар хоҳед, ки ҷонатон саломат монад, ба гапи ман бояд гӯш кунед ва **аз хати ман кашидагӣ набароед**. (Н. Тиллозода. Қиссаи портфели сурх, сах. 49). ... дигар воқифони асрор ҳам дар ин бобат **ба лабҳояшон муҳри хомӯшӣ зада буданд** (С. Улуғзода. Восеъ, сах. 137). ... аз тарафи дигар ба умеди оянда як дараҷа хурсанд шуда, аз шодӣ **сари калобаи худро гум карда** хизмат мекард... (С.Айнӣ. Дохунда, сах. 222).

Ҳамчунин воҳидҳои фразеологии феълиеро низ дучор омадан мумкин аст, ки ҳам чузъи номӣ ва ҳам чузъи феълии онҳо дар шакли васеъшуда воқеъ мегарданд. Масалан, воҳидҳои фразеологии феълии **пеш аз пода чанг бардоштан, сари калобаи худро гум кардан, ба пойи касе теша задан** ва ғайраҳо:

- Мехоҳам, ки **пеш аз пода чанг набардошта** ором бошӣ ва нағзакак ба гӯшат рехта монам, ки ту дигар меҳмон не, ҷияни ман мешавӣ... (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах. 247). ... аз тарафи дигар ба умеди оянда як дараҷа хурсанд шуда, аз шодӣ **сари калобаи худро гум карда** хизмат мекард... (С.Айнӣ. Дохунда, сах. 222)
- Гап аз ҳазил гузашт, қизим! – таъкид карда гуфт падараш, пага-

фардо ҳамин Саида ва ҳамин Амонов **ба пой мо теша мезанад**, ин маълум ва равшан аст (Ҷ.Икромӣ.Асарҳои мунтахаб, ҷ.1, саҳ. 140).

Хулоса, ВФ дар забони тоҷикӣ дорои хусусиятҳои гуногуни лексикӣ маъноӣ буда, бо ин хусусияташон аз воҳидҳои дигари забон фарқ мекунад. Аз ҷиҳати сохторӣ низ ВФ ба қолабҳои сохтории синтаксисӣ шабоҳат доранд. Вале ин шабеҳият ҷиҳати зохирии онҳо буда, хусусияти умдаи онҳо бахши фразеологияро ба яке аз қисматҳои мустиқили забон табдил додааст.

Гарчанде дар аксари ВФ воҳидҳои гуногуни грамматикӣ ҷузъи ҳатмии фразеологизм бошанд ҳам, аммо онҳо дар дохили фразеологизмҳо аз вазифаи синтаксисии худ маҳруманд, чунки алоқаҳои наҳвие, ки зохиран дар онҳо дида мешавад, тамоман хира ё нест шудаанд.

БОБИ II. ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҲАМҚОЛАБ ВА ХОСИЯТҲОИ МУҲИМТАРИНИ ОНҲО

Чи хеле ки қайд намудем, амсиласозӣ ё худ аз рӯи қолабҳои муайян сохта шудан дар илми имрӯза мавқеи устувор дорад ва фарогири соҳаҳои гуногуни фаъолияти илмии инсон, истехсолот, мебошад.

Он дар забоншиносии имрӯза низ мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар доираи фразеология бошад, барои таҳқиқи сабабу роҳҳои сохтшавии ВФ ба кор бурда мешавад. Истилоҳи модел, ки ба тоҷикӣ онро амсила баргардон кардем, аз вожаи лотинии *modulus* гирифта шуда, ҳамчунин мафҳуми яксон нест. Он маъноҳои “андоза, намуна, меъёр, сохтор, системаи аломатҳо”-ро низ ифода мекунад.

Дар забоншиносӣ тафсириҳои гуногуни истилоҳи мазкурро дарёфт намудан мумкин аст. Дар марҳилаи аввал масъалаи фразеологизмҳои ҳамқолаб асосан ба роҳҳои ҳосилшавии онҳо равона карда шуда буд.

Дар забоншиносии рус силсилаи воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб бо истилоҳи «серия» ифода карда шуда бори аввал онро забоншиносии барҷастаи шветсарӣ Шарл Балли мавриди истифода қарор дода буд [15, 100].

Дар забоншиносии шӯравӣ оид ба ин масъала дар асару мақолаҳои академик В.В.Виноградов, М.В.Крилов [60], В.П.Жуков [52], С.И.Ожегов [94], Л.И.Ефимов [50, 51], С.Г.Гаврин [33], Н.Н.Амосова [7], В.Н.Анаимова [8], И.С.Горелик [36], А.В. Кунин [61] И.И.Чернишева [144] зимни омӯзиши воҳидҳои фразеологии забонҳои русӣ, англисӣ, немисӣ оид ба паҳлӯҳои гуногуни сохташавии онҳо изҳори ақида карда мешавад.

Истилоҳи «серияи фразеологӣ», ки дар ибтидо, аз ҷумла дар асарҳои Ш.Балли ва В.В.Виноградов ҳамчун силсилаи воҳидҳои фразеологӣ дорои як ҷузъи умумӣ шарҳ дода мешуд, минбаъд тафсири васеъ ва мухталифи худро меёбад. Масалан, В.Л.Архангелский дар мақолаи ба ин масъала бахшидаи худ [13] ба хусусиятҳои маъноии серияҳои фразеологӣ диққат дода, воҳидҳои фразеологӣ навъи «*ни рыба, ни мясо*», «*ни свет, ни заря*»-ро низ ба қатори серияҳои фразеологӣ шомил медонад. Дуруст аст, ки чунин воҳидҳои фразеологӣ дорои сохтори якхела мебошанд, аммо дар онҳо ҷузъи устувори семантикӣ, ки аксари тадқиқотчиён нишонаи асосӣ ва фарқкунандаи серияҳои фразеологӣ мешуморанд, дида намешавад.

В.П.Жуков як қатор воҳидҳои фразеологӣ навъи «сифат + исм»-ро таҳлил намуда, қайд менамояд, ки аксари фразеологизмҳои забони русӣ ҷузъҳои умумие доранд, ки ба тӯфайли онҳо воҳидҳои фразеологӣ мазкур ба як қолаб муттаҳид мешаванд [54,89]. А.В.Кунин ҷузъи доимии чунин воҳидҳои фразеологиро инварианти лексикӣ менамояд [61].

«Воҳидҳои фразеологӣ, ки дар асоси ин ё он қолаб сохта мешаванд, вариантҳои гуногун дошта метавонанд, вале бо вучуди ин маънии умумии инвариантии худро нигоҳ медоранд» - қайд менамояд Л.И.Ефименко [48,69].

Ғояи инвариантнокиро муҳаққиқ амрикоӣ У.Росс Эшби чунин маънидод менамояд: «Аз тамоми маъноии калимаи «устуворӣ» ғояи асосии «инвариантнокӣ» мегузарад. Ин ғоя аз он иборат аст, ки гарчанде система умуман тағйиротҳои муайянро аз сар мегузаронад, як қатор хусусиятҳои умумиятдодашудаи онҳо, яъне инвариантҳо бетағйир нигоҳ дошта мешаванд [101, 125].

Аз гуфтаи Э.Росс Эшби бармеоюд, ки гарчанде худи системаи воҳидҳои фразеологӣ ба тағйирот дучор ояд ҳам, ин боиси дигар шудани маъно ва хусусияти онҳо намегардад. Масалан агар дар сислсилаи воҳидҳои фразеологӣ **риштаи хайёлро буридан, риштаи хайёлотро буридан, риштаи хайёлро кандан, риштаи хайёлро баркандан, банди хайёлотро кандан, тори хайёлот канда шудан** ва ғайра воҳиди фразеологӣ якум ҳамчун нусхаи асл қабул карда шавад, фразеологизмҳои дигар маънои умумии онро нигоҳ медоранд, гарчанде дар сохтори ин воҳидҳои фразеологӣ тағйиротҳои чузбӣ ба назар мерасанд:

- Ҳой, ман қатӣ мегардӣ ё хаёлат қатӣ? - китфаш қатӣ маро такон доду **риштаи хаёламро бурид** (Б.Фирӯз. Агар вай мард мебуд, 262). Занги телефон **риштаи хаёлотро маро барканд**. (М.Бобочонов. Асири ҳафтум,151) –Имшаб афсона мегӯед ё китоб мехонед? - **риштаи хаёлотро маро мебурад** Хусрав. (У.Холиқов.Ёди дил,19) ... қаровули сохтмон Зариф-бобо **риштаи хаёлотро барканд**. (Р.Чалил. Гардиши фалак,3) Овози мусофире **риштаи хаёлотро мӯйсафедро канда кард**. (М.Бахтӣ. Рӯҳи тавоно,253). Аз якбора истодани машина Исломзода такон хурда **тори хаёлоташ канда шуд**. (А.Баҳорӣ. Рӯзи таваллуд,52) – Ғавғо накунед, - гуфт директор ва садои чаҳлолуди **ӯ банди хаёлотро** Исфандиёрро **канд**. (У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба, 212)

Ю.А.Гвоздарев дар асари худ «Ибораҳои фразеологӣ забони ҳозираи русӣ» боби махсусро ба хусусиятҳои муҳими лингвистии серияҳои фразеологӣ бахшидааст, ки «Серияҳои ибораҳои фразеологӣ» номида шудааст [34, 43-50]. Дар боби мазкур масъалаҳои зиёде ба миён гузошта шудаанд, аз ҷумла, системанокии фразеология ва мафҳуми серияҳои фразеологӣ, навъҳои серияҳои фразеологӣ таҳлил карда мешаванд. Ҷи хеле ки қайд кардем, дар дохили серияҳои

фразеологӣ гунаҳо ва муродифотро низ дучор омадан мумкин аст. Муаллиф ҳамин хусусияти онҳоро ба назар гирифта, онҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мекунад:

1. Серияҳои вариантӣ-синонимӣ.
2. Серияҳои синонимӣ.
3. Серияҳои антонимӣ

Дар ин таснифот хусусиятҳои грамматикӣ ва лексикӣ маъноии ҷузъҳои устувор ва ивазшаванда ба асос гирифта шудаанд.

Оид ба имконияти дар қолабҳои гуногун сохташавии ВФ на фақат андешаҳои гуногун, балки муҳолифи якдигар мавҷуданд. Як гурӯҳ забоншиносон аз рӯи қолабҳо сохта шудани воҳидҳои фразеологиро қатъиян рад намуда, ба тарзи фардӣ сохта шудани фразеологизмҳо яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи онҳо медонанд. Масалан, А.В.Кунин чунин изҳор менамояд: «Воҳидҳои фразеологӣ ҳеҷ гоҳ аз рӯи қолабҳои сохтори маъноӣ сохта намешаванд. Пайдоиши чунин қолабҳо ба таҷзияи воҳидҳои фразеологӣ оварда мерасонад» [72, 123].

Гурӯҳи дигари олимон аз рӯи қолабҳои муайяни сохтори маъноӣ шакл гирифтани ВФ-ро эътироф намуда, хусусиятҳои лексикӣ грамматикӣ ин гуна қолабҳо асоснок менамоянд.

Дар мақолаҳои як гурӯҳи забоншиносон [113; 104, 105, 106; 185; 18; 27; 26; 43] оид ба сохтор, маъно ва хусусиятҳои воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб суҳан ронда мешавад. В.М.Мокиенко дар мавриди муайян намудани сарҳади сохташавии ВФ-и ҳамқолаб қайд мекунад: «Амсиласозии (моделируемость) сохтор ва маъноии воҳидҳои фразеологӣ, чи хеле ки маводи амалии бисёре аз забонҳо нишон медиҳанд, ин ҳақиқати объективист. Маҳз хусусияти аз рӯи қолаб сохта шудани фразеологизмҳо ҳангоми таҳвилҳои (трансформатсияи)

гуногуни нутқ аз тарафи соҳибони забон фаҳмидани онҳоро таъмин менамоянд, маҳз қолабсозии фразеологӣ омили таҷдиди мунтазами таркиби он, дар асоси тарҳиву сохторию маъноии куҳна пайдо шудани силсилаҳои нави фразеологӣ мегардад» [101, 161]. Дар мақолаи дигари худ муаллифи мазкур таъкид менамояд, ки «моделҳои сохторӣ – ин қолаби фразеологизм, яке аз омилҳои мебошад, ки устуворӣ ва ҳамчун воҳиди устувори забон арзи ҳастӣ намудани онро таъмин намуда, ҳатто ба дараҷаи муайян айнаи маъноии воҳиди фразеологиро ба тартиб меандозад» [100, 253].

Дар асари монографии М.В.Палевская [118] фразеологияи асри XVIII-и рус аз рӯйи моделҳо (амсилаҳо) мавриди пажӯҳиш қарор дода мешавад. Муаллиф мафҳуми «модел»-ро маҳз ба маъноии «хоси сохтории» ибораҳои устувор истифода бурда, аломатҳои грамматикӣ ва маъноии онҳоро муайян менамояд.

Имконияти аз рӯйи сохтори воҳидҳои фразеологии мавҷудаи забон шакл гирифтани фразеологизмҳои гуногун, чи хеле ки аз сайри мухтасари адабиёти илмӣ бармеояд, ханӯз аз тарафи Шарл Балли таъкид шуда буд. Ин нишондод барои омӯзиши бисёр масъалаҳои марбути сохтор ва маъноии воҳидҳои фразеологӣ замина гузошт.

Академик В.В.Виноградов дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ мавҷуд будани ҷузъҳои доимӣ ва ивазшавандаеро нишон дода буд. Минбаъд дар забоншиносии шӯравӣ онҳо ба таври гуногун тафсир дода шуданд. Ҷузъҳои дохили фразеологизмҳо аз нуқтаи назари хусусиятҳои маъноию грамматикӣ дараҷаи гуногуни устуворӣ зоҳир менамоянд. Дар қисми муайяни воҳидҳои фразеологӣ яке аз ҷузъҳои таркибӣ маъноии умумии фразеологизмро нисбатан равшантар ифода карда метавонад. Ҷузъҳои дигар барои ҳамчун фразеологизм шакл гирифтани калимаи мазкур ёрӣ мерасонанд. Масалан, дар силсилаи

воҳидҳои фразеологии **рӯи камиро надидан, рӯи асириро надидан, рӯи хориро надидан** ва ғайра ҷузъҳои «*камӣ*», «*асирӣ*», «*хорӣ*», дар фразеологизмҳои **бӯи ҳасад омадан, бӯи дуруғ омадан, бӯи ранҷиш омадан, бӯи бидъат омадан, бӯи чанг омадан, бӯи некӣ омадан** ва ғайра ҷузъҳои «*ҳасад*», «*дуруғ*», «*ранҷиш*». «*бидъат*», «*чанг*» дар муайян намудани маънои фразеологизм мавқеи муҳим доранд.

- Ҳаргиз **рӯи камиро набин**, илоҳо сикат шаваму дар тӯи арӯсият хизмат кунам (13). - Худо нигоҳ дорад, асло **рӯи асириро набинед**, - гуфт Мария Миревна (Ф. Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах. 420) Хайр, илоҳо дар ду дунё **рӯи хориро набинед** (Ф.Муҳаммадиев. Дар он дунё, сах. 67) - Инро яқин донед, ки аз онҳо ҳеҷ гоҳ **бӯи некӣ намеояд**, онҳо ба ҷуз талаю тороч кардани халқи ситамкаш, дигар чизеро намедонанд (Ҳ.Назаров. Дар ҷустуҷӯи Карим-демона, сах. 92)

Ҷузъҳои ба таркиби ВФ дохилшаванда хусусиятҳои маъноӣ ва грамматикӣ худро доранд. Дар забоншиносии шӯравӣ истилоҳҳои «ҷузъи асосии семантикӣ» (семантически опорный пункт) ва «ҷузъи асосии грамматикӣ» (грамматически стержневой компонент) муайян карда шудаанд [137, 140].

Ҷузъи асосии семантикӣ гуфта калимае дар назар дошта шудааст, ки маънои асосии фразеологизмро дар худ таҷассум мекунад. Ҷузъи асосии грамматикӣ калима ё гурӯҳи калимаҳое мебошанд, ки барои дар қолаби муайян шакл гирифтани воҳидҳои фразеологӣ кӯмак мерасонанд. Ба ин маънӣ, дар силсилаи воҳидҳои фразеологии болоӣ калимаҳои «*бӯи*», «*омад*» ҷузъҳои асосии грамматикӣ мебошанд, зеро онҳо барои хамчун воҳиди мустақили фразеологӣ шакл гирифтани ибораҳои зикршуда ёрӣ мерасонанд.

Истилоҳҳои болоӣ ба тарзи дигар низ тафсир дода шудаанд. Дар воҳидҳои фразеологӣ одатан ҷузъҳоеро дучор омадан мумкин аст, ки онҳоро бо калимаҳои муродифишон иваз кардан мумкин нест ва ба эллипсис дучор намеоянд. Чунин калимаҳо ҷузъи асосии семантикӣ номида шудаанд [136,46].

Ҷузъҳои асосии семантикӣ ва грамматикӣ дар ҳамаи воҳидҳои фразеологӣ дучор намеоянд. Махсусан, идиомаҳо, ки маънои яклухти онҳо аз семантикаи ҷузъҳои дохилишон барнамеояд, ин гуна хосиятро надоранд. Идиомаҳо бо яклухтии маъно, фардиат, устуворию ивазнашавандагии калимаҳои таркибашон аз дигар навъҳои воҳидҳои фразеологӣ фарқ мекунанд. «Дар шакли ифодаҳои идиоматикӣ дараҷаи олиии абстраксияи фразеологӣ – раванди фразеологизатсияро мушоҳида намудан мумкин аст» [91,316].

Барои хубтар дарк намудани сохтор ва маънои воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб ҷузъҳои дохили онҳоро ба доимӣ ва ивазшаванда ҷудо намудан зарур аст.

Ҷузъи доимӣ гуфта калима ё гурӯҳи калимаҳоеро меноманд, ки дар силсилаи воҳидҳои фразеологии ба ин ё он қолаб дохилшаванда такрор шуда меоянд. Ҷузъҳои ивазшаванда дар ин силсила воҳидҳои нави фразеологиро ба вучуд меоранд. Масалан қолаби фразеологии «*риштаи ҷизе канда шудан*»-ро дида мебароем. Дар қолаби мазкур фразеологизмҳои **риштаи хайёл канда шудан**, **риштаи умр канда шудан**, **риштаи гуфтугузор канда шудан**, **риштаи сӯхбат канда шудан**, **риштаи андеша канда шудан** ва воҳидҳои фразеологии шакли дигар ин қолаб «*риштаи ҷизеро буридан*»: **риштаи меҳру муҳаббатро буридан**, **риштаи ошноиро буридан**, **риштаи хаёло буридан** ва ғайраҳо сохта мешаванд:

- Марҳамат, - гуфт Давлат **риштаи хаёлро канда** (Ф.Ниёзӣ.Ҳар беша гумон мабар, ки холист, 439). Қаровули сохтмон Зариф-бобо **риштаи хайёламро бурид** (Р.Ҷалил.Гардиши фалак,3). **Риштаи умри** чавони Султон Сафоев дар синни сию ду бемаҳал **канда шуд** (Ф.Ниёзӣ.Ҳар беша гумон мабар, ки холист, 27). Фақат ин ки духтар дар тарадуи рафтан афтоду **риштаи гуфтугузори** дуяшон чору ночор канда шуд (С.Улуғзода, Восеъ,48). ...балки боиси **канда шудани риштаи ҳаёти** ду одами зинда гардидааст (А.Баҳорӣ.Рӯзи таваллуд, 86). Ногоҳ дар нимроғ шуд ва **риштаи сӯҳбати онҳоро барканд** (А.Самадов.Косаи давр,232). – Акнун чӣ кор кунем? - **риштаи хаёли** ўро бурида пурсид Умматқул (Сорбон. Ҷугӣ,85). Чун Руқиябегим ўро ба ин ҳол дид, **риштаи меҳру муҳаббат аз вай бурид** (С.Айнӣ.Куллиёт, 13,121). Агар наояд, пас **риштаи ошноиро бармеканад** (Р.Ҷалил.Шӯроб,309).

Аъзоҳои доимии болоии қолаби зикршуда – «*ришта*», «*канда шудан*» (*буридан*)» дар ВФ-и мазкур такрор шуда омадаанд. Онҳоро ҷузъҳои асосии грамматикӣ номидан мумкин аст, чунки барои ҳамчун фразеологизмҳо шакл гирифтани ҷузъҳои ивазшаванда кӯмак мерасонанд. Фақат илова шудани ҷузъҳои ивазшаванда (*хаёл, умр, андеша, сӯҳбат, гуфтугузор*) ба қолаб маъноӣ мустақили фразеологӣ мебахшанд. Дар ВФ-и ҳамқолаб ҷузъҳои ивазшаванда одатан ба маъноӣ аслии худ меоянд. Ин гуна ҷузъҳо то андозае маъноӣ озоддоранд, бинобар ин онҳоро бо муродифҳояшон иваз намудан мумкин аст. Дар натиҷа силсилаи воҳидҳои фразеологие ба вучуд меоянд, ки бо ҳамдигар хусусияти муродифӣ доранд: **риштаи умр канда шудан – риштаи ҳаёт канда шудан – риштаи зиндагӣ канда шудан**

Силсилаи ВФ-и ҳамқолаби болоӣ аз рӯи тобиши маъноӣ фарқ мекунад: **риштаи умр канда шуд** – вафот кардан, **риштаи хайёл**

канда шуд – ба худ омадан, **риштаи гуфтугузор канда шуд** – қатъ шудани сӯҳбат, гуфтугузор, **риштаи ошноиро буридан** – қатъ намудани муносибати дӯстонаро бо касе ифода мекунанд. Азбаски асоси лексикии қолаб дар ҳамаи фразеологизмҳо бетағйир боқӣ мемонад, аз рӯйи тобишҳои маъноӣ ВФ-и номбурда нисбати ҳамдигар тобишҳои муродифӣ низ зоҳир карда метавонанд: **риштаи умр канда шуд** – қатъ шудани умр, **риштаи хаёл канда шуд** – қатъ шудани хаёл, **риштаи сӯҳбат канда шуд** – қатъ шудани сӯҳбат, **риштаи гуфтугузор канд шуд** – қатъ шудани гуфтугузор, **риштаи андеша канда шуд** – қатъ шудани андеша ва ғайра.

Шояд аз ин сабаб баъзе тадқиқотчиён дар байни ВФ-и ҳамқолаб мавҷуд будани муносибатҳои муродифиро махсус таъкид намуда, ҳатто онҳоро силсилаи синонимӣ ҳам номидаанд. Масалан, С.Г.Гаврин фразеологизмҳои ҳамқолабро ба маъноӣ маҳдуд ва васеи инвариантӣ чудо намуда, дар воҳидҳои фразеологии гурӯҳи аввал (маъноӣ маҳдуди инвариантӣ) дар байни ҷузъҳои ивазшаванда муносибати эквивалентӣ ва муродифиро қайд намуда, ибораҳои навъи «*гробовое молчание*» - «*гробовая тишина*», «*гомерческий смех*»- «*гомерческий хохот*»-ро мисол меоварад [35, 78].

Ҳангоми муайян намудани тавсифи лексикӣ маъноии ҷузъҳо ба назар гирифта зарур аст, ки ҷузъҳои доимӣ одатан маъноӣ марбути (вобастаи) фразеологӣ дошта гуё як андоза мустақилияти лексикӣ худро гум кардаанд. Аммо дар асл бошад, маъноӣ умумии қолабро бе ҷузъҳои ивазшаванда ҳам ба таври муайян тавзеҳ додан мумкин аст. Масалан, қолабҳои «**ба аспӣ чизе савор шудан**», «**риштаи чизеро буридан**» ва ғайраро ба маъноӣ асл, яъне воқеӣ ҳам фаҳмидан мумкин аст. Ин маъно дар қолаб як андоза чамбасткардашуда, умумиятдодашуда аст: **ба аспӣ чизе савор шудан** – азми амале кардан,

риштаи чизеро буридан – амалеро қатъ кардан ва ғайра. Хеле кам воқеъ мегардад, ки чузъҳои ивазшавандаи силсилаи воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб маъноӣ маҷозӣ дошта бошанд. Масалан, дар асоси қолаби фразеологии «**ба аспӣ чизе савор шудан**» фразеологизмҳои **ба аспӣ хаёл савор шудан, ба аспӣ мансаб савор шудан, ба аспӣ қаҳр савор шудан**», «**ба аспӣ чӯбин савор шудан**» ва ғайра шакл мегиранд. Чузъҳои доимии қолаб «ба аспӣ ... савор шудан» маъноӣ маҷозӣ доранд. Чузъи ивазшаванда бошад ба маъноӣ аслии худ омада, муродифи фразеологизм шуда метавонанд: **ба аспӣ хаёл савор шудан** – хаёл кардан, **ба аспӣ қаҳр савор шудан** – қаҳр кардан, **ба аспӣ мансаб савор шудан** – соҳиби мансаб шудан. Дар воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби зикршуда ба ғайр аз чузъҳои доимӣ фақат калимаи «чӯбин» ба маъноӣ маҷозии худ омада, ба фразеологизм характери идиоматикӣ бахшидааст. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» аспӣ **чӯбин** ҳамчун ибораи маҷозӣ ба маъноӣ тобут омадааст [124, 93].

Баъзе муҳаққиқон гурӯҳи ВФ-и як чузъи умумии лексикӣ доштаро бо истилоҳи «гурӯҳи калимаҳои ҳамреша» ё худ «лонаи фразеологӣ» (фразеологическое гнездо) ифода намудаанд. Чунин ақидае пешниҳод карда мешавад, ки лонаи фразеологӣ силсилаи воҳидҳои фразеологӣеро мутаҳид менамояд, ки ҳамон як калима дар таркиби онҳо ба сифати чузъи мутақко дучор омада, тобишҳои гуногуни маъноӣ онро ифода менамояд [26,6].

Назар ба ин ақида, фразеологизмҳои зер, ки чузъи асосии онҳо «дил» аст, бояд ба як лона ё қолаб мутаҳид карда шаванд: **дил таҳ задан, дил кандан, дил пур будан, дил бой додан, аз дил гузаронидан, дил нарм шудан, дил сиёҳ шудан, дили касеро бардоштан, дил накашидан, дили худро холи кардан, дили касе реш шудан, ба дил**

нагирифтан, дил бастан, дил об хӯрдан, ба дили касе тухми шубҳа коридан, дар дили касе ғазаб чӯш задан, дили касеро гургон тала кардан ва ғайра. Зимнан калима «дил» дар «Фарҳанги ибораҳои рехта»-и М.Фозилов дар таркиби 212 воҳидҳои фразеологӣ оварда шудааст. Чанд мисол:

... Дар ин бора **дили ман пур нест** (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,171). **Дили** Фирдавсӣ **тах зад** (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,167). –Медонам, медонам. **Дилат месӯзад**. Ба одами нағз **дили ҳар кас месӯзад** (У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба,229). **Дилашро гургон тала мекард** (У.Холиқов. Ёди дил, 5). Ё ягон мақсади дигар дорад? -гуфт худ ба худ ва **дар дилаш оташи шубҳа забона зад** (А.Самадов.Аспи бобом,162). –Ба ту, Соҳиб, **дилаш об хӯрдааст**. Илтимос кард, ки ба чояш туро раис интиҳоб кунанд (М.Бахтӣ.Рӯҳи тавоно, 111). Аҳадхон ба Қорӣ як нигоҳи сард афканд, ки аз тарс **дили Қорӣ тах зад** (С.Улуғзода.Восеъ,19) ... аз висоли Гулбибӣ **дил канда** ба вилоятҳои ғурбат биравам, лекин барои ман чон кандан назар ба **дил кандан** аз Гулбибӣ осонтар аст (С.Айнӣ.Одина, 69). **Ў «дилам намекашад»** гуфта ба ош даст нарасонд (С.Улуғзода.Восеъ, 19). Арбоб-Камол агар аз ҷои дигаре ва ба сабаби дигаре хашмгин шуда бошад, **дили худро** бо дашном додани Одина **холӣ мекард** (С.Айнӣ.Одина, 5). Ҳамин ки рӯ ба рӯ омадам, кинаю нафрати дар вачоҳаташ нақш бастаро дида **дилам сиёҳ мешавад** (Ф.Муҳаммадиев. Асарҳои мунтахаб,1, 146).

Чи хеле ки дида мешавад, калимаи «дил» дар силсилаи фразеологизмҳои дучор меояд, ки дорои маъноҳои мухталифанд. Чунин ВФ як ҷузъи умумӣ дошта бошанд ҳам, онҳоро ҳамқолаб номидан чандон дуруст нест, зеро онҳо аз рӯйи хусусиятҳои сохторӣ, маъноӣ ва услубии худ фарқ мекунанд. Бинобар ин, мавҷудияти ҷузъи

ягона ва умумӣ ҳанӯз нишокаи ҳамқолаб будани воҳидҳои фразеологӣ шуда наметавонад.

Оид ба ин масъала Н.М.Шанский чунин ақидаро пешниҳод мекунад, ки ВФ дар системаи забон ба категорияҳои муайян аз рӯи дигар аломатҳои сохторӣ ва маъноӣ услубӣ муттаҳид мешаванд. Сониян, фразеологизмҳо на дар асоси калимаҳои алоҳида, балки дар асоси ибораҳои озод ё аз рӯи қолабҳои фразеологизмҳои аллакай мавҷудаи забон сохта мешаванд [180, 56].

Барои ба як қолаб муттаҳид намудани ВФ сохтори якхелаи онҳо аҳамияти калон дорад. Масалан, ВФ-и **ба дили касе тухми шубҳа коридан, ба дили касе тухми ҳаросу ноумедӣ кориданро**, ки А.Самадов истифода бурдааст, фразеологизмҳои ҳамқолаб шуморидан мумкин аст:

Баъзе зотҳо ҳамин ки дар маъракаи аз ягон духтари қадрас суҳан равад, сад айбу гуноҳро ба гӯшаш ҳалқа мекунанд ва **дар дили атрофиён тухми шубҳа мекоранд** (А.Самадов.Косаи давр, 78). Охир, амакам одами шаттоҳ, воҳимагару фитнаангез, онҳоро, ки **ба дили кас тухми ҳаросу ноумедӣ мекоранд**, ба гуфти худаш, аз нонхӯрак ҳам бад мебинад (А.Самадов.Косаи давр, 180). Охир, ҳангоми имтиҳон баъзе зотҳои шариф пеш аз он ки донишу саводро санҷанд, бо як саволи одии «шумо аз кучо?» **дар дили кас тухми шубҳа, ноумедӣ мекоранд** (А.Самадов.Косаи давр, 250).

Бо назардошти сохтору маъноӣ воҳидҳои фразеологӣ аломатҳои зерини фразеологизмҳои ҳамқолабро муайян намудан мумкин аст:

1. Фразеологизмҳои ҳамқолаб бо тобишҳои маъноии худ аз ҳамдигар фарқ карда, на фақат муносибатҳои

муродифӣ, балки маъноҳои мустақил ва баъзан антонимири ифода карда метавонанд.

2. Чунин фразеологизмҳо аз рӯи як қолаб сохта шуда, сохтори якхелаи грамматикӣ доранд.
3. Фразеологизмҳои ҳамқолаб образҳои якхелаи фразеологӣ доранд.
4. Мавҷудияти ҷузъҳои доимӣ ва ивазшаванда яке аз шартҳои муҳими ба як қолаб муттаҳид намудани воҳидҳои фразеологӣ мебошад.

Масалан, дар қолаби фразеологии «**ба аспӣ чизе савор шудан**» воҳидҳои фразеологии **ба аспӣ қаҳр савор шудан, ба аспӣ хаёл савор шудан, ба аспӣ мансаб савор шудан, ба аспӣ ҷӯбин савор шудан, ба аспӣ ҷаҳл савор шудан, ба аспӣ такаббур савор шудан, ба аспӣ ситеза савор шудан** ва ғайра сохта мешаванд:

Давлат пас аз ин гапҳои насихатҳо **ба аспӣ хаёл савор шуда**, дар либоси ҳарбӣ дар ким-кадом шаҳру диёрҳо, замонҳо сайр мекард (Ф.Ниёзӣ.Ҳар беша гумон мабар, ки холист,27). Шоҳ, ки **ба аспӣ ҷаҳл савор шуда буд**, лабонаш хандаоварона мечунбиданд (Р.Ҷалил. гардиши фалак,119). Акнун аз ду сар вазир намешавӣ, ки курсинишиният лозим шавад, пагоҳ-фардо **ба аспӣ ҷӯбин савор мешавию** кор тамом, вассалом (Ф.Муҳаммадиев. Асарҳои мунтахаб,1, 205). Як дафъа дар маъракае ҳамин олим боз **ба аспӣ такаббур савор шуда**, ба ҳозирон гап намедод... (Ҳ.Аскар. Ашки сари миҷгон, 258). Шумо аз рӯзе, ки **ба аспӣ мансаб савор шудед**, фикри бисёри онҳоро рад мекардагӣ шудед... (И.Файзуллоев.Аскарӣ қаторӣ, 28). Аввал ман ҳам **ба аспӣ ситеза савор шуда**, қаҳрам омад, ки чаро бесабаб ин қадар носазо мегӯяд? (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд, 199). ...

ба аспи чаҳл савор шуда, бо оташи нигоҳаш саропоямро қариб сӯзонда, бо ситеза гуфт (Ҳ.Аскар.Ашки сари мижгон,119).

Хулоса, чи хеле ки аз баррасии масъалаи мазкур маълум мешавад, аз рӯйи қолабҳои муайяни сохтори забон шакл гирифтани воҳидҳои фразеологӣ дар забоншиносии муосир диққати тадқиқотчиёни зиёдеро ба худ ҷалб кардааст. Албатта, дар ин замина ақидаҳои мухталифро дучор омадан мумкин аст, ки баъзан якдигарро рад мекунад. Вале як чиз мусаллам аст, ки қолаби фразеологӣ як далели воқеии забон мебошад ва нишонаву аломатҳои гуногуни худро соҳиб буда метавонад. Пеш аз ҳама, воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб сохтори якхелаи грамматикӣ, образҳои якхела доранд ва дар таркиби онҳо мавҷуд будани ду ҷузъ – ҷузъҳои асосӣ ва ивазшаванда ҳатмӣ аст. Воҳидҳои фразеологӣ ба як қолаб муттаҳидшаванда ҳамзамон аз рӯйи тобишҳои услубию маъноии худ аз ҳамдигар фарқ мекунад.

II.1. ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҲАМҚОЛАБ ҲАМЧУН ЯК НАВЪИ МАҲСУСИ СОХТОРИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Чи хеле ки қайд карда шуд, яке аз хусусиятҳои муҳими фразеологизмҳои ҳамқолаб – устувории сохти грамматикӣ онҳо мебошад. Дар забони тоҷикӣ воҳидҳои фразеологӣ, ки аз рӯйи сохтор ва қолабҳои муайян сохта шудаанд, аз ибораҳои сар карда то ҷумлаҳои фразеологиро дар бар мегиранд. Бинобар ин ҳам фразеологизмҳои ҳамқолаб сохтори гуногун доранд. Агар дар баъзе аз ин қолабҳо пешояндҳо дучор гарданд, дар гурӯҳи дигар пасоянд ё дигар воситаҳои грамматикӣ мавқеи махсус доранд. Дар аксари

тадқиқотҳое, ки ба амсиласозӣ ва воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб бахшида шудаанд, одатан ибораҳои фразеологии дучузба таҳлил карда мешаванд, ки дар онҳо яке аз калимаҳо чузби доимӣ ва калимаҳои дигар ивазшаванда номида мешаванд. Бо вучуди ин, фразеологизмҳои ҳамқолаби забони тоҷикиро аз рӯйи сохтор ба ду гурӯҳи калон ҷудо намудан мумкин аст:

1. Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби дучузба.

2. Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби серчузба.

Албатта, ин ду гурӯҳи ҷудокардаи мо нисбатан шартӣ мебошанд ва аз рӯйи бисёре аз аломатҳои ба фразеологизмҳои ҳамқолаб хос умумияти муайяне низ доранд. Шабеҳияти аввалини онҳо ин аст, ки дар ҳар ду гурӯҳ мавҷудияти чузбҳои доимӣ ва ивазшаванда ба назар мерасанд. Вале хусусияти асосии фразеологизмҳои гурӯҳи аввал ин аст, ки дар онҳо образнокии ибораҳо хеле кам ба назар мерасад. Дар воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби гурӯҳи аввал бештар муносибатҳои муродифӣ ба назар мерасанд. Масалан, ибораҳои фразеологии ҳамқолаби навъи **сухани хушк, сухани ҳавоӣ, сухани подарҳаво, гапи пухта, гапи хушк ҳолӣ, гапи пасту баланд**. Чузби дуҷуми ин гуна ибораҳо ба маънои маҷозӣ меояд:

- Ҳа, офарин, - гуфт Фозил, - **гапи пухта задед**, одами сара будед (Ҷ. Иқромӣ. Сафар-махсум дар Бухоро, сах. 59). Ин хурофот нест, **гапи хушк ҳолӣ** ҳам нест (Ф.Муҳаммадиев. Дар он дунё, сах. 191). ... Қосимҷон худаш рафтани шудааст, вагарна тағоиям ба ӯ ягон **гапи пасту баланд** назадааст (П. Толис. Куллийёт. Ҷ.2, сах. 169).

ВФ-и ҳамқолаби гурӯҳи якум дар навбати худ ба ду қисм ҷудо карда мешаванд:

1. Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби дучузбаи изофии номӣ.

2. Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби дучузаи феълӣ.

Ю.А.Рубинчик ибораҳои номии аз рӯйи як қолаб сохташудаи забони форсиро таҳлил карда, ба масъалаҳои шаклگیرӣ, сохтор ва хусусиятҳои маъноии онҳо таваҷҷӯҳ зоҳир намудааст. Ӯ ба гурӯҳи ибораҳои ҳамқолаби номӣ (моделированные-С.О.) чунин ибораҳои устувореро дохил менамояд, ки аз рӯйи қолабҳои (моделҳои) сохторию маъноии хусусияти маҳдуддошта сохта мешаванд [128, 102]. Одатан, дар чунин ибораҳо калимаи якум чузби доимӣ ва калимаи дуюм чузби ивазшаванда мебошад. Чузби якумро Ю.А.Рубинчик чузби қолабсоз (моделирующий) номидааст. Хусусияти чунин ибораҳои ҳамқолаби фразеологӣ он аст, ки на фақат сохтори якхела, балки маъноии хоси марбуте низ дошта метавонанд. Агар мо маъноии луғавии чузбҳоро донем, пас маъноии умумии фразеологизмро низ ба осонӣ дарк кард метавонем. Қайд кардан ҷои аст, ки дар забони тоҷикӣ ибораҳои фразеологии ҳамқолаби изофӣ нисбат ба дигар намудҳои фразеологизмҳо камтар дучор меоянд. Шояд сабаб он бошад, ки дар ибораҳои фразеологии изофии номӣ имконияти маъноии ин ё он чузб хеле маҳдуд аст. Таърихи инкишофи зиёда аз ҳазорсолаи забони адабии тоҷик нишон медиҳад, ки дар забони адабиёти классики форсу тоҷик чунин ибораҳои ҳамқолаби изофӣ мавқеи муҳим доштанд. Чузбҳои қолабсоз бо гурӯҳи муайяни калимаҳо омада, ибораҳои зиёди изофӣ сохта метавонистанд. Масалан, силсилаи ибораҳои изофӣ бо чузбҳои қолабсози *арбоб*, *аҳл*, *асҳобро* мисол мегирем: **арбоби назар, арбоби сайф, арбоби чуд, арбоби ҳурмат, арбоби ҳунар, арбоби ҳочат, арбоби ҳол, арбоби қалам, арбоби дониш, арбоби маориф, арбоби кина, арбоби вафо ва ғайра; аҳли завқ, аҳли сайф, аҳли эҳтиёҷ, аҳли сурат, аҳли сафо, аҳли саодат, аҳли ботин, аҳли биниш, аҳли мурувват ва ғайра; асҳоби баҳр, асҳоби**

девон, асҳоби фил, асҳоби қабза, асҳоби ғараз, асҳоби атроф, асҳоби дониш, асҳоби сайф ва ғайраҳо. Дар аксари мавридҳо ин се ҷузъ (арбоб, аҳл, асҳоб) байни ҳамдигар хусусияти муродифӣ зоҳир намуда, ҷои якдигарро гирифта метавонанд: **арбоби сайф – аҳли сайф; арбоби завқ – аҳли завқ – асҳоби завқ; арбоби дониш – асҳоби дониш.** Лекин ин далели он шуда наметавонад, ки калимаҳои мазкурро бо осонӣ дар дохили ибораҳо ба ҷои якдигар истифода бурдан мумкин бошад. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо калимаи аҳл – 70, бо калимаи арбоб – 35 ва бо калимаи асҳоб – 15 ибораи изофӣ дода шудааст. Маъмулан дар чунин ибораҳои ҳамқолаби изофӣ яке аз ҷузъҳо одатан ба маънои маҷозии худ меояд ва дар шакли ВФ нақши муҳим мебозад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик қисми зиёди чунин ибораҳои ҳамқолаби изофӣ аз доираи истеъмоли барномадаанд.

Дар забони адабии муосири тоҷик ибораҳои изофӣ бо яке аз ҷузъҳои қолабсоз хеле кам ба назар мерасанд. Масалан, ибораҳои фразеологии навъи **барги сабз – сари сабз, гурги борондида – гурги дупо:**

Агар ин овозаҳо рост бошанд, ба аҳли дарбор ҳадеяҳо ва **барги сабзҳо** додан лозим меояд (С.Айнӣ. Асарҳои мунтахаб, 212). Замини тоҷикон гул кард, боғи тоҷикон гул кард, Дили хуррам, **сари сабз** аз баҳори тоҷикон дорем (М.Турсунзода.Куллиёт, 1, 74). Ин **гурги борондида** ва дар айни ҳол рӯбоҳи маккор – Остонақул пешдастӣ карда, нақшаи онҳоро барбод додаст (С.Улуғзода.Восеъ, 169). Дар ин миён гург ҳам набуд, маълум аст, ки инҳоро **гурғони дупо** рабуданд (С.Айнӣ. Куллиёт,2,97). - Ту наранҷ. Комиссарзода, - сухани Давлатро бурид Мочалов, - баръакс. ман мехоҳам модаратро ҳам аз чанголи он **гурги дупо** халос намоям (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах. 60).

Қисми зиёди ВФ-и ҳамқолаби дучузъаи забони тоҷикиро фразеологизмҳои феълӣ ташкил медиҳанд. Сабаби асосии ин дар табиати аналитикии феъли забони тоҷикӣ зоҳир мегардад. Феъл ҳамчун чузъи воҳидҳои фразеологӣ метавонад якчанд калимаро ба худ тобеъ намояд, ё акси ин, як калима бо якчанд феъл омада метавонад. Дар натиҷаи чунин таҳаввулот ибораҳои яклухт ба феъл мубаддал шудаанд. Масалан, ибораҳои фразеологии феълӣ бо чузъи **дил**: **дил мондан**, **дил сӯхтан**, **дил кандан**, **дил бастан**, **дил бардоштан** ва ғайраҳо:

Дар дами пирӣ ба вай мададгори лозим буд, ки вазинашро сабук карда, **дилашро бардошта истад** (Саттор Турсун. Камони Рустам, 30). Ҳатто ҳамроҳат кучондан хоҳӣ ҳам, ба хаёлам, аз ҳавлиаш **дил намеканад** (Саттор Турсун. Камони Рустам, 82). Ба ҳамдигар **дил баста буданд** (Ф. Муҳаммадиев. Асарҳои мунтахаб, 1, 256). Ман ба вай чунон **дил бохта будам**, ки ҳар рӯз ҳатто аз дур бошад ҳам, агар як бор набинам, тоқат карда наметавонистам (Ю. Ақобиров. Қиссаҳои ҷавонии ман, 46). Мегӯяд, ки **дил додаст** ва бе Мухтор зиндагӣ карда наметавонад (Ҷ. Иқромӣ. Асарҳои мунтахаб, 1, 215). Исфандиёр бе далелу бурҳони онҳо **аз сидқи дил** бовар мекард, **дилаш месӯхт** ва аз дасташ ояд, тараф мегирифт (У. Кӯҳзод. Роҳи паси ағба, 143). Салом доду **дили духтаракро бурд** (С. Улуғзода. Фирдавсӣ, 178). Дар ин ҷо мӯйсафед тоқат накарду **дилашро кушода партофт** (Ҷ. Иқромӣ, Хатлон, 87).

Дар мисолҳои боло чузъи «дил» дар силсилаи фразеологизмҳои феълӣ ҳамчун чузъи асосӣ мавқеъ дорад ва дар натиҷаи ивазшавии чузъи феълӣ ибораҳои гуногуни фразеологӣ ҳосил гардидаанд. Агар дар ВФ-и ҳамқолаби изофӣ донишҷӯ маъноӣ яке аз чузъҳои барои фаҳмидани маъноӣ луғавӣ

фразеологизм ёрӣ расонад, дар ибораҳои фразеологии феълӣ маънои умумии фразеологизм аз маънои ҷузъҳои дохилиаш вобастагӣ надорад.

Аз тарафи дигар, ҳамон як ҷузъи феълӣ метавонад якчанд калимаро ба худ тобеъ намояд. Албатта, чунин тобеият намуди зоҳирии воҳидҳои фразеологии феълӣ мебошад, зеро аксаран муайян намудани алоқаи грамматикӣ байни ҷузъҳо душвор аст. Масалан, силсилаи воҳидҳои фразеологӣ бо калимаи хӯрдан: **ғам хӯрдан, ҳасрат хӯрдан, фиреб хӯрдан, қасам хӯрдан** ва ғайраҳо:

-Мо **фиреб намехӯрем** (С.Улуғзода. Восеъ, 284). Ҳамин ки аз касе димоғаш сӯхт, гоҳо як ҳафта парешонҳол мегардад ва даруннокӣ **ғам мехӯрад** (Ф.Муҳаммадиев. Асарҳои мунтахаб, 1, 141). Гар зане лаб қач намояд, **ғам махӯр**, Менамояд ҳазл шояд, **ғам махӯр** (М.Турсунзода. Асарҳои мунтахаб, 2, 12).

Гурӯҳи дуҷуми ВФ-и ҳамқолаб – серҷузъа зиёда аз ду калимаро дар бар гирифта, аз ҷиҳати сохтор гуногунанд. Қолабҳои нисбатан серистеъмоли фразеологизмҳои ҳамқолаби серҷузъаи забони тоҷикӣ инҳоянд:

1. Пешоянд + исм + изофат + ҷузъи ивазшаванда + феъли таркибӣ.

Ин қолаби шаклгирии воҳидҳои фразеологӣ дар забони тоҷикӣ хеле сермаҳсул буда, яке аз манбаъҳои муҳими пайдоиши фразеологизмҳои нав ва калкаҳои фразеологӣ мебошад. Дар ин қолаб пешоянд, исм, феъли таркибӣ бетағйир монда, калимаи сеюм – ҷузъи ивазшаванда воҳидҳои гуногуни фразеологиро ба вучуд меоварад:

а) ба аспи *чизе* савор шудан: ба аспи *чаҳл* савор шудан, ба аспи *хаёл* савор шудан, ба аспи *мансаб* савор шудан, ба аспи *чӯбин* савор

шудан, ба аспи ситеза савор шудан, ба аспи такаббур савор шудан ва ғайра;

б) ба оташи *чизе* об (равған) рехтан: ба оташи хашм равған рехтан, ба оташи ҳис равған рехтан, ба оташи меҳр об рехтан, ба оташи ғазаб рехтан ва ғайра:

Агар ин иловаро ҳам мегуфтам, ба болои оташи хашмаш равған рехтагӣ барин коре мешуд (Ф.Муҳаммадиев. Асарҳои мунтахаб,1, 452). Чи тавр Азиз маро «сағира» гуфт ва бо ин гуё ба оташи ғазабам равған рехт (М.Бобочонов.Асири ҳафтум,123). – Девона шудӣ, Зӯхро? – ин саволи бешармонаи шавҳар ба оташи қаҳру ғзаби зан равған рехт (У.Холиқов. Ёди дил, 76). Тарафгирии Садаф ба оташи ҳазлу шӯҳии бачаҳо равған мерехт (А.Самадов.Косаи давр, 22). Дар муддати ин ду рӯз шумо хоҳам-нахоҳам ба оташи ҳисси Ҳайдарҷон равған рехтед (Ф.Муҳаммадиев. Асарҳои мунтахаб,1, 235). ... бо як чӯшу хурӯши хоҳарона бо ман гуфтугӯ мекарду биринҷ оварданамро гуфта гуё ба болои оташи меҳраш оби хунук рехтам (Ф.Муҳаммадиев. Асарҳои мунтахаб,1, 255).

Қайд кардан зарур аст, ки баъзе фразеологизмҳои ҳамқолаб барои ба вучуд омадани воҳидҳои нав на фақат заминаи сохторӣ, балки заминаи маъноӣ низ гузошта, сабаби ба вучуд омадани шаклҳо ва муодилҳои гуногуни фразеологӣ гардидаанд. Масалан, дар асоси қолаби зикршуда дар асарҳои адибони тоҷик фразеологизмҳои зиёде ба кор бурда шудаанд: ба дили *касе* оташ афрӯхтан, ба оташи ғзаби *касе* дучор омадан, байни *касе* оташи низоъ ва чанҷолро аланга додан, дар оташи қаҳру ғзаб даргирифтани, ба алангаи алам об пошидан, ба алангаи чанҷоли *касе* ҳезум партофтани, дар оташи алам сӯхтани, дар оташи хичолат сӯхтани, ба деги сӯзони муҳаббати *касе* оби сард рехтани, байни *касе* оташи носозӣ фӯрӯзон гардидани, дар байни *касе* оташи

муҳаббат даргирифтан, дар дили *касе* оташи қасос аланга задан, оташи рашку ҳасади *касери* аланга додан, алангаи ғазабро *фурӯ* нишондан, дар вучуди *касе* оташи қаҳру ғазаб аланга задан, оташи ғзаби *касе* паст шудан, ба оташи ғзаби *касе* доман задан, оташи ғзаби худро *фурӯ* нишондан, дили *касери* оташи ҳасад *сӯхтан*, дар ниҳоди *касе* шубҳа аланга задан ва ғайраҳо:

Зебо аз шаб инчониб дар оташи алам месӯхт ва дилашро бори гароне фишурда танг мекард (А.Самадов. Аспи бобом,115). ... вале аз бими он ки мабодо лаб ба сухан во карда, ба оташи ғзаби вай дучор шаванду сӯзанд, худдорӣ мекард (И.Файзуллоев.Аскари қаторӣ, 5). Ин хабарҳо боз ба дили ман оташ афрӯхт (Ҷ.Икромӣ.Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро, 41). Ин суханчинони бадбахт на танҳо дар байни донишҷӯён, ҳатто байни муаллимон ҳам оташи низоъ ва ҷанҷолро аланга медиҳанд (А.Самадов.Косаи давр, 228). Ман дар оташи қаҳру ғзаб гуё ки лаппӣ даргирифта рафтам (Ю.Акобиров.Қиссаҳои ҷавонии ман, 68). Шукрулло азбаски масту аласт буд, ба алангаи аламаш об пошиданӣ шуда, гуфтам (А.Баҳорӣ.Рӯзи таваллуд,24). Директор ба оташи ҷанҷол ҳезум мепартофт, аз воқеаҳои хурди рӯзмарра маъракаи калон месохт (А.Баҳорӣ.Рӯзи таваллуд,177). Ҳамин ки Ғаюр ба хона ворид шуд, ба деги ҷӯшони сӯхбати ҳамхонаҳо гуё оби сард мерехт (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд,282). Дар байни Тутӣ ва муаллими ҷавон ... оташи муҳаббат даргирифтааст (Ҷ.Икромӣ.Хатлон,183). ... баъзан нохуни шубҳаи номаълум кимкуҷои синаамро мехарошид, хотирамро парешон карда, ба деги ҷӯшони хурсандиям кам-кам оби сард мерехт (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд,282). Оташи носозӣ боз дар байни онҳо *фурӯзон* гардид (Ҳ. Аскар.Ашки сари мижгон, 62). ... аз таъқиби душман ба тарсу ваҳм мегашт ва дар дилаш оташи қасос аланга афрӯхтагӣ буд

(Ҷ.Икромӣ.Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро, 257). ... бикаи калониро аз тафсилоти айшу нуш ва кайфу сафои Оими Ғафабанд хабардор карда, **оташи рашку ҳасади ўро боз ҳам аланга медоданд** ва меафзуданд (Ҷ.Икромӣ.Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро, 257). ... ман ваъда медиҳам, ки ҳам ба шумо ва ҳам ба Раҳими чувозкаш гап намерасад, - гуфтам **алангаи ғазабамро фуру нишонда** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум,241) Маълум буд, ки ҳанӯз **оташи ғазабаш хомӯш нашудааст** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум,171). Аз дастаи қамчинро фишурданҳояш ва дар боли зин ноором нишастанаш Соҳиб пай бурд, ки **дар вучуди Анвар оташи қаҳру ғазаб аланга мегирад** (М.Бахтӣ.Рӯҳи тавоно, 149). Онҳо як-як **ба оташи ғазоби вай доман задан гирифтанд** (С.Улуғзода. Фирдавсӣ, 222). Каримов низ ба қафояш нигоҳ карда омада истодагонро диду **оташи ғазабаш аз нав аланга гирифт** (Ю.Акобиров.Қиссаҳои ҷавонии ман, 14). Вай ҳарчанд ки ба мудир нигоҳ кардан ҳам намехост, аммо боз ҳам чи як **оташи ҳасад дили ўро месӯхт** (Ҷ.Икромӣ.Асарҳои мунтахаб, 1, 47). Аниқтараш айёми шабдарав аз ду дилдода гап чида, гап бофта, ба дигараш мебурду дар байни онҳо **оташи муноқиша, рашку бадбиниро аланга медиҳад** (А.Самадов. Аспи бобом,114). Аммо мағлуб то фаро расидани навбат **дар оташи алам месӯхт** (А.Самадов. Косаи давр, 104). Вай аз ҳамон рӯз инчониб **дар оташи хичолат месӯзад** (А.Самадов. Косаи давр, 17).

в) аз кӯчаи *чизе* нагузаштан: аз кӯчаи одамгарӣ нагузаштан, аз кӯчаи санъат нагузаштан ва ғайра:

-Монед, раис, одам ба як чупони аз кӯчаи одамгарӣ нагузаштагӣ баробар намешавад, - гуфт ҳисобчӣ (У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба, 22). Агар росташро гӯям, туро, ки аз кӯчаи журналистика нагузаштай, ба кор қабул намекунанд, - гуфт ӯ (М.Бобочонов. Асири

ҳафтум,126). **Ўро шахси аз кӯчаи санъат нагузаштагӣ номид** (А.Баҳорӣ.Одами ношинос; ФИР, 1,584). –Монед-е, ман **аз кӯчаи ин хел корҳо нагузаштаам...** (П.Толис.Ҳикояҳои даҳ сол; ФИР, 1,584).

Шакли дигари ин қолаб **«ба (дар) кӯчаи чизе афтодан»** мебошад. Дар ин қолаб воҳидҳои фразеологӣ зерин сохта мешаванд: **ба кӯчаи бад афтодан, дар кӯчаи бекорӣ афтодан, ба кӯчаи гадоӣ афтодан** ва муодилҳои гуногуни ин қолаб:

Барои чӣ шумо **ба кӯчаи бад афтодед?** - пурсид Мунаввара (ФИР,1, 584). Агар ба ягон кас «ту одами ганда» гуфта чақидан гиред, ночор **ба кӯчаи бадӣ афтида меравад** (С.Айнӣ.Ғуломон; 584). Муносиб он аст, ки мо низ машғули кори худ бошем ва **дар кӯчаи бекорӣ афтода** худро нобуд ва зоеъ насозем (С.Айнӣ. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ», 284). –Баъд маълум-ку, аз хонумон чудо мешавем, **ба кӯчаи гадоӣ меафтем** (Ҷ.Икромӣ. асарҳои мунтахаб,1, 153). – Ту ба вай дар ҳақиқат сохта медиҳӣ ё боз маро **ба кӯчаи шармандагӣ меандозӣ?** (Ҳ, Аскар. Ашки сари мижгон,224). Дар он рӯзҳо ҳуррият шуд гуфта **худро ба кӯчаи расвоӣ мезадагон** кам набуданд (Ҷ.Икромӣ.Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро, 287). Дар катори дигарон вай ҳам ахмақ шуда, **ба кӯчаи ишқу ошиқӣ қадам зад** ва гирифтори Зайнаб шуда монд (Ҷ.Икромӣ. Асарҳои мунтахаб,2, 215)

г) **бо чашми чизе нигоҳ кардан (нигаристан): бо чашми бад нигоҳ кардан, бо чашми нафрат нигаристан, бо чашми дигар нигаристан, бо чашми харидорӣ нигоҳ кардан, бо чашми нобоварӣ нигоҳ кардан, бо чашми кам нигоҳ кардан, бо чашми ҳасрат нигоҳ кардан, бо чашми дилмондагӣ нигоҳ кардан, бо чашми ибрат нигаристан** ва ғайраҳо:

Лекин агар машқоб қаллобӣ кунад, дасташ қач бошад, ба зану фарзанди мардум **бо чашми бад нигоҳ кунад**, он вақт ҳар чи кор карда

метавонем (Ҷ.Икромӣ. Духтари оташ, 479). Ҳаммолони бебормонда **бо чашми ҳасрат** аз қафои ҳаммоли дар зери бор дуқадшуда **нигоҳ мекарданд** (Ҷ.Ирфон. Ду ёр аз ду диёр; ФИР. 2,376). Ба ин ҷавонҳо **бо чашми кам нигоҳ кардан** хатост (ФИР. 2,397). Дар ҳама ин муддат Маҳмудбой дар кунче, дар пеши дарахт рост истода, ба аҳли маҷлис **бо чашми нафрат нигоҳ мекард** (Ҷ.Икромӣ. Асарҳои мунтахаб, 1,98). – Агар ба чизи бегона **бо чашми бад нигоҳ кунем**, ба сарамон сад хел нохушӣ меояд (А.Самадов. Аспи бобом, 48). Акнун Шарофат ба манзараҳои атроф ва ҳаёти одамон **бо чашми дигар назар хоҳад кард** (А.Баҳорӣ. Рӯзи таваллуд, 86). – Одам ба дунё **бо чашми дилмондагӣ нигоҳ намекунад** (Ҷ. Аскар. Ашки сари мижгон, 234). Вай, ба фикри Вера, ба оламу одам **бо чашми ибрат наменигарад** (У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба, 179). Домодро, ки ба хона дароварданд, бисёр келинчакҳо ва духтарҳо **бо чашми харидорӣ ба вай нигоҳ карда**, ҳасади Мағфиратбонуро меҳӯранд (Ҷ.Икромӣ. Духтари оташ, 141). Хонаро **бо чашми харидорӣ нигоҳ кардам** (Б.Ғанӣ. Аз ҳар калла як садо, 105). Ту ба қуввати занон **бо чашми нобоварӣ нигоҳ мекуни** (Ҷ.Икромӣ. Зӯҳро; ФИР, 2,383).

Муодили дигари ин қолаб **бо назари чизе нигоҳ кардан** (нигаристан) мебошад: **бо назари шаҳвонӣ нигаристан**, **бо назари бад нигоҳ кардан**, **бо назари таачҷуб нигаристан**, **бо назари тараҳҳумомез нигаристан**, **бо назари харидорӣ нигоҳ кардан** ва ғайраҳо:

Вай эҳтимол, ки хуб гиря кард бошад, эҳтимол, ки муддаои табъ нӯшида бошад, бо вучуди ин Мухтор **бо назари шаҳвонӣ ба вай нигарист** (Қурбон Алӣ. Нимароҳ, 96). Чун вориди он деҳа шудам, хурду бузург **бо назари бад ба ман нигоҳ мекарданд** ва маҷоли бо ман рӯ ба рӯ шуданро надоштанд (М.Бахтӣ. Рӯҳи тавоно, 253). Шоҳ ба

вазир **бо назари таааччуб менигарист** (С.Улуғзода. Фирдавсӣ,183).
Ҳозирон сӯи ӯ на фақат ба ҳисси «Ку чӣ мегуфта бошад?», балки **бо як назари тарахҳумомез менигаристанд** (С.Улуғзода. Фирдавсӣ,183).
Оймулло таъзиме карду қаламу коғазӣ дастурхончӣ муҳайё кардаро ба даст гирифт ва **бо назари суол** ба рӯйи кампир **нигоҳ кард** (Ҷ.Икромӣ. Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро, 125). Ҳар дуи онҳо монанди касе, ки тарсида аз хоб бедор шавад, якбора сар боло намуда, **бо назари суол ба эшон нигоҳ карданд** (С.Улуғзода. Мунтахабот, 1,266).
...русҳо, хусусан, одамони бечора ва коргарони рус ба халқи Бухоро ва мусулмонон ҳеч гоҳ **бо назари бад ва калонгиринона нигоҳ намекунанд** (Ҷ.Икромӣ.Духтари оташ,189). Вақте ки онҳо дар назди обшор менишастанд, вай ба Зайнаб **бо назари харидорӣ, бо чашми дилдодагони ҷавон нигоҳ мекард** (Ҷ.Икромӣ.Асарҳои мунтахаб, 1,256). Шайх Абулқосим ва дигарон **бо назари таааччуб ба вай нигаристанд** (С.Улуғзода. Фирдавсӣ,26). ... баъзе аз онҳо, ки пештар ба Абулқосими камбизоат **бо назари такаббур менигаристанд**, акнун бо лаҳни хушомадомез аз вай хоҳиш мекарданд. (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,26). ... Сурайё худро ба даст гирифтӣ ғазабро бартараф карда, **бо назари меҳрубонӣ ба духтараш нигоҳ кард** (Ҷ. Икромӣ.Асарҳои мунтахаб,1, 22)

Ғ) зери бори чизе мондан: зери бори шарм мондан, зери бори ҳаё мондан, зери бори хичолат мондан ва ғайра:

Духтарҳо зери бори шарм монда, сар хам карданд (А.Самадов. Аспи бобом.117). ...Мабодо ягон коре шавад, ки **зери бори нангу шарм монӣ...** (А.Самадов. Аспи бобом,51). Мурочиат ба Хумор дахл дошт ва ӯ **зери бори ҳаё монда**, бо овози паст ҷавоб дод (У.Кӯҳзод.

Роҳи паси ағба,184). Вале ҳозир чунон ҳолате ба амал омад, ки **зери бори хичолат мондам** (А.Самадов.Косаи давр, 172).

2. Пешоянд + чузъи ивазшаванда + феъл

Дар қолаби мазкур низ воҳидҳои зиёди фразеологӣ сохта шудаанд, аммо ин қолаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик чандон сермаҳсул нест. Дар маводи аз асарҳои гуногуни адибони тоҷик ҷамъовардаи мо танҳо фразеологизмҳои ҳамқолаби навъи **ба чизе фурӯ рафтан** аз рӯйи ин қолаб сохта шудаанд. Дар қолаби зикргардида воҳидҳои фразеологии **ба фикр фурӯ рафтан, ба хаёл фурӯ рафтан, ба андеша фурӯ рафтан** ва ғайра сохта шудаанд:

Баъд чунон **ба хаёл фурӯ рафт**, ки ягон калима сухани Муҳаббат ба гӯшаш намедаромад (Ҷ.Иқромӣ.Асарҳои мунтахаб,1, 255). Ҳайдарқул ҳам дигар гап назад ва **ба фикр фурӯ рафт** (Ҷ.Иқромӣ.Духтари оташ, 235). Ҷавон **ба андеша фурӯ рафта**, мӯйҳои сиёҳи ба пешони фурумадаашро бо панҷаҳояш ба тартиб даровард (М.Бобочонов.Асири ҳафтум,62). Миршаб гап назду **ба фикру андеша фурӯ рафт** (Ҷ.Иқромӣ.Духтари оташ,225).

3. Исм + изофат + чузъи ивазшаванда + феъл

Воҳидҳои фразеологии дар ин қолаб сохташуда хусусиятҳои гуногуни лексикӣ грамматикӣ доранд, аз рӯйи дараҷаи истеъмол ва миқдори ВФ-и ба ин силсила дохилшаванда аз ҳамдигар фарқ мекунанд:

а) риштаи чизеро буридан: риштаи хаёлро буридан, риштаи ошноиро буридан, риштаи суханро буридан, риштаи андешаро буридан ва шакли дигари ин қолаб риштаи ҳаёт канда шудан, риштаи умр канда шудан, риштаи суҳбат канда шудан ва ғайра:

-Бечора, Кудратбек одами аёлманд, - **риштаи хаёли ўро бурид** Нурулло-амак (У.Холиқов. Ёди дил, 90). Аҳмадҷон пайдо шуду **риштаи хаёли Оишаро барканд** Қурбон Алӣ. Нимароҳ, 105). –Ҳа, воқеан, давоми гапашро ба ёд овард ҳамсарам **риштаи хаёламро бурида**. (Б.Ғанӣ. Аз ҳар калла як садо,89). Ирина аз дар даромада гӯшаки радиои деворро тофт ва **риштаи андешаи Занҷирро барканд** (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд,96). Ин садои Диловар буд, ки **риштаи андешаҳои вайро бурид** (У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба, 89). Дар ин ҷо **риштаи ҳикоят** агарчӣ як дам **канда шавад**, мо воқеаи Райро нақл мекунем (С.Улуғзода. Фирдавсӣ, 214). Аз ин гапзании язнаам **риштаҳои нақшаҳои ман** нохост **канда шуд** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум, 141). ...гуё вай равад, **риштаи ҳаёти ман канда мешуда бошад**, беҳудона ба дасташ часпидам (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд, 200). –Аз тарафи дигар мо калонсолҳо, ба ҷои ду-се кас кор карда, азоб кашем, майлаш-а- гуфт ранчидаомез саркор ҳам **риштаи сухани раисро бурида** (М.Бобочонов. Асири ҳафтум, 51).

Аз мисолҳои боло бармеояд, ки ҳамчун ҷузъи ивазшавандаи ВФ-и ҳамқолаб вожаҳои истеъмол мешаванд, ки маънои аслии луғавии худро нигоҳ медоранд. Вале, чи хеле ки дар боло ишора шуд, доираи имкониятҳои лексикӣ семантикӣ воҳидҳои фразеологӣ маҳдуд аст ва баъзан бемавҷеъ истифодашавии чунин калимаҳо боиси **косташавии хусну кубҳи фразеологизм мегардад**. Масалан, дар шакли **риштаи овози касе канда шудан** истифода бурдани қолаби зикргардида, ки дар повести Қурбон Алӣ «Пораи дили ман» мушоҳида гардид, ба фикри мо, чандон саҳеҳу дуруст нест:

Риштаи овози ўро овози Татьяна Григоревна, ки аз болои бордони трактор ҷеғ мезад, **барканд** (Қ.Алӣ. Нимароҳ, 9).

Ё дар шакли **риштаи рикқати касеро буридан** истифода бурдани ин қолаб низ дуруст нест, чунки дар қолаби мазкур вожаи рикқат нишаста маъноӣ дошта наметавонад:

Риштаи рикқати ўро садои ларзони Беҳзод **бурид** (Юсуфҷон Аҳмадзода. Ишқи духтари кулаҳпӯш, 143)

б) чаши (назари) чизе дӯхтан: **чаши ҳасад дӯхтан, чаши умед дӯхтан, чаши ҳавас дӯхтан, чаши хушёр дӯхтан, чаши таъма дӯхтан, чаши таъна дӯхтан, чаши пурмехр дӯхтан, чаши ҳайрат дӯхтан, назари суол дӯхтан** ва ғайра:

Дигарон худро аз блок берун кашида, сӯи соғу **чаши хушёр дӯхтанд** (М.Ҳочаев. Ростиро завоҷ нест, 63). Мо **чаши умед** ба тарафи он **дӯхтем** (С.Улуғзода. Мунтахабот, 1,131). ... кӯзаҳояшонро ба замин гузоштанд ва то аз назар пинҳон шудани онҳо **чаши ҳавас дӯхтанд** (М.Бахтӣ.Рӯҳи тавоно,135). Шохписанд пай бурд, ки додархондаш Насим гоҳ-гоҳ ба ҳамин Ҷонона **чаши харидорӣ медӯзад** (Ҳ.Аскар. Ашки сари миҷгон, 134). Ман ба стул нишаста, **чаши савол** ба **ӯ дӯхтам** (М.Бобочонов. Асири ҳафтум, 198). Мубин аз даврае, ки ба ин хонадон қаробат пайдо кард, ба **ӯ назари пурмехр медӯхт** (М.Ҳочаев. Ростиро завоҷ нест,16). Бибиотун **назари савол** ба рӯи модарам **дӯхт** (С.Улуғзода. Мунтахабот,1, 101).

в) ҳисоби чизеро ёфтган: **ҳисоби зиндагиро ёфтган, ҳисоби корро ёфтган:**

Ҳамон рӯз баъди нонушта ду чӯра алоҷаи боқимондаро гирифта, ягон **ҳисоби зиндагиро ёбем** гуфта, ба бозор баромадем (ФИР, 2,615). Бинобар ин шумо ҳам **ҳисоби коратонро** худатон **ёбед** (ФИР, 2,615).

з) ангушти чизеро газидан: **ангушти ҳайрат газидан, ангушти пушаймонӣ газидан, ангушти ҳасрат газидан** ва ғайра:

...ботачрибатарин ҳамкору ҳамкасбонаш **ангушти хайрат газида**, «тавба» мегуфтанд. (И.Файзуллоев. Аскари қаторӣ, 5). Аз бало ҳазар, -гуфт худ ба худ Файзуллоев, ки **ангушти пушаймонӣ мегазиду** дасти надомат ба зону мезад (Р.Ҷалил. Гардиши фалак,36). Агар дар ин маҳфил мусиқашиносе мебуд, аз ин сапранои лирикии дилкаш, табиӣ ва носуфта **ангушти хайрат мегазид** (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд, 309).

Ғ) **рӯйи чизеро надидан: рӯйи хуширо надидан, рӯйи хурсандиро надидан, рӯйи фарзандро надидан, рӯйи беҳбудиро надидан, рӯйи шодиро надидан, рӯйи камиро надидан** ва ғайра

Ҳамида солҳо хидмат карда аз Абдуллобой ва зани ӯ ҳеҷ **рӯи хуширо намедид** (А.Дехотӣ.Куллиёт,3,9). Одамизод то кулфат накашад, **рӯи шодиро намебинад** (С.Улуғзода. Мунтахабот,1, 90). Аз хар чихат димоғаш чоқ бошад ҳам, дергоҳ **рӯи фарзандро надид** (Ҷ.Иқромӣ. Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро,182). ...ниҳоят ба рӯзи нек расидему барои чӣ мо **рӯи беҳбудиро намебинем?** (Ҷ.Иқромӣ. Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро, 106). –Илоҳо умрашон дароз шаваду **рӯи камиро набинанд**, якашон даҳ, орзую хаваси бачаҳошонро бинанд, - дуо кард пиразан (У.Холиқов. Ёди дил, 149). ... Сар ба осмон судан насибаш гардад ҳам, **рӯи хушбахтӣ ва хушнудиро нахоҳад дид** (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд, 10). Магар дер боз **рӯи тағораи чомашӯиро надида будааст**, ки аз хоки замини дукони ман чиркинтар мебошад (ФИР, 2,935). Шикам бошад бештарин вақтҳо танбур менавозад, дар ин наздикиҳо **рӯи сериро надидаам** (ФИР,2, 935).

Мисолҳои боло далели онанд, ки **ВФ-и ҳамқолаб сохтор** ва таркиби лексии мухталиф дошта, барои мавриди омӯзиш қарор додани таърихи инкишофи **ВФ-и забони тоҷикӣ** маводи фаровоне дода метавонанд. Маводи аз асарҳои адибони тоҷик чамъ овардаи **мо собит месозанд**, ки вобаста ба имкониятҳои маъноии **чузъҳо** дар

асоси қолабҳои мавҷуда фразеологизмҳои нав ба нав сохта шуда метавонанд. Албатта, меъёри асосии ҳуқуқи пурраи истеъмол пайдо кардани ин ё он воҳиди нави фразеологӣ такрору забонзад шудани онҳо мебошад. Қисме аз ин гуна ВФ мумкин аст хусусияти фардӣ пайдо карда, аз доираи истеъфодаи ҳуди нависанда берун набароянд. Бо вучуди ин, дар асарҳои адибони тоҷик воҳидҳои зиёди фразеологиро дарёфт намудан мумкин аст, ки бо образнокӣ, мӯъҷазию рехтагии худ дилчаспу ҷолиби диққат мебошанд. Масалан, дар асоси қолаби **бӯи чизе омадан** истифода бурда шудани воҳидҳои гуногуни фразеологӣ мушоҳида мешавад:

-Э, додар, - боз гуфт Андрееч, - аз ту аллакай **бӯи тарсончакӣ омада истодааст** (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист,39). Аз ин «кор» шахсан ба ҳуди қаровулбегӣ **бӯи нафъи калоне меомад** (С.Улуғзода. Восеъ,212).

Хулоса, воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб аз рӯи калимаҳои таркибашон дучузъа ва бисёрчузъа шуда метавонанд. Вобаста ба доираи истеъмолашон низ ин ду гурӯҳи муайянкардашуда фарқ карда метавонанд. Агар дар баъзе аз ин ин қолабҳо воҳидҳои зиёди фразеологӣ шакл гирифта бошанд, гурӯҳи дигар доираи истеъмоли маҳдудтар доранд.

II.2 ГУНАҲОИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҲАМҚОЛАБ

ВФ дар забони тоҷикӣ таркибу шаклҳои гуногун доранд. Агар баъзе фразеологизмҳо ҳама вақт дар як шакл истеъмол шаванд (**нарезондаю начаконда, нархи сабзию пиёзро напурсида, гули сари сабад**), гурӯҳи дигар дар чараёни нутқ ба тағйироти мухталиф дучор мегарданд. Ҳамин гуногунрангии шакли лексикӣю грамматикӣ ВФ дар забон вариантнокӣ ё худ гунанокӣ фразеологизмҳоро ба вучуд

меоварад. Аз рӯйи сохтор ва тағйирёбии худ гунаҳои фразеологӣ ба фонетикӣ, грамматикӣ ва лексикӣ тақсим карда мешаванд.

Гунаҳои фонетикии фразеологӣ аз рӯйи таркиби овозии чузъҳои дохилиашон фарқ мекунанд. Дар ин ҳолат ин ё он чузъи ВФ тағйиротҳои муайяни фонетикиро аз сар мегузаронад ва дар натиҷа гунаи дигари ҳамон воҳиди фразеологӣ ба вуҷуд меояд. Масалан, фразеологизмҳои *ду пойро ба як мӯза андохтан* – *ду поро ба як мӯза андохтан*.

Охир роҳи оҳан *ду пойи моро ба як мӯза чо карда* ҳадаҳа меғӯяду мо бошем, назар ба порсола камтар ангишт медиҳем (Р. Ҷалил. Шӯроб, сах. 62) *Ду поятро ба як мӯза чо мекунанд*, ки ба нафақа баро. Ночор мебароеду баъд ба танг меоед (Р. Ҷалил. Шӯроб, сах. 412)

Гунаҳои грамматикии фразеологӣ аз рӯйи таркиби сарфу нахвии чузъҳоиашон сохта мешаванд. Гунаҳои фразеологии грамматикӣ аз рӯйи категорияи шумора дар исмҳо, иваз шудани пешояндҳо, аз рӯйи муносибати субъектӣ-предикативӣ, аз рӯйи категорияҳо ва хусусиятҳои грамматикии феъл аз ҳамдигар фарқ карда метавонанд: *дилу нодилон* – *дилу бедилон*, *маза аз қайла гузаштан* – *қайларо аз маза гузаронидан*.

- Номи ангишткан дорию нони ин касбро мехӯрӣ, Давлатҷон. *Дилу нодилон* кор накун. (Р. Ҷалил. Шӯроб, сах. 205) Вақтҳои охир *дилу бедилон*, нӯг-нӯги даст кор мекард, аз кори чойхона дилаш хунук шуда буд... (П. Толис. Куллиёт. Ҷ. 2, сах. 169)

Гунаҳои лексии фразеологӣ аз рӯйи таркиби чузъҳоиашон тафовутдоранд. Ин гурӯҳи вариантҳои фразеологӣ дар натиҷаи иваз шудани ин ё он чузъҳоиашон фарқ мекунанд: «*ду пойро ба як мӯза андохтан*» - «*ду пойро ба як мӯза қава кардан*» - «*ду пойро ба як маҳсӣ андохтан*».

Масъалаи гунаокии воҳидҳои фразеологӣ диққати забоншиносони бисёреро ба худ ҷалб намудааст, вале бо вучуди ин, баъзе паҳлуҳои дахлдори он то имрӯз бахсноку норавшананд. Бархе аз тадқиқотчиён гуна гуфта чунин фразеологизмҳоеро дар назар доранд, ки маъно ва сохтори якхелаи синтаксисӣ дошта, танҳо аз рӯйи яке аз ҷузъҳои ба тағйирот дучоршудаи худ аз ҳам фарқ мекунанд [26, 113, 143]. Бар замми ин ҷузъҳои ба тағйирот дучоргардида бояд аз доираи як гурӯҳи муайяни мавзӯӣ берун набароянд.

Қайд кардан зарур аст, ки гурӯҳе аз забоншиносон байни гунаҳо ва муродифоти фразеологӣ сарҳаде намегузоранд ва умумияти маъноии воҳидҳои фразеологиро ҳамчун нишонаи асосӣ ва фарқкунандаи онҳо ба қалам медиҳанд. Аз ин рӯй, баъзан ҳатто воҳидҳои фразеологӣ сохтори синтаксисиашон гуногун гуна шуморида мешаванд [69, 200]. Дар сурати чунин шарҳ додани гунаҳо баъзе категорияҳои муҳими фразеология мисли муродифоти фразеологӣ аз назар дур мемонанд.

Ю.Авалиани ва Ҷ.Мирсаидов дар мақолаи ба ин масъала бахшидаи худ фарқияти байни муродифот ва гунаҳои фразеологиро асоснок намуда, хулосаҳои зерини худро пешниҳод менамояд:

1. Фразеологизмҳо, ки аз ҷиҳати таркиби лексикӣ грамматикӣ фарқ дошта, вале сохтори образнокиашон якхелаанд ва дар айни замон маъноии умумиашон нигоҳ дошта мешавад, гунаҳо мебошанд.

2. Воҳидҳои фразеологӣ, ки маъноҳояшон умумӣ буда, вале ба воситаи сохтори образнокии гуногун шакл гирифтаанд, муродиф мебошанд [6,138].

Муаллифони номбурда сохтори образнокии ВФ-ро ҳамчун меъёри асосии фарқ намудани муродифот ва вариантҳои фразеологӣ

нишон медиҳанд. Дар баробари ин, сохтори якхелаи синтаксисӣ, таркиби лексии ба ҳам наздики ҷузъҳо ва умумияти маъноӣ низ хусусияти муҳими гунаҳои фразеологӣ ба шумор мераванд.

Дар забони тоҷикӣ силсилаи фразеологизмҳои мавҷуданд, ки бо таркиби лексию грамматикӣ ба ҳам наздик, бо обуранг ва системаи образнокӣ худ ба гунаҳои фразеологӣ шабоҳат доранд. Чунин фразеологизмҳо, чи хеле ки қайд кардем, воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб номида мешаванд.

Дар таркиби ВФ-и ҳамқолаб низ мавҷудияти ҷузъҳои устувор ва ивазшавандаро мушоҳида намудан мумкин аст. Масалан, дар силсилаи ВФ-и зимми **ақро ба даст гирифтан** – зимми **корро ба даст гирифтан**, **лаҷоми гапро ба дигар тараф кашидан** – **лаҷоми сӯхбатро ба дигар тараф кашидан**, **ҷароғи орзуву ҳаёли касе ба об афтидан** – **ҷароғи нияти касе ба об афтидан**, **дар байни касе оташи муҳаббат даргирифтан** – **байни касе оташи носозӣ фурузон гардидан** – **байни касе оташи низоъ ва ҷанҷолро аланга додан** ҳамон як ҷузъҳо такрор шуда омадаанд:

... қарор додем, ки **зимми корро ба даст гирем** ва нагузорем, ки мардуми бенаво ҳалок шаванд (Ҷ.Иқромӣ.Асарҳои мунтахаб, 2, 298). Вай аз худаш огоҳ шуд, ки агар ҳозир **зимми ақл ба даст гирад**, аҷаб не, ки шаккокони парешону ҳучраи мудирро тикаю пора кунанд (Қурбон Алӣ.Нимароҳ, 178). – Мондаҳои зардолучинӣ, - гуфт духтар ба таври ҷиддӣ **лаҷоми гапро ба тарафи дигар кашида** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум, 172). Сипас **лаҷоми сӯхбатро ба дигар тараф кашид** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум, 173). ... аммо овози довар, ки ба байтали қӯранге нишаста рафти бозиро зиракона мушоҳида мекард, дар васати дашти Сизорак танин андохту **ҷароғи нияти савораи пайтҷӯро ба об афтонд** (А.Самадов.Косаи давр, 120). **Ҷароғи орзуву ҳаёлҳои ширини Ҳалим гуё ба об афтод**

(А.Самадов.Аспи бобом, 123). Байни Тутӣ ва муаллими ҷавон ... **оташи муҳаббат даргирифтааст** (Ҷ.Икромӣ.Хатлон, 183). **Оташи носозӣ** дар байни онҳо боз **фурӯзон гардид** (Ҳ.Аскар.Ашки сари мижгон, 62). Ин суханчинони бадбахт на танҳо байни донишҷӯён, ҳатто байни муаллимон ҳам **оташи низоъ ва ҷанҷолро аланга медиҳанд** (А.Самадов.Косаи давр, 228). ... байни онҳо **оташи муноқиша, рашку бадбиниро аланга медиҳад** (А.Самадов.Аспи бобом, 35).

Ҳар яке аз ин воҳидҳои фразеологӣ дар навбати худ тағйиротҳои гуногунро аз сар мегузаронанд. Масалан, воҳидҳои фразеологӣ **лаҷоми гапро ба дигар тараф кашидан** гунаҳои зерин дошта метавонад: **чилави гапро дигар тараф тоб додан, лаҷоми гапро тарафи дигар гардондан, зимомии суханро ба сӯи дигар тофттан, таноби суханро ба тарафи дигар кашидан** ва ғайра:

Аввалан барои он чунин савол дод, ки **лаҷоми гапро ба тарафи дигар гардонад**, мавзӯро нав кунад (У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба, 103). ...ба андешаи он ки мабодо писарак азоби бедандонӣ ва нонхӯрии бибияшро даҳ-понздаҳ дақиқа қисса кунад, **чилави гапро дигар тараф тоб дод** (А.Самадов.Аспи бобом, 71). Вале азбаски ман хомӯш будам, **зимомии суханро ба сӯи дигар тофт** (Р.Ҷалил. Гардиши фалак, 40). – Ҳама гап дар саломатӣ, додарам, - боз **таноби суханро ба тарафи дигар кашид** Қамар (Б.Ғанӣ. Хеши падарӣ, 120).

Дар баробари умумиятҳои, ки дар байни ин ду категорияи фразеологӣ дида мешавад, боз ВФ- ҳамқолаб бо як қатор хусусиятҳои лексикӣ грамматикӣ худ аз гунаҳои фразеологӣ фарқ мекунанд.

Гунаҳои фразеологӣ аз нусхаи ибтидоӣ худ бо сохтори грамматикӣ ҷузъҳои таркибашон тафовут дошта метавонанд. Нишонаи фарқкунандаи гурӯҳи дигари гунаҳои фразеологӣ бо калимаҳои нав иваз шудани ҷузъҳои дохилиашон мебошад. Масалан,

агар воҳиди фразеологии **аз хати кашидаи касе берун набаромадан-ро** ҳамчун нусхаи умумиистеъмоли забони адабии муосири тоҷик қабул кунем, пас **аз хати кашидаи касе берун по нагузоштан, аз хати кашидаи касе берун қадам нагузоштан», аз хати кашидаи касе берун нарафттан, аз хати кашидаи касе сар натофттан-ро** гунаҳои он шуморидан мумкин аст:

Фашистҳо ба одамон мегӯянд, ки **аз хати кашидаи ман берун по нагузоред** (А.Баҳорӣ.Рӯзи таваллуд, 27). То имрӯз **аз хати кашидаи ман берун қадам наемонд** (А.Самадов.Аспи бобом, 52). Самандар мувофиқи насихати домуллои кишлокии худ ба Исохоча меҳр монда, аз дилу ҷон хизмати ӯро мекард ва **аз хати кашидаи ӯ берун намерафт** (Ҷ.Икромӣ.Асарҳои мунтахаб, 1, 263). –Ту агар ба гапи ман дароӣ, **аз хати кашидагиам сар натобӣ**, насиб бошад, Фирӯза ба хонаи мо баргашта меояд (Ҷ.Икромӣ.Духтари оташ, 261). Вай **аз хати кашидаатон як қадам берун намеравад** (Ф.Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, 1, 263). Мардон **аз хати кашидаи ман берун намебаромаданд** (Қурбон Алӣ.Нимароҳ, 37).

Чи хеле ки аз мисолҳо дида мешавад, дар воҳидҳои фразеологӣ мазкур асосан ҷузҳои феълӣ ба тағйирот дучор гардидаанд: «*по нагузоштан*»-«*қадам нагузоштан*», «*берун нарафттан*», «*сар натофттан*» ва ғайра. Мисолҳо нишон медиҳанд, ки миқдори ҷузҳои бо тағйирот дучор шавандаи воҳидҳои фразеологӣ ҳар қадар зиёд бошад, ҳамон қадар имконияти ба вучуд омадани гунаҳои гуногуни воҳиди фразеологӣ ба вучуд меояд.

Умумияти байни воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб ва гунаҳои фразеологӣ дар он зоҳир мегардад, ки дар баробари сохтори якхелаи синтаксисӣ, дар ҳар дуи ин категорияҳои фразеологӣ як ё якчанд ҷузъ ба тағйирот дучор мегарданд. Масалан, воҳидҳои фразеологии «*гам хӯрдан*» «*қасам хӯрдан*», «*фиреб хӯрдан*», «*ҳасрат хӯрдан*»

«*афсус хӯрдан*», «*ҳасад хурдан*». Дар ин силсила бо иваз шудани чузъҳои номӣ ибораҳои мухталифи фразеологӣ сохта шудаанд. Вале маънои гуногуни онҳо имконият намедихад, ки воҳидҳои мазкури фразеологӣ муодили якдигар шуморида шавад. Чунончи, ибораҳои фразеологӣ «*қасам хӯрдан*» ва «*савганд хурдан*»-ро муодилҳои якдигар шуморидан мумкин аст. Меъёрҳои асоси муодил шуморидани онҳо пеш ҳама системаи образноки якхела ва маъноӣ ба ҳам наздики онҳо мебошад.

«Вале ба ҷои шир **фиреб хӯрдаву** даме ҳайрон монда, шикваомез «*ва-аъ*» мегуфтанд» (С.Турсун.Се рӯзи як боҳор, сах-50) «Вай дарун –дарун **ғусса хӯрда**, барои духтараш ғам хурд. «*Ҷ.Икромӣ.Асарҳои мунтахаб, ҷ.2, сах-219*) «... рӯзҳои фаровониро ёд оварда, зонӯамонро ба шикамон зер карда, ба ҷои нон **ҳасрат хӯрда мешинем.**» (У.Кӯҳзод.Роҳи паси ағба, сах-44) «*Афсус хурдан чӣ хочат?*» (Р. Ҷалил.Асарҳои мунтахаб, сах-88) «Аз байни анбӯҳи одамон бо 19-забон нидоҳои пур аз хаяҷон ва қару ғазаби «**қасам мехӯрам**» «қасос мегирам ...» ва ғайра ба фазо паҳн мешавад.» (Б.Насриддинов. Модарам ҷону дилам, сах-187) «-.... Шумо бошед, **ҳасад мехуреду** аз пой он мегиреду аз паси вай меафтед.» (Р.Ҷалил. Асарҳои мунтахаб, ҷ.1, сах- 113) «-Бадалбек сараввал **дасту по хӯрд**, вале моҳирона авзои худро аз ҳамсӯҳбаташ пинҳон дошт...» (Б. Фирӯз. Агар вай мард мебуд, сах-139).

Силсилаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб маъноӣ умумии якхеларо ифода намекунад ва аз рӯйи тобишҳои маъноӣ худ ба он мусоидат мекунад, ки ҳар як фразеологизми ин силсила дохилшаванда ҳуқуқи воҳиди фразеологӣ мустақилро пайдо мекунад. Чунин хусусиятро дар гунаҳои фразеологӣ мушоҳида намекунем. Гунаҳои фразеологиро тағйироти чузъии таркибашон ба вучуд меоварад. Аммо тағйирот ҳар қадар назарас бошад ҳам,

маъноӣ ба системаи образнокии фразеологизмҳо алоқаманд бояд тағйир наёбад, дар акси ҳол онҳо аз доираи гунаҳо берун мебароянд.

Яке аз масъалаҳои баҳсноки ба гунаҳои фразеологӣ дахлдор масъалаи инвариантҳо мебошад. Аз байни силсилаи гунаҳои фразеологӣ яке аз онҳо асоси ибтидоӣ - инвариант шуморида мешавад. Ин ё он воҳиди фразеологиро ҳамчун инвариант қарор додан то андозае хусусияти нисбӣ доранд. Инвариант ва гунаҳои дар асоси он ба вучуд омада баъзе умумиятҳои лексикӣ грамматикӣ дошта метавонанд. Ин умумият пеш аз ҳама дар ягонагии сохтор, маъно ва образи воҳиди фразеологӣ таҷассум меёбад. Пайдоиши гунаҳо сабабҳо ва роҳҳои гуногуни худро дорад. Яке аз роҳҳои нисбатан маъмули пайдоиши гунаҳои фразеологӣ ин иваз шудани ҷузъҳои дохили воҳидҳои фразеологӣ мебошад. Масалан, силсилаи зерини воҳидҳои фразеологӣ бо роҳи ивазшавии ҷузъҳои дохилиашон ба вучуд омадаанд: *чин ба абру овардан – чин ба ҷабин овардан, пои касеро аз ҳаво овардан – пои касе аз осмон омадан – линги касе аз осмон омадан, ба гӯшаи хотир наовардан – ба гӯшаи хаёл наовардан; дасту по хӯрдан – дасту по гум қардан* ва ғайра:

Авсофӣ гурбаро раҳо қарду **чин бар ҷабин оварду** манаҳаш ва чашмонашро поин овард (С.Улуғзода.Фирдавсӣ, 77). Имоми шодобӣ «кундатабъони хушкидадимом»-ро киноя аз худ доништа барафрӯхту **чин бар абру оварда**, қариб дод зада сӯи шоир хитоб қард (С.Улуғзода.Фирдавсӣ, 25). – Кошкӣ, **пояш аз осмон меомад** (Р.Ҷалил.Асарҳои мунтахаб, 1,199) Геолог низ яқин чунин ақида дошт, ки ин қорро **ба гӯшаи хотир наовард...** (У.Холиқов.Ёди дил, 31). Яқин, ҳангоми гирондани ин сурат **ба гӯшаи хаёлаш ҳам намеовард**, ки он ба писараш ягона мерос, ягона давлату сарват мешавад (У.Холиқов.Ёди дил, 31). Вақте ки Хубон навақас аз наздаш мегузашт, муддате чанд **дасту по хӯрд** (М.Бахтӣ.Рӯҳи тавоно, 135).

Зӯхро аз нигоҳи дурурдари чавон, ки ба назараш як густохию бешрамай намуд, **дасту по гум кард** (У.Холиқов.Ёди дил, 54).

Ивазшавии чузъҳои дохили воҳидҳои фразеологӣ бо мақсадҳои гуногуни услубӣ сурат мегирад. Ин ҳодиса ба хусусиятҳои мухталифи лексикӣ грамматикӣ воҳидҳои фразеологӣ марбут аст. Ба ҳисоб гирифтани чунин хусусиятҳо барои муайян намудани характери воҳиди фразеологӣ ёрӣ мерасонад. Байни чузъҳои ивазшаванда муносибатҳои муродифӣ, мавзӯӣ ва ҳатто фонетикӣ вучуд дошта метавонанд. Масалан, агар дар воҳидҳои фразеологӣ *пои касеро аз осмон овардан* – *пои касеро аз ҳаво овардан* муносибати муродифиро мушоҳида намоем (осмон – ҳаво), пас дар вариантҳои фразеологӣ *ду поро ба як мӯза андохтан* – *ду поро ба як маҳсӣ андохтан* муносибати мавзӯӣ (мӯза ва маҳсӣ ба маънои умумии пойафзол) ба назар мерасад.

Масъалаи инвариант қарор додани ин ё он воҳиди фразеологӣ дар забоншиносӣ меъёри муайяни худро надорад. Шакли нисбатан серистеъмоли воҳиди фразеологӣ асосан ҳамчун инвариант қарор дода мешавад. Лекин воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб шакли асосӣ ё ибтидоии худро доранд. Шакли ибтидоии онҳо ба маънои муайяне далолат намекунад, вале обуранг ва образи умумиро ифода карда метавонад. Ин умумияти обуранг ва образҳо бо чузъҳои ишорӣ таркиби воҳиди фразеологӣ, ки одатан бо калимаи «чизе» ифода мегардад, низ таъкид карда мешавад (95.47). Масалан, **ба аспӣ чизе савор шудан, риштаи чизе канда шуд, ба оташи чизе об рехтан** ва ғайра.

Чунин чузъҳои ишориро дар гунаҳои фразеологӣ ҳам дучор омадан мумкин аст, ки бо калимаҳои «касе», «чизе» ифода мешаванд. Дар матн онҳо бо калимаҳои муайян иваз карда шуда, барои боз ҳам мушаххастар намудани воҳиди фразеологӣ ёрӣ мерасонанд. Берун аз

матн ва дар луғатҳои фразеологӣ воҳидҳои фразеологӣ асосан бо ҷузъҳои ишорӣ оварда мешавад; **ба пӯсти касе кайк даромадан, ба сари касе чормағз шикастан, сояи касеро аз девор тарошидан** ва ғайраҳо.

Вале андактар худи ҳамин мардум мушоҳида карданд, ки гӯё **ба пӯстини хӯчаинҳо кайк даромада бошад** (Ҷ. Ақобир. Қаламҳои кӯҳистонӣ, сах. 74) . - Ганда шуда чӣ кор кардам? Ҳар рӯз омада **ба сарат чормағз мешиканам-мӣ?** (С. Начимӣ. Қиёфатулбашар, сах. 145) Онҳо душмани мананд, онҳо ба ман қасд кардаанд ва ҳозир ҳам тайёранд, ки **сояи маро аз девор тарошида партоянд...** (Ҷ.Иқромӣ. Асарҳои мунтахаб, 1, сах. 268)

Ҷузъҳои ишорӣ гунаҳои фразеологӣ аз ҷузъҳои ишорӣ, ки дар воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб оварда мешаванд, бо он фарқ мекунанд, ки ба ҷойи ҷузъҳои ишорӣ фразеологизмҳои ҳамқолаб калимаҳои ивазшавандае меоянд, ки ҳамчун қисми таркибии воҳиди фразеологӣ ба ҳисоб гирифта шуда, ба он маънои мустақили фразеологӣ мебахшанд. Ҷузъҳои ишорӣ гунаҳои фразеологӣ ба таркиби лексикӣ воҳиди фразеологӣ дохил намешаванд ва вобаста ба талаботи матн ва тарзи ифода бо калимаҳои гуногун иваз карда мешаванд Масалан, дар қолаби «*риштаи чизе канда шуд*» танҳо ҳангоми ба ҷои ҷузъи ишорӣ «чизе» омадани калимаи «хаёл» воҳиди фразеологӣ **риштаи хаёл канда шуд-ро** ба вучуд меоварад. Ғайр аз ин, доираи маънои ҷузъҳои ивазшавандаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб маҳдуд аст, ҷузъҳои ишорӣ гунаҳои фразеологӣ бошанд, дар матн бо ҳар гуна калимаҳо иваз шуда метавонанд. Аз ин рӯ, барои қулайтар шудани таҳлили лексикӣ грамматикӣ воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб, ба фикри мо, дар воҳидҳои фразеологӣ болои онҳоро аз рӯи қолаби «*риштаи чизе канда шудан*» додан ба мақсад мувофиқтар аст.

Дар таърихи инкишофи зиёда аз ҳазорсолаи забони адабии тоҷик воҳидҳои фразеологӣ қисман ё пурра шакл ё маъноӣ худро тағйир додаанд. Дар силсилаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб пайдо намудани гунаи умумиистеъмоли воҳиди фразеологӣ, ки дар асоси он дигар фразеологизмҳо аз рӯи сохтор ва маъноӣ ба он мушобеҳ сохта шудаанд, сайри таърихӣ ва омӯзиши ҳаматарафаи инкишофи захираи фразеологӣ забони тоҷикиро талаб мекунад. Бинобар ин шакли ибтидоӣ ё ишорӣ онҳоро ҳамчун намуна қабул кардан беҳтар аст.

Баъзе забоншиносон чунин ақида доранд, ки гунаҳои фразеологиро натиҷаи ивазшавии одии ҷузъҳо шуморидан чандон дуруст нест (26, 44, 143). Дар рафти шаклгирӣ фразеологизмҳо воҳидҳои мувозие (паралеле) дар нутқ истифода мешуданд, ки тадриҷан ҳодисаи фразеологизатсияро аз сар мегузарониданд. Аз ин ҷо бармеояд, ки гунаҳои фразеологӣ ҳанӯз дар зинаи ибораҳои озоди синтаксисӣ буданашон ҷой доштаанд. Вақте ки ин ибораҳои мувозӣ ҳамчун воҳиди фразеологӣ шакл гирифтанд, барои қулайтар шудани таҳлили онҳо гунаҳои фразеологизмҳоро ҳамчун натиҷаи ивазшавии ҷузъҳо муайян намудан имконпазир гардид (44.168).

Дар сурати чунин шарҳ додани масъала мушкилоти сарсилсилаи гунаҳо аз назар дур мемонад. Чунки аз ду ва зиёда воҳиди фразеологӣ мувозӣ кадоме сарсилсила ва кадоме гунаҳои онанд, муайян намудан душвор мешавад. Ба фикри мо, аз шаклҳои гуногуни ҳамон як воҳиди фразеологӣ бояд он фразеологизме сарсилсила қарор дода шавад, ки маъноро ба таври муътадил, бе ягон тобиши иловагии маъноӣ ифода мекунад, сониян, он серистеъмол аст ва ниҳоят, аз рӯи пайдоиш нисбатан қадимтар аст.

Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб боз аз рӯи як хусусияти дигари худ аз вариантҳои фразеологӣ фарқ мекунанд. Чи хеле ки қайд карда шуд, аксари забоншиносон барои шаклгирӣ силсилаи

воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ду намуди калимаҳо – ҷузъҳои доимӣ ва ивазшавандаро аз шартҳои муҳим мешуморанд. Фразеологизмҳои ҳамқолаб сохтори якхелаи синтаксисӣ ва таркиби лексикӣ ба ҳам наздик доранд. Бо роҳи тағйирёбии ҷузъҳои ивазшаванда дар ин силсила воҳидҳои нави фразеологӣ ба вучуд меоянд. Бинобар ин муносибатҳои лексикӣ воҳидҳои фразеологӣ ин ё он силсила маҳз аз рӯйи хусусиятҳои лексикӣ ҷузъҳои ивазшаванда муайян карда мешаванд. Масалан, дар силсилаи воҳидҳои фразеологӣ **ангушти ҳайрат газидан, ангушти пушаймонӣ газидан, ангушти ҳасрат газидан** чунин хусусиятро мушоҳида намудан мумкин аст.

Саҳарӣ ҳангоме ки сардори бригада Шарифи Назар ба саҳро омад, замини пурра шудагورشударо дида, **ангушти ҳайрат газид...** (Н.Тиллозода. Қиссаи портфели сурх, саҳ.120) Тамоми устухонамон, мухтарам Ҳалим Раҳматович, **ангушти таҳайюр ба дандони тафаккур газид монданд** (Р.Ҷалил. Шӯроб, саҳ. 460) ... зеро то ба имрӯз бо ҳасрати чигарсӯз **ангушти надомату афсӯс** мегазем, ки турбати Шамсиддини Шохин ва Восеи диловарро наёфтаем (А. Самад. Гардиши девбод, саҳ. 546)

Чунин мисолҳоро гунаи яқдигар шуморидан мумкин нест, зеро дар ҳар кадоми ин воҳидҳои фразеологӣ мустақилияти маъно мушоҳида карда мешавад, ки ба туфайли ҷузъҳои ивазшаванда (*ҳайрат, пушаймонӣ, ҳасрат*) амалӣ гаштааст. Дар гунаҳои фразеологӣ умумияти маъно байни воҳидҳои фразеологӣ ба назар мерасад ва бо вучуди аз рӯйи таркиби лексикӣ ҷузъҳо фарқ карданашон ҳамон як маъноро ифода мекунанд. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб бошанд, аз рӯйи тобишҳои маъноӣ фарқ мекунанд: **ангушти ҳайрат газидан** – ҳайрон шудан, **ангушти**

пушаймонӣ газидан – пушаймон шудан, **ангушти ҳасрат газидан** – ҳасрат хӯрдан.

Дар силсилаи фразеологизмҳои ҳамқолаб маъноӣ умумии воҳидҳои фразеологӣ аз рӯи ҷузъҳои ивазшавандашон муайян карда мешавад. Ин ҷузъҳо аксаран ба маъноӣ аслии худ (маъноӣ озоди лексикӣ) меоянд ва вазни асосии маъноӣ воҳиди фразеологӣ ба онҳо меафтад. Масалан, ба маъноӣ фразеологизмҳои зерин диққат дода, ба осонӣ пай бурдан мумкин аст, ки ҷузъҳои ивазшаванда дар муайян намудани маъноӣ умумӣ чи мавқеа доранд: **бо чашми харидорӣ нигоҳ кардан**, **бо чашми бад нигоҳ кардан**, **бо чашми ҳавас нигоҳ кардан**, **бо чашми ҳасад нигоҳ кардан**, **бо чашми қач нигоҳ кардан** ва ғайра.

... бисёр келинчакҳо ва духтарҳо **бо чашми харидорӣ** ба вай **нигоҳ карда**. ҳасади Мағфиратбонуро мехӯрданд (Ҷ.Иқромӣ. Духтари оташ, сах. 142). ... дасташ қач бошад, ба зану фарзанди мардум **бо чашми бад нигоҳ кунад**, он вақт ҳар чӣ кор карда метавонад (Ҷ.Иқромӣ. Духтари оташ, сах. 505). Ба муҳаббати беғуборашон **бо чашми ҳавас менигаристанд** ва аз ҷуфти хеле муносиб буданашон ҳасад мебурданд (С. Начимӣ. Қиёфатулбашар, сах. 132). Ба моли касу давлат **бо чашми ҳасад нигоҳ намекунанд** (С. Начимӣ. Қиёфатулбашар, сах. 159) Боз як чиз: ба молу зан ва духтари кас **бо чашми қачу ғажд нанигар** (А.Самад. Гардиши девбод, сах. 177).

Ҷузъҳои ба тағйирот дучоргардидаи гунаҳои фразеологӣ аз чунин хусусиятҳои маъноӣ маҳруманд, зеро маъноӣ умумии воҳиди фразеологӣ на ба ҷузъҳои алоҳида, балки ба маъноӣ яклукте вобаста аст, ки аз ҷамъи маъноӣ ҳамаи ҷузъҳои таркиби воҳиди фразеологӣ бармеояд. Масалан, дар гунаҳои фразеологии **бо як тир ду нишон задан**, **бо як тир ду шикор задан**, **бо як тир ду сайд задан** яке аз ҷузъҳои дохили онҳо (шикор, сайд, нишон) ба вариатсия дучор гардидааст.

Ин чузъҳо бархилофи чузъҳои ивазшавандаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаб, ба маънои аслии худ не, балки ҳамчун унсури ифодагари маъноӣ яқлухти ВФ омадаанд:

Домуло имом: - **Бо як тир ду сайдро мезадед** намешуд? (С.Айнӣ. Дохунда, сах. 111) **Яъне, бо як тир ду нишон бояд зад** (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах. 322)

Гунаҳои фразеологӣ аз ҳам бо мавқеи истеъмоли худ фарқ мекунад. Ҳар як гунаи фразеологӣ тобишҳои хоси услубӣ дошта, дар ин замина ба услуби китобӣ, гуфтугӯӣ ва умумистеъмоли таалук дошта метавонад. Инъикоскунандаи тобишҳои услубии гунаҳо чузъҳои ҷудогонаи ивазшудаи онҳо мебошанд. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаб чунин тобишҳои услубиро ифода карда наметавонанд ва аз лиҳози услуб қариб ба ҳамдигар баробаранд. Агар дар байни гунаҳои фразеологӣ яке аз гунаҳо ба услуби китобӣ, дигаре ба услуби халқӣ гуфтугӯӣ мутааллиқ бошад, пас дар воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаб чунин номувофиқатии услуб кам ба назар мерасад. Гунаҳои фразеологӣ гоҳо дар матн ба осонӣ ҷойи ҳамдигарро гирифта метавонанд ва сабаби ин ҳамон умумияти маъноӣ байни воҳидҳои фразеологӣ мебошад. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаб табиист, ки ба ҷойи якдигар омада наметавонанд, чунки воҳиди нави фразеологӣ дар асоси ин қолаб сохташуда сифатан ва аз рӯи маъно аз воҳиди пешина фарқ мекунад. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин воҳидҳои фразеологӣ мушоҳида мекунем, ки сохтори якхела ва чузъҳои таркибии ба ҳам монанд доранд, лекин аз бобати ивазшудани чузъҳои асосии маъносозашон фарқ мекунад:

- Дуруст аст, - гуфт ба таври ҷиддӣ Маҳмудҷон. – Бисёр касон ба милитсия **бо** **чашми нек** назар карда наметавонанд (Ҷ.Иқромӣ. Асарҳои мунтахаб, 2,315). – Вай, ба гумонам, ба шумо **бо**

чаши бад нигоҳ мекард, - гуфт \bar{u} андак хичолат кашида (Р.Ҷалил. Асарҳои мунтахаб,1, 221). Наход боз ба чизи шумо **бо чаши каҷ нигарам**, хиёнат кунам? (А.Самадов.Косаи давр, 131). Дар ботини Ситорамоҳ як ҷаҳон орзую ҳаваси ҷавонӣ пайдо шуда, ба оянда **бо чаши умед менигаристагӣ шуд** (Б.Ғанӣ. Аз ҳар калла як садо, 68). ... **бо чаши ҳасад ба ман нигоҳ мекардагистанд** (Ҷ.Икромӣ.Асарҳои мунтахаб,2, 204).

Алоқамандии гунаҳои фразеологӣ ва воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб дар он зоҳир мегардад, ки ҳар як фразеологизми ба силсилаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб дохилшаванда дар навбати худ гунаҳо дошта метавонад. Аз мисолҳои боло қисми феълии воҳидҳои фразеологӣ ба вариатсия дучор шуда метавонанд, ки ба тариқи зайл сурат мегирад: *назар кардан – нигоҳ кардан – нигаристан: бо чаши нек назар кардан – бо чаши нек нигоҳ кардан – бо чаши нек нигаристан*. Ҳатто ҷузъи якуми он «чаши» низ баъзан ба вариатсия дучор шуда метавонад: *бо назари нек нигоҳ кардан*.

Ба ҳамин тарик, гунаҳои фразеологӣ ва воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ҳамчун ҳодисаҳои мустақили фразеологӣ байни ҳамдигар алоқаи ногуастаи доранд ва дар айни замон бо хусусиятҳои хоси худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

II.3. ОМИЛҲОИ ТАШАККУЛИ СЕМАНТИКАИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҲАМҚОЛАБ

Дар воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ на фақат ҷузъҳои ивазшаванда, балки ҷузъҳои доимӣ низ баъзан ба тағйирот дучор шуда метавонанд. Албатта, дараҷаи устуворӣ ва ивазшавандагии ин ҷузъҳо гуногун аст. Сабаби тағйир ёфтани қолаб, аз як тараф, ба иваз шудани ҷузъҳо вобаста бошад, аз тарафи дигар ба тағйир ёфтани

заминаи образнокии воҳидҳои фразеологӣ вобастагӣ дорад. Масалан, ҳамон қолаби болоии ба **аспи чизе савор шудан** дар шаклҳои зерин дучор омада метавонад: **ба аспи андеша нишастан, ба аспи қаҳру ғзаб нишастан, дар болои аспи қаҳру ғзаб нишастан, лачоми аспи тамкинро доштан, аспи андешаро қамчин задан** ва ғайра:

Ў китф дар ҳам кашида, **ба аспи андеша нишаст** (М.Бобочонов. Асири ҳафтум, 169). **Ба аспи чаҳлу ғзаб нишаста**, ҳамонро ҷавобашро гардонда адабашро меодам, вале ҳоло бошад, ман арзан барин наранҷидам (М.Бобочонов. Асири ҳафтум,171). Аммо зан **дар болои аспи қаҳру ғзаб устувор менишаст** (У.Холиқов. Ёди дил, 116). Дарахтони пири фартут хаёле ки ба сукут рафта бошанд, **аспи андешаро қамчин зада**, ба дуродур мебурданд (М.Ҳочаев. Ростиро завол нест, 5). Гуё хатаре ба ман таҳдид мекарда бошад, таппиши дилам тез шуд, вале **лачоми аспи тамкинро саҳт доштам** (М.Бобочонов. Асири ҳафтум,159). –Хайр, ин пурсучӯят барои чӣ? – ҳанӯз ҳам **аз аспи чаҳл нафуромада** пурсидам ман (М.Бобочонов. Асири ҳафтум,177).

Муносибати байниҳамдигарии ҷузъҳои фразеологизмҳо ба он далолат мекунад, ки онҳо тағйиротҳои хоси лексикӣ маъноиро аз сар мегузаронанд. Дар байни ҷузъҳои доимии ВФ-и ҳамқолаб ва ҷузъҳои ивазшаванда қонуниятҳои муайяни мавҷудият ва қорбурд амал мекунад. Чи хеле ки қайд карда шуд, дар натиҷаи ивазшавии ҷузъҳои воҳидҳои гуногуни фразеологӣ ба вучуд омада метавонанд. Дар атрофи ин ё он қолаб аз 2 то 10-12 воҳидҳои фразеологӣ муттаҳид шуда метавонанд. Вале миқдори воҳидҳои фразеологӣ ба ин ё он гурӯҳ дохилшаванда ҳанӯз тавсифи пурраи онҳо буда наметавонад. Академик Виноградов В.В. қайд мекунад, ки «... миқдори ибораҳои, ки дар атрофи ин ё он маънои вобастаи фразеологӣ гурӯҳбандӣ

мешавад ва серияҳои ба худ хоси сарбастаро ташкил медиҳад, вобаста ба неруи маъноӣ, барҷастагии моддию мафҳумии ин маъно, хусусияти ҷудошавандагии онҳо гуногун буда метавонад. Ғайр аз ин, дараҷаи зичӣ ва якҷоягии ибораҳо, хусусияти образнокӣ ва дар натиҷаи ин дараҷаи мустақил набудани ҷузъҳои калимагии ибораҳо метавонанд хеле гуногун бошад». [33, 21].

Аз гуфтаҳои боло чунин бармеояд, ки ҷузъҳои ивазшаванда дар фразеологизмҳои ҳамқолаб гуногунанд. Таҳлили воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб нишон медиҳад, ки миқдори чунин ҷузъҳо ҳар қадар зиёд бошад, дараҷаи устувории қолаби фразеологӣ ҳамон қадар суст мегардад. Дараҷаи нисбатан баланди устуворӣ одатан дар фразеологизмҳои ҳамқолабе мушоҳида мегардад, ки ҷузъҳои ивазшавандаи онҳо муносибати муродифӣ доранд ё ба як доираи муайяни семантикӣ дохил мешаванд.

Нишондоди В.В.Виноградов дар бораи он ки дар мавриди ташаккули воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб қонуниятҳои дохилие амал мекунанд, ки онҳо алоқаи калимаҳоро дар доираи муайяни семантикӣ бо калимаҳои дигар маҳдуд менамоянд ва дар натиҷа воҳидҳои фразеологӣ тавлид меёбанд, барои муайян намудани хусусияти алоқаи байни ҷузъҳои фразеологизмҳо аҳамияти калон доранд. Масалан, воҳидҳои фразеологӣ **дил бохтан, чон бохтан, чону дил бохтан**ро дида мебароем. Ҷузъи авали ин воҳидҳои фразеологӣ феълӣ (**чон, дил**) ҷузъи ивазшаванда ба шумор меравад. Саволе ба миён меояд, ки ғайр аз ҷузъҳои мазкур боз кадом хелҳои маъноии исмҳо бо феъли «бохтан» алоқаи маъноӣ зоҳир намуда, воҳидҳои фразеологӣ сохта метавонанд? Оё дар байни ҷузъҳо қонуниятҳои муайяни семантикӣ вучуд дорад? Хусусияти қолаби калимаи **бохтан** дар он зоҳир мешавад, ки одатан бо узвҳои ифодакунандаи бадани

инсон омада, воҳиди фразеологӣ сохтааст. Муносибати дохилии байни чузъҳо, таносуби басомади ин ё он гурӯҳи калимаҳо дар дохили воҳидҳои фразеологӣ – яке аз масъалаҳои душвори фразеология мебошад. Ба назар чунин мерасад, ки барои маҳдудшавии доираи истифодаи чузъҳо заминаи семантикие вучуд надорад. Вале мисолҳои забони тоҷикӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки ин доираи басомад нисбатан маҳдуд аст. Ба ин маънӣ, феъли **бохтан** дар забони тоҷикӣ асосан бо гурӯҳи муайяни калимаҳо, аниқтараш исмҳои ифодакунандаи узвҳои бадан омада, воҳидҳои фразеологӣ месозад: **дил бохтан, чон бохтан, сар бохтан** ва ғайра. Агар ба вазифаи чузъҳои ивазшавандаи қолаби мазкур хелҳои дигари исм оянд, дар он сурат ибораҳои озоди синтаксисӣ ҳосил мегарданд: **шатранҷ бохтан, бозиро бохтан, пул бохтан** ва ғайра.

Шояд аз ин сабаб бошад, Ю.А.Рубинчик ибораҳои аз рӯи қолабҳои муайян сохташудаи забони форсиро таҳлил карда истода, таъкид менамояд, ки азбаски дар ин гуна ибораҳо қонуниятҳои муайяне амал намекунад, онҳо бо сабаби такрористеҳсолшавии худ ба ибораҳои муқаррарии фразеологӣ наздик мешаванд ва онҳоро дар хотир нигоҳ доштан лозим меояд [128, 67].

Масалан, феъли «**гирифттан**» дар забони тоҷикӣ бо доираи муайяни калимаҳо алоқаи маъноӣ зоҳир менамояд: **маош гирифттан, сабақ гирифттан, сари кореро гирифттан (ВФ), саҳт гирифттан (ВФ), сурат гирифттан, сурати дигар гирифттан (ВФ), уболи касеро гирифттан (ВФ), худро ба даст гирифттан (ВФ), худро калон гирифттан (ВФ), худро паст гирифттан (ВФ), хуни касеро аз касе гирифттан (ВФ), чизеро ба дил гирифттан (ВФ), ғами чизе гирифттан(ВФ), қабат-қабат гӯшт гирифттан (ВФ), қувват гирифттан (ВФ), ҳавои чизеро гирифттан (ВФ), ҳақ ба ҳақдор қарор гирифттан (ВФ), чазо гирифттан, чойи касеро гирифттан**

(ВФ), чони касеро бо пахта гирифтган (ВФ) ва ғайра. Чи хеле ки дида мешавад, доираи басомади калимаҳо бо феъли гирифтган хеле гуногун аст. Вале маҳдудияти вучуддоштаро ба назар нагирифтган, боиси нодуруст шаклгирии ибораҳо шуда метавонад. Масалан, дар ин силсила, фарз кардем, ба чои «сабақ гирифтган» «дарс гирифтган» гуфтган чандон ҷоиз нест, гарчанде барои чунин маҳдудият гуё асосе вучуд надорад. Чанд мисол:

Падарам қасам ёд мекунад, ки **сари бои лаънатино мегирад** (Л.Саид. Пеш аз аз субҳ; ФИР,2,38). Аз худи кон **сари ягон кореро мегирам** (Р.Ҷалил.Шӯроб; ФИР,»2,48). Меҳоҳад, ки ба ҷустуҷӯи қишлоқи тиллоӣ барояд, аммо ту **сари роҳашро гирифтаӣ** (М.Миршакар. Қишлоқи тиллоӣ; ФИР,2,57). Бинобар ин он беҳ, ки **сари худро гирифта**, аз ин диёр биравам (ФИР,2,70). Зиндагӣ сурати **дигар гирифт**, Одамӣ ҳам зиндагӣ **аз сар гирифт** (М.Турсунзода. Ман аз Шарқи озод; ФИР, 2,114). Чун Гулнор наёмад, пиндошт, ки вай бо роҳи дигаре **худро ба тегаи кӯҳ гирифтааст** (С.Айнӣ.Дохунда; ФИР, 2,308). Лекин **ӯ худро ба даст гирифта**, суханаширо давом дод (С.Айнӣ.Дохунда; ФИР, 2,308). Худро **калон мегирифтед**, ҳеч касро назаратон намегирифт (С.Айнӣ.Дохунда; ФИР, 2,308). – Золим! Падари маро ёфта деҳ. **Хуни ӯро аз ту мегирам** (А.Усмонов.Мубориза; ФИР, 2,336). Вақте ки қарордоди кӯчида рафтган **шакли амалӣ гирифт**, ман ҳам эътирози худро баён кардам (Ҷ.Икромӣ. Тори анкабут; ФИР, 2,429).

Инкишофи маъноии калима бо таърихи пайдоиши воҳидҳои фразеологӣ алоқаи ногустастанӣ дорад. Истеъмоли нав ва фардии калима пеш аз ҳама дар дохили воҳиди фразеологӣ шинохта мешавад. Ин далели он аст, ки калимаҳо дар дохили фразеологизмҳо маъноии наве пайдо карда метавонанд, ки аз маъноии озоди луғавии онҳо фарқ

мекунад. Дар ин замина минбаъд маъноӣ вобастаи фразеологӣ, маъноӣ ғайриозод шах шуда мемонад. Масалан аз сабаби хеле серистеъмол будани калимаи «чашм» воҳидҳои зиёди фразеологиеро дучор омадан мумкин аст, ки тобишҳои гуногуни маъноӣ маъноӣ вобастаи фразеологии онро ифода мекунанд: **чашм ало кардан, чашм надоштан, чашми ақл кушодан, чашм сиёҳӣ задан, чашми касеро тарсондан, чашми касе мош барин кушода шудан, ба чашми касе хок пошидан, чашм андохтан, саропо чашм шудан, нури чашмон, чашм чор гардидан, бо чашми харидорӣ дидан, бо чашми душманӣ назар кардан, чашм канда шудан, чашм партофтан, чашм нақандан ва ғайраҳо:**

Унсурӣ бо он қадар гуноҳони даҳшатнок гунаҳкор карда шудани Фирдавсиро **чашм надошт** (С.Улуғзода. Фирдавсӣ, 203). **Чашму** рӯи Ҳасан **сиёҳӣ зад**, Ларза дар узвҳои он афтод (М.Турсунзода. Куллиёт,2, 92). Дашномҳо, шаттаҳо, шапалоқҳои Арбоб чунон **чашмашро тарсонда буд**, ки ёрои сар бардошта ба ӯ нигоҳ карданро надошт (С.Айнӣ. Одина, 13). **Чашми ақли** худ ба олам **чун кушод**, Аз ҷафобинӣ ба дод омад, ба дод (М.Турсунзода.Куллиёт, 2,123). –Ин кор ҳам хилофи қонун, **ба чашми давлат хок пошидан аст** (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд.324) Лекин ман ҳоло чунон кунам, ки **чашмаш мош барин кушода шавад** (Ф.Муҳаммадиев. Асарҳои мунтахаб,1, 254). Ҳаққу ҳамсояҳое, ки ӯро диданд, метавонистанд ҳар хел гумон карда **ба таги чашм гиранд** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум,70). Акнун раиси ҷамоа рӯзе аз муҳлат дер ояд, **чашми** мардум дар раҳаш **чор мегардад** (У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба,31). ... барои тадқиқи воқеа рамаро ба ҳоли худ гузошта, худ ба лаби ҷарӣ рафта ба поён **чашм андохт** (С.Айнӣ.Одина, 8). Бибиям мегуфтанд, ки агар духтар нағзу бадро озмуда, **чашми ақлаш кушода шавад**, шавҳар хуш карданаш мушқил мешавад (Баҳром Фирӯз. Агар

вай мард мебуд,57) **Кушода чашро чун шоҳкоса**, Занаширо таъна мезад он, хулоса (М.Турсунзода.Куллиёт,2, 22). ... мардум ҳама **саропо чашм шуданду** ба Восеъ дӯхта гардиданд (С.Улуғзода.Восеъ, 222). Ба модар **нури чашмон** аст фарзанд, Даванда реша дар чон аст, фарзанд (М.Турсунзода.Куллиёт,2, 8). Бечора муздурон ба ин иғвоҳо фирефта шуда, **бо чашми душманӣ** ба якдигарашон **назар мекарданд** (С.Айнӣ.Дохунда, 45).

Гуфтаҳои болоиро ҷамъбаст намуда, хулоса кардан мумкин аст, ки воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб ҳамчун навъи махсуси маъноию сохтори фразеологизмҳо хусусиятҳои хоси худро молик мебошанд. Ин пеш аз ҳама бо он зоҳир мегардад, ки воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб бо тобишҳои маъноии худ аз ҳамдигар фарқ карда, на фақат муносибатҳои муродифӣ, балки маъноҳои мустақил ва баъзан антонимиҳо ифода карда метавонанд. Сониян, онҳо сохтори якхелаи грамматикӣ ва образҳои якхелаи фразеологӣ доранд. Мавҷудияти ҷузъҳои доимӣ ва ивазшаванда яке аз шартҳои муҳими ба як қолаб муттаҳид намудани воҳидҳои фразеологӣ мебошад.

БОБИ СЕЮМ

МУНОСИБАТИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҲАМҚОЛАБ БО ДИГАР КАТЕГОРИЯҲОИ ФРАЗЕОЛОГИ

Таҳлили маводи зиёди асарҳои адибони тоҷик нишон медиҳад, ки воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб ҳамчун далели системанокии фразеологияи тоҷик бо категорияҳои дигари он, хусусан, бо гунанокӣ, муродифот ва мутазодоти фразеологӣ робитаи мустақам доранд.

Аксари забоншиносоне, ки аз рӯи қолабҳои муайян сохта шудани фразеологизмҳоро мавриди омӯзиш қарор додаанд, имконияти дар байни ин гуна воҳидҳои фразеологӣ мавҷуд будани муносибатҳои гуногуни лексикиро ҳамчун хусусияти муҳими онҳо нишон додаанд. Аз ҷумла, Т.П.Павленко менависад: «Амсиланокӣ дар фразеология ҳамчун умумияти нақшаи сохторӣ ва навъи сабабияти маъноӣ ҳангоми таносуби вазифавии ҷузъҳои лексикӣ дар қатори парадагматикии (муродифотӣ, гипонимӣ ва ғайра) фразеологизмҳо ё қатори мустақилияти воҳидҳо зохир мегардад» (117, 67).

Ҳангоми омӯзиши воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб ба назар гирифтани муносибатҳои муродифӣ ва мутазодии байни воҳидҳои фразеологӣ, фарқ намудани қолаб аз сохторҳои воҳиди муайяни фразеологӣ зарур аст. Яке аз нишонаҳои хоси воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб ин маҳдудияти доираи воҳидҳои фразеологии ба он дохилшаванда мебошад. Ин хусусият дар айни замон нишонаи фарқкунандаи ибораҳои озоди нутқ аз воҳидҳои фразеологӣ шуда метавонад. Аз рӯи сохторҳои муайян дар нутқи равон ибораҳои зиёди ба ҳам шабоҳатдошта сохта шуда метавонанд. Чунин хусусият

дар воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ба назар намерасад ва доираи муносибатҳои лексикӣ маъноӣ онҳо нисбатан маҳдуд аст. Махлутшавии семантикии ҷузъҳо, дар шакли тайёр таҷдид шудани онҳо ва обуранги хоси воҳиди бавучудодаи фразеологӣ онро аз калимабандии шабеҳи синтаксисӣ фарқ мекунонад. Сохтори чунин калимабандиро нигоҳ дошта, дар айни замон воҳиди нави бавучудода бо як қатор хусусиятҳо, пеш аз ҳама, аз рӯйи маъно аз воҳиди пешина фарқ мекунад. Масалан, дар силсилаи воҳидҳои фразеологӣ **ангушти ҳайрат газидан, ангушти ҳасрат газидан, ангушти пушаймонӣ газидан** сохтор ва таркиби ба ҳам наздики ҷузъҳо мушоҳида мегардад, аммо аз рӯйи маъно ин се воҳиди фразеологӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд:

Ёздаҳ моҳ пас модииён куррае ба дунё овард, ки мардум бо диданаш **ангушти ҳайрат мегазиданд** (Баҳманёр. Аспи обӣ, 36). Бале, чи тавре ки дар афсонаҳо нақл мекунанд, парӣ рафту фарзанди одам **ангушти ҳасрат газидан монд** (Р.Ҷалил.Асарҳои мунтахаб, 1,193) «Аз бало ҳазар»- гуфт худ ба худ Файзуллоев, ки **ангушти пушаймонӣ мегазид** (Р.Ҷалил.Гардиши фалак, 36).

Маъноӣ фразеологӣ мисолҳои мазкур на фақат қолабҳои ибораву ҷумлаҳои устуворро асоснок мекунад, балки дар доираи ин қолаб ба дигаргунӣ ва таҷдиди доимии шаклӣ дучор омадани воҳидҳои фразеологӣ мусоидат мекунад. «Фарҳанги забони тоҷикӣ» гунаҳои мухталифи ин қолабро инъикос кардааст: **ангушт газидан, ангушти таассуф газидан, сари ангушти таҳайюр газидан, ангушт дар даҳон мондан, ангушти таачҷуб (таҳайюр) дар (ба) дандон будан (гирифтан, газидан), ангушти ғайрат ба дандон газидан, ангушт хоидан, сари ангушти надомат хоидан** ва ғайра [155, 70-71].

Ҷузъҳои ивазшавандаи ин қолаби фразеологӣ (*ҳайрат, ҳасрат, пушаймонӣ, таассуф, таачҷуб, надомат, таҳайюр*) аз рӯйи

маъноӣ худ калимаҳои ифодакунандаи ҳолатҳои гуногунии рӯҳии инсон мебошанд. Ба назар чунин мерасад, ки барои маҳдудшавии доираи истеъмоли ҷузъҳои ивазшавандаи ин қолаби фразеологизмҳо заминаи семантикӣ вучуд надорад ва ҳар як калимаи ифодакунандаи рӯҳияи ботинии инсон дар он воҳиди нави фразеологӣ сохта метавонад. Вале мисолҳои забони тоҷикӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки гарчанде ҷузъҳои ивазшаванда ба маъноӣ озоди лексикӣ худ меоянд, на ҳар гуна калимаҳо ин вазифаро адо карда метавонанд. Дуруст аст, ки гӯянда дар асоси қолабҳои мавҷудаи забони тоҷикӣ воҳиди нави фразеологӣ сохта метавонад, аммо вай на ҳама вақт мақоми фразеологӣ гирифта метавонад. Масалан, мо агар дар асоси қолаби болоӣ воҳидҳои фразеологӣ *ангушти қаҳр газидан*, *ангушти ҷаҳл газидан*ро ба таври сунӣ созем, онҳо, албатта, қобили қабул шуда наметавонанд. Сабаби ин, пеш аз ҳама, дар он зоҳир мегардад, ки воҳидҳои фразеологӣ дар шакли рехта ва маъмули худ вучуд доранд ва меъёри ба доираи васеи истеъмол даромадани воҳиди нави фразеологӣ ин такрори мунтазам ва забонзад шудани он мебошад.

Маҳз ҳамин далелро ба назар гирифта, як гурӯҳ забоншиносон аз рӯи қолабҳои муайян сохта шудани фразеологизмҳоро қатъиян рад менамоянд. Масалан, муҳаққиқи рус Н.Н.Амосова қайд мекунад, ки фразеологизмҳо аз рӯи қолабҳои, ки ҳам таркиби ҷузъҳо ва ҳам маъноӣ ибораи аз рӯи он қолаб сохтшударо пешгӯӣ карда тавонанд, сохта шуда наметавонанд [10.14].

Тадқиқотчи дигар шаклгирии унсурҳои сохтори маъноӣ дар воҳиди фразеологӣ бавучудмадаро ғайриимкон мешуморад, зеро ки ба ақидаи ӯ, пешгӯӣ намудани натиҷаи маъноӣ воҳидҳои фразеологӣ номумкин аст, ҳамчунин гуфтан мумкин нест, ки чаро баъзе ибораҳои озоди нутқ чараёни фразеологизатсияро аз саргузаронида, ба воҳиди мустақили забон табдил меёбанду баъзеи

дигарашон, гарчанде имконияти маъноӣ маҷозӣ гирифташ доранд, аз доираи фразеология берун мемонанд [177, 12]. Ба ин маънӣ, дар забони адабии ҳозираи тоҷик пайдо шудани ибораҳои фразеологии навӣ *гурғи борондида*, *барғи сабз* ва ғайраҳо чӣ тавр маънидод кардан мумкин аст?

В.Л.Архангелский, яке аз фразеологҳои маъруфи шӯравӣ, аз як тараф, мавҷудияти силсилаҳои (серияҳои) фразеологиро ҳамчун ҷузъиёти махсуси сохтори фразеологии забон таъкид намуда, алоқаи онҳоро бо қолабҳои фразеологӣ қайд менамояд, аз тарафи дигар менависад, ки он ақидае ки гуё қолабҳои фразеологӣ «моделҳои тавлидкунанда» мебошанд, нодуруст аст. Гӯянда дар асоси қолаби додашуда воҳиди нави фразеологӣ сохта наметавонад: дар доираи фразеология мо дар қайди ҳукми анъана мемонем, ки дар натиҷаи он фразеологизмҳо нусхабардорӣ карда мешаванд, вале эҷод карда намешаванд [19, 7].

Дуруст аст, ки гӯянда дар асоси қолабҳои мавҷудаи забон воҳидҳои нави фразеологӣ сохта наметавонад, вале захираи фразеологии забони тоҷикӣ нишон медиҳад, ки воҳидҳои фразеологӣ дар ҷои хушқу ҳолӣ не, балки дар заминаи сохтор ва маъноӣ қолабҳои дар забон таърихан маъмулшуда ба вучуд меоянд.

Худи меъёри муайян намудани мафҳуми «қолаби фразеологӣ» гуногун шуда метавонад. Яке аз муҳаққиқони дигари ин соҳа дар асоси маводи забони немисӣ ҳангоми таҳлили хелҳои гуногуни қолабҳои фразеологӣ шаклҳои мухталифи онҳоро қайд менамояд [47, 65-68].

Аксари қолабҳои фразеологӣ дар заминаи қолабҳои маъмули синтаксисӣ ба вучуд омадаанд, ки дар натиҷа сохтори фразеологизмҳоро ҳамчун пайвастиҳои калима-ҷузъҳо бидуни ба назар гирифтани хусусиятҳои маъноии онҳо инъикос менамоянд.

Чунин қолабҳо ҳангоми омӯзиши хусусиятҳои морфологии чузъҳо ва муайян намудани навъи муносибатҳои синтаксисӣ, ки байни чузъҳои сохтори воҳидҳои фразеологӣ чой доранд, заруранд. Масалан, қолаби навъи «исм+фeyл», «исм + сифат», «исм + пешоянд + фeyл» ва ғайра. Ба ибораи дигар, ин қолабҳоро инъикоси шакли грамматикӣ воҳидҳои фразеологӣ номидан мумкин аст.

Навъи дигари қолабҳои фразеологиро муаллифи номбурда «қолабҳои мантиқию маъноӣ» номдааст [47, 65-68]. Навъҳои зерини ин гуна қолабҳо муқаррар карда шудаанд:

1. **Тазод (антитеза)** – шаклгирии воҳидҳои фразеологӣ аз рӯи зиддияти байни чузъҳои таркибашон. Масалан, дар забони тоҷикӣ воҳидҳои фразеологӣ навъи чун **ба мобайни обу оташ партофтан, сиёхро сафед гуфтан, аз об хушк баромадан** ва ғайра мавҷуданд, ки зидмаъноии вожаҳои таркибии онҳоро мушоҳида намудан мумкин аст.

Ин рафтору муомилаҳои Наталя ӯро **ба мобайни обу оташ партофт**, сарашро гич мекард (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах. 89). - Э... - гуфт тамасхуркунон Абдулло, - мебинам, ки ту аз ман ҳам донотар шуда, **аз об хушк баромадан** мехоҳӣ (Ҷ.Иқромӣ. Асарҳои мунтахаб, 1, сах. 248) Онҳо ҳам бало ба пасаш гуфта, мувофиқи хоҳиши муфаттиш **сиёхро сафед гуфтаанд** (С.Наҷимӣ. Қиёфатулбашар, сах. 81).

2. **Муқоиса** – шаклгирии воҳидҳои фразеологӣ дар асоси монандкунии яке аломатҳо бо дигараш. Монандкунӣ дар чунин воҳидҳои фразеологӣ тавассути вожаҳои “мисли”, “барин” шакл мегирад. Масалан, дар забони тоҷикӣ воҳидҳои фразеологӣ навъи **мисли хас оташ гирифттан, мисли мурғи посӯхта, мум барин мулоим шудан, мисли панҷ ангушти худ донистан, **аз бом тароша афтодагӣ барин, мурғи посӯхта барин, мӯру малах барин** ва ғайра:**

... дар ин маврид **мисли хас якбора оташ гирифта**, бо ранги паридаву нигоҳи таҳдидомез ба ҳучум мегузашт... (А.Самад. Гардиши девбод, сах. 62) Сифат чун тамоми модарони он замон аз ин аскарғирӣ дилхуну ваҳшатзада **мисли мурғи посӯхта** ҷойи нишаст намеёфт (А.Самад. Гардиши девбод, сах. 71). Ин ҷойҳоро **мисли панҷ ангушти худ нағз медонам** (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах. 333). Ҳамин вақт **аз бом тароша афтадагӣ** барин, ногоҳ Азиз лукма партофт. (А. Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 46). Вай **мурғи посӯхта барин** аз хона ба кӯчаю аз кӯча ба хона медавид, чашм ба роҳи теппа медӯхт. (А. Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах.149). Дар ҳақиқат **дар як мижа задан** аз кучо бағали кӯхро одамон **муру малах барин** зер карданд (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах.16). ... аз ин ғалабаи худ **нӯги нохун барин** ҳам хурсанд набудам... (П.Толис. Куллиёт, Ҷ. 2, сах. 185).

3. **Муболиға (гипербола)** – шаклғирӣ сохтори образнокии воҳидҳои фразеологӣ дар асоси муболиғаи аз ҳад зиёди ин ё он хусусият: **ба пӯсти худ нағунчидан, аз паша фил сохтан, сояи касеро аз девор тарошидан, бо нӯги сӯзан дег ҷушондан, мушт ба дирафш задан** ва ғайра.

Аверченко **ба пӯсти худ намеғунчиду** ба нӯги пояш истода аз лабу рӯям бӯса мекард (Р. Ҷалил. Шӯроб, сах. 247). Сайронбӣ баъзан шикоят мекард, ки воҳимачиҳо «**аз пашша фил месозанд**». (А. Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 79). Мӯйсафедону пиразанони маҳалла, ки пеш **сояи Султоналихонро аз девор метарошиданд...**(П. Толис. Куллиёт. Ҷ.2, сах. 112). ... модарат бошад, як муштипар зан, **ба нӯги сӯзан дег мечӯшонад** (П. Толис. Куллиёт. Ҷ.2, сах.113).

4. **Иғроқ** - шаклғирӣ сохтори образнокии воҳидҳои фразеологӣ дар асоси аз будаш кам ё зиёд нишон додани ин ё он хусусият: **аз бинияш ғирӣ, ҷонаш мебарояд, пӯсту устухон шудан,**

линги касеро аз осмон овардан, аз савлати касе оби хуми Намангон ях кардан, осмонро ба сар бардоштан ва ғайра.

Шоҳбози Ёлдор полвон имрӯз **линги** ҳамаи паҳлавонҳои Хучанду Қистакӯз, Унчию Ёваро **аз осмон овард**. (Р. Ҷалил. Шӯроб, сах. 48). Се пул ба киса нею такаббур бар осмон гуфтагӣ ин дарсхоро надоништа доим дар синф шарманда мешуду боз худро калон мегирифт, **аз савлаташ оби хуми Намангон ях мекард**. (А. Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 65). Одамони калон дар андак кор дод гуфта **осмонро ба сарашон мебардоранд**, додашонро ба ҳар кучо мешунавонанд.... (С. Айнӣ. Дохунда, сах. 83).

5. **Бемантиқӣ (алогизм)** - шаклгирии сохтори образнокии воҳидҳои фразеологӣ дар асоси тасвирҳои ғайривоқеӣ: **ба гап чома пӯшондан, обро лой карда моҳӣ гирифтан, ду пой худро дар бағал гирифтан, ба миёни гап лагад задан, аз як гиребон сар баровардан** ва ғайра.

Ҳасан **обро лой карда, моҳӣ мегирам** гуфта, фиреб меҳӯрад (Ҷалил. Шӯроб, сах. 136). **Ба гап чунон чома мепушонд**, ки гиребонамро меқапидам (Р. Ҷалил. Шӯроб, сах. 252). Вай дар ҳамин ҷо ҳам худаширо гум накарда, «**ба миёни гап лагад назан**, вай дарёи дигар аст, ука»- гӯён нақлаширо давом додан гирифт (П. Толис. Куллиёт. Ҷ.2, сах. 191). Мо аз Шӯроб Александрову ҳамкоронаширо. ҳама муттафиқ шуда, аз як гиребон сар бароварда, зада пеш кардем. (Р. Ҷалил. Шӯроб, сах. 60).

Навъи дигари чунин қолабҳоро қолаби асосноккунӣ (мотиватсионӣ) номидаанд [47, 67]. Ин гуна қолабҳо умумияти маъно ва маъноии аслии як зумра воҳидҳои фразеологиро инъикос мекунанд. Дар айни замон нишонаи умумии асосноккунии инвариант ба таври фардӣ дар ҳар як фразеологизм зоҳир шуда метавонад. Хусусиятҳои фардии образи фразеологӣ дар сохтор ва

гуногунрангии чузъҳои воҳидҳои фразеологӣ мухталиф зоҳир мегардад. Чунончӣ, образи **ба аспӣ чизе савор шудан** дар забони тоҷикӣ шаклҳои гуногуни зухуроти худро дорад: **ба аспӣ ҷаҳл нишастан, дар болои аспӣ қаҳру ғазаб нишастан, аспӣ андешаро қамчин задан, аспӣ ҳаёлно маҳмез задан, аз аспӣ ҷаҳл фуромадан, лачоми аспӣ суҳанро кашидан**:

Аммо зан дар болои аспӣ қаҳру ғазаб устувор менишаст (У.Холиқов.Ёди дил, 116). Ҳар кадоми мо дар олами худ **аспӣ ҳаёлно маҳмез мезадем** (М.Бобочонов. Боғи умед, 186). Дарахтони пири фартут ҳаёле ки ба сукут рафта бошанд, **аспӣ андешаро қамчин зада ба дуродур мебурданд** (М.Ҳочаев.Ростиро завол нест,6) Вай бошад «гапатон рост» гуфт ва андаке **аз аспӣ ҷаҳл фуромад** (М.Бобочонов. Боғи умед, 89). Фардо чун туро ба назди падар баранд, мӯҳри сукут ба лаб неҳ ва **лиҷоми аспӣ суҳан кашида дору** рикоби хомӯшӣ кушода ва дар ҷавоби ҳеҷ суол шурӯъ мақуну чизе мағӯ (Захирии Самарқандӣ.Синбоднома. Тазкираи адабиёти бачагон,3,113).

Шояд ҳамин гуногунрангии сохтори воҳидҳои фразеологӣ, ихтисоршавии таркиби чузъҳои онҳо боиси он гардида бошад, ки дар як қатор воҳидҳои фразеологӣ хирашавии образҳо ба вучуд омадааст. Воҳидҳои фразеологӣ дар тӯли инкишофи забони адабии тоҷик гоҳо то андозае шакли аввалаи худро тағйир медиҳанд, ки муайян намудани образи дар заминаи воҳидҳои фразеологӣ хобида душвор мегардад. Дар қисме аз воҳидҳои фразеологӣ аз қолаби аввалаи худ дуршавии онҳо мушоҳида гардад ҳам, бо вучуди ин ҳангоми таҳлили чузъҳои дохилӣ барқарор намудани шакли аввалаи онҳо имконпазир аст, зеро дар забони адабии ҳозираи тоҷик шакли пурраи онҳо ҳам дар доираи истеъмол аст: **аз ҷаҳл фуромадан – аз аспӣ ҷаҳл фуромадан, ба ҳаёл фуру рафтани – ба дарёи ҳаёл фуру рафтани** ва ғайра

Раис ба часорати Роза қоил шуда, **аз чаҳл фуромад** (Ю.Акобиров.Қиссаҳои ҷавонии ман,24). Насиҳат карда, **аз аспӣ чаҳлаш фурувардам** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум, 95). ... сипас бо роҳи бозомадаш қафо гашта **ба хаёл фуру меравад** (М.Бахтӣ.Рӯҳи тавоно,192). Ӯ акнун хушҳолона дар дилаш «баъд чӣ мешавад, баъд чӣ» гуфта дар болои зин ҷуссаашро ба бори пой росташ вазн дода, боз ҳам **ба дарёи хаёлҳо фуру рафт** (М.Бахтӣ.Рӯҳи тавоно,148) Вай дар давоми шуғлаш гоҳ **ба андеша фуру мерафт**, гоҳ бо аломати афсӯс сари сермӯяшро мечунбонд (Ҷ.Икромӣ.Асарҳои мунтахаб,2,5) Баъд беихтиёр лаби поёнашро бо дандонҳои боқимондаш молиш дода ҳамон замон **ба олами андешаҳои фуру мерафт** (М.Бахтӣ.Рӯҳи тавоно, 60).

Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб то андозае хусусияти нисбӣ доранд. Қисме аз воҳидҳои фразеологӣ бо шакли сохторию маъноии худ дар системаи фразеологияи забони адабии ҳозираи тоҷик воҳиди фразеологии шабеҳи худро надоранд. Сабаби чунин ҳодисаро дар каммаҳсулии образи дар заминаи воҳиди фразеологӣ хобида, дар хирашавии образ ва тасаввуроти имрӯза мувофиқат накардани он ва ба архаизм табдил ёфтани воҳиди фразеологӣ дидан мумкин аст (43, 67-68).

Ба ин тариқ, анвои сохтори воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб гуногун аст, вале ҳақиқати бебаҳс он аст, ки ҳангоми муайян кардани фразеологизмҳои ҳамқолаб сохтори онҳо бояд ба мадди аввал гузошта шавад. Аз ин рӯ, воҳидҳои фразеологие, ки ҳатто маъноҳои ба ҳам наздикро ифода мекунанд, вале сохтори гуногун доранд, ҳамқолаб шуморида намешаванд [47, 65-68]. Масалан, дар забони тоҷикӣ воҳидҳои фразеологии **чашм аз дунё пушидан, ба аспӣ чӯбин савор шудан, бандагиро ба ҷо овардан** ва ғайраро бо вучуди наздикии маънояшон ҳамқолаб гуфтан мумкин нест.

Ҳангоми таҳлили воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ва муайян намудани муносибати онҳо бо муродифот, гунанокӣ ва мутаазодҳои фразеологӣ дар баробари сохтор маъноӣ воҳидҳои фразеологӣ низ аҳамияти калон пайдо мекунад. Азбаски дар воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ҷузъҳои ивазшаванда маъноӣ нисбатан озоди луғавӣ доранд, муносибати ҷузъҳои байни силсилаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб маҳз ба онҳо вобастагӣ дорад. Одатан, ҷузъҳои ивазшаванда аз нуқтаи назари маънояшон калимаҳои ба гурӯҳҳои муайяни мавзӯӣ тааллуқдошта мебошанд. Агар доираи ин муносибатҳо нисбатан васеътар бошад, он гоҳ воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб аз марзи муродифҳо берун мемонанд. Дар ҳуди ҳамон як силсилаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб мо метавонем гунаҳо, муродифҳо ва ҳатто мутаазодҳои фразеологиро мушоҳида намоем. Масалан, дар силсилаи воҳидҳои фразеологӣ **бо чашми бад нигаристан, бо чашми нафрат нигаристан, бо чашми эҳтиром нигаристан, бо чашми ибрат нигаристан** ва ғайраҳо.

... дасташ қач бошад, ба зану фарзанди мардум **бо чашми бад нигоҳ кунад**, он вақт ҳар чӣ кор карда метавонад (Ҷ.Икромӣ. Духтари оташ, сах. 505). Ба муҳаббати беғуборашон **бо чашми ҳавас менигаристанд** ва аз ҷуфти хеле муносиб буданашон ҳасад мебурданд (С.Начимӣ. Қиёфатулбашар, сах. 132)

Ҷузъҳои ивазшаванда (бад, нафрат, эҳтиром, ибрат) доираи васеи муносибатҳои луғавӣ доранд, вале сарфи назар аз ин онҳоро ба як гурӯҳи муайян (калимаҳои мучарради ифодагари ҳолатҳои мухталифи рӯҳии инсон) муттаҳид намудан мумкин аст.

III.1. ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҲАМҚОЛАБ ВА МУРОДИФОТИ ФРАЗЕОЛОГӢ

Яке аз воситаҳои муҳими маъноӣ услубии воҳидҳои фразеологӣ муносибати муродифии онҳо мебошад. Дар забони тоҷикӣ воҳидҳои фразеологӣ на фақат бо калимаҳо, масалан мурғи посӯхта – бекарор, дасту по гум кардан – саросема шудан, гули сари сабад – азиз, муътабар, ҳамчунин байни ҳамдигар муносибати муродифӣ зоҳир карда метавонанд. Чунин муносибати байни воҳидҳои фразеологӣ муродифот ё синонимҳои фразеологӣ номида мешавад [ниг. 6; 7; 96; 179; 193].

Ба ин нисбат ду ва зиёда воҳиди фразеологии аз бобати маъно ба ҳам наздик ва сохти якхеладошта, ки бо обурани бадеӣ ва мавқеи истеъмол аз ҳам фарқ мекунанд, синонимҳои фразеологӣ номида мешаванд [91.55].

Муродифоти фразеологизмҳо хусусиятҳои фарқкунандаи худро доранд. Бинобар ин муродифҳои фразеологӣ аз муродифҳои лексикӣ бо баъзе нишонаҳои хоси худ фарқ мекунанд. Одатан, калимаҳои, ки муродифи воҳидҳои фразеологӣ мешаванд, мафҳуми умумии онҳоро дар бар гирифта, якчанд воҳиди фразеологиро ба як силсилаи синонимӣ муттаҳид менамоянд. Масалан, силсилаи воҳидҳои фразеологии **гул-гул шукуфта**, **қабат-қабат гӯшт гирифта**, **ба курта нағунчидан**, **сари касе ба осмон расид**, **дар чашмони касе оташаки шодӣ барқ зад**:

Расул-бобо **гул-гул шукуфта** хандид (Б.Насриддинов. Модарам-чону дилам, 33). -Аз даму нафасатон гардам, **курта-курта гӯшт мегирифт** баззоз, - каминаи камтарин ба хизмат ҳамеша тайёр (Р.Ҷалил.Асарҳои мунтахаб,1, 201). Хосият-таранг ба дараҷае мамнун шуд, ки **дар куртааш намеғунчид** (Б.Ортиқов.Ҷирси дунё,34). Савганд

ба муқаддасоти олам, ки агар дар мунозира вай голиб барояд ҳам, ман **қабат-қабат гӯшт мегирифтам** (Ф.Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, 1, 425). –Аз кор ариза дода рафтани онро шунида, ба худо, **сарам ба осмон расид**, - гуфт Ашур аз район бо телефон (Б.Ғанӣ. Аз ҳар калла як садо, 70). **Дар чашмонаш оташаки шодӣ барқ мезад**, дар лабонаш табассум... (Ҷ.Иқромӣ. Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро, 213).

Маъноии луғавии муродифи яккалимагӣ, ки фразеологизмҳои мазкурро ба як силсила муттаҳид кардааст, мафҳуми хурсандӣ аст. Дар назар бояд дошт, ки бо вучуди ифодаи ин маъноии умумӣ фразеологизмҳои мавриди назар онро аз тарафҳои гуногун, бо тобишҳои хосии маъноӣ пурра намуда, бо услубиҳои хосии худ аз ҳам тафовут доранд. Аз ҷумла, агар воҳиди фразеологӣ **гул-гул шукуфтан** маъноии «хурсанд шудан»-ро дар тасвири рӯҳияи одамон бо тобиши маъноии мусбат ифода кунад, **ба пӯст нағунчидан**, **ба курта нағунчидан** то андозае тобиши маъноии манфӣ дошта, маъноии мавриди назарро бо оҳанги кинояю муҳолиға ифода намуда, нисбатан оҳанги дурушти ифода доранд [89.149]. Воҳиди фразеологӣ **сари касе ба осмон расид** тобиши маъноии иловагӣ «аз чизе ифтихор кардан»-ро низ фаҳмонда метавонад. Дар аксари мавридҳо дар матн онҳоро ба ҷойи якдигар истифода бурдан ҷои нест, зеро ба назар нагирифтани хусусиятҳо ва тобишҳои услубии воҳиди фразеологӣ маъно ва мантиқи онро халалдор менамояд.

Яке аз хусусиятҳои муҳими муродифоти фразеологӣ – ин сохтори якхелаи онҳо мебошад. Лекин ин хусусиятро ба дараҷаи мутлақ бардоштан нодуруст аст. Дар забони тоҷикӣ воҳидҳои фразеологӣ муродифӣ низ вомехӯранд, ки сохтори гуногун доранд.

Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб низ чун муродифҳои фразеологӣ бо айнияти сохтори худ фарқ мекунанд. Масалан, дар воҳидҳои фразеологӣ **ба аспӣ ҷаҳл савор шудан**, **ба аспӣ қаҳр савор**

шудан, ба аспи ғазаб савор шудан на фақат умумияти сохтор, балки умумияти маъно ва таркиби лексии ба ҳам наздики ҷузъҳо ва образҳои якхела мушоҳида карда мешавад:

Вай **ба аспи қаҳру ситеза савор шуд**. Хост ба шариконаш нишон диҳад, ки соҳибхитиёр аст ва аз Восеъ наметарсад (С.Улуғзода. Восеъ, сах. 262). Ҳолиё бар ҳар гуна игвоҳо кашида шуда, **ба аспи чаҳл савор шудаанд**. Гапи шайтонро гӯш мекунанду гапи раҳмонро не (И.Файзулло. Кӯҳи панҷум, сах. 92) Ағния Астафевна як-ду дақиқа моту маҳбут шуда монд ва боз ҳамин ки **ба аспи қаҳр савор шуд**, бо овози даҳшатнок хитоб кард (Ф.Ниёзӣ.Ҳар беша гумон мабар, ки холист,254).

Ин се воҳиди фразеологӣ дар айни замон муродифи якдигар мебошанд, зеро ҷузъҳои ивазшавандаи онҳо (чаҳл, қаҳр, ғазаб) бо ҳам хусусияти муродифӣ зоҳир менамоянд. Аз ин ҷо чунин хусусияти воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби муродифӣ бармеояд, ки агар дигар силсилаи муродифҳои фразеологӣ дар заминаи образҳои гуногун сохта шаванд, воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби муродифӣ, баръакс образҳои якхела доранд. Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб бо муродифҳои фразеологӣ то андозае саҳт марбутанд, ки баъзе забоншиносон фразеологизмҳои аз рӯйи як қолаб сохташударо қатори синонимӣ номидаанд [50;113].

Бо вучуди он ки байни воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб ва муродифҳои фразеологӣ аломатҳои умумиро мушоҳида намудан мумкин аст, аз ҳам фарқ кардани онҳо зарур аст. Пеш аз ҳама, доираи маъноии воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб нисбат ба муродифҳои фразеологӣ васеътар аст. Масалан, дар забони тоҷикӣ ба ҷуз се воҳиди фразеологии дар боло номбурда, ки бо ҳам муносибати муродифӣ доранд, боз воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби **ба аспи хаёл савор шудан, ба аспи ситеза савор шудан, ба аспи такаббур савор**

шудан, ба аспи чӯбин савор шудан, ба аспи мансаб савор шудан ва ғайра мавҷуданд, ки мо онҳоро муродифи якдигар гуфта наметавонем. Инкишофи силсилаи муродифҳо, пеш аз ҳама ба дигаргунии асоси образнокии фразеологизмҳо вобаста мебошад, ки ин хусусият дар айни замон раванди синонимизатсияи ибораҳои фразеологиро аз муродифоти калимаҳо фарқ мекунонад [6,135].

Аз гуфтаҳои боло ба хулосае омадан мумкин аст, ки нишонаи фарқкунандаро дар системаи образнокии воҳидҳои фразеологӣ муродифӣ чустуҷӯ бояд намуд. Дар воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб, чи хеле ки маълум аст, системаи якхелаи образнокӣ мушоҳида карда мешавад, аммо дар муродифҳои фразеологӣ бошад, образҳои гуногун ба назар мерасанд. Масалан, ба системаи образнокии силсилаи воҳидҳои фразеологӣ, ки маънои «мурдан»-ро ифода мекунанд, таваччуҳ менамоем: **қолаб тихӣ кардан, аз дунё чашм пӯшидан, ба аспи чӯбин савор шудан, бандагиро ба чо овардан, қазо кардан, тосу кӯзаи зиндагиро ғундоштан** ва ғайра:

Аз он ҷо як китоби дуо ҳам оварда буданд, ки дар вақти **аз дунё чашм пӯшидана**ш ба ман доданд (С.Айнӣ.Одина,85). Бечора, тамом аз ҳол рафта қариб буд, ки **қолаб тихӣ кунад** (С.Улуғзода.Восеъ, 9). Агар ин нигоҳ намешуд, вай кайҳо **тосу кӯзаи зиндагиашро ғундошта буд...** (Ҷ.Иқромӣ.Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро, 187). ...Пагоҳ-фардо **ба аспи чӯбин савор мешавию** кор тамом, вассалом (Ф.Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб,1, 205).

Мисолҳои боло на фақат ба образҳои гуногуни воҳидҳои фразеологӣ, ҳамчунин ба обуранги мухталифи услубии онҳо далолат мекунанд.

Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб на танҳо образҳои якхела, балки сохтор ва маънои ба ҳам наздик низ доранд. Ин воҳидҳои фразеологӣ бо роҳи тағйирёбӣ ё ивазшавии яке аз ҷузъҳои

таркибиашон сохта мешаванд. Аз ин сабаб муносибати муродифӣ маҳз дар байни ҳамин ҷузъҳои ивазшаванда мушоҳида мегардад. Масалан, калимаҳои *дунё*, *ҷаҳон*, *олам* муродифи ҳамдигар мебошанд. Онҳо ҳамчун ҷузъи ивазшавандаи воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб барои ифодаи семантикаи мафҳумии «мурдан» омада, силсилаи воҳидҳои фразеологии **аз дунё чашм пӯшидан**, **аз олам чашм пӯшидан**, **аз ҷаҳон чашм пӯшидан**ро ба вуҷуд меоваранд. Образҳои якхела, обуранги услубию маъноии ба ҳам наздики онҳо имконият медиҳад, ки дар матн ба осонӣ ба ҷойи якдигар кор фармуда шаванд:

Вале афсӯс, сад афсӯс, ки Аҳмад-пахлавон бевақту соат **аз ҷаҳон чашм пӯшид** (Ҷ.Иқромӣ.Духтари оташ, 67). Фақат як-ду рӯз беморӣ кашиду **аз дунё чашм пӯшид** (Ҷ.Иқромӣ.Хатлон, 34). Падарашон баъди ҷанг дар ҳамин ҳавлӣ **аз олам чашм пӯшидааст** (Ф.Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, 1, 417).

Қайд кардан лозим аст, ки ба ин ё он силсилаи муродифҳо воҳидҳои зиёди фразеологӣ муттаҳид шуда метавонанд, ки мавқеи истеъмол, системаи образнокӣ ва ҳатто таркиби лексии гуногун доранд. Ҳамаи ин воҳидҳои фразеологиро фақат маъноӣ ба ҳам наздикашон ба як силсила муттаҳид карда метавонад.

Дар воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб тобишҳои хоси маъноӣ ба назар мерасанд. Гарчанде таркиби лексии ин гуна воҳидҳои фразеологӣ танҳо андаке тағйиротҳои ҷузъӣ доранд, муносибати лексии байни онҳо аз доираи муродифҳо берун баромада метавонад. Масалан, дар воҳидҳои фразеологии **ба дили касе ваҳм андохтан**, **ба дили касе шубҳа андохтан**, **ба дили касе оташ андохтан** ҷузъҳои ивазшавандаи ин силсила байни ҳамдигар муносибати муродифӣ надоранд. Маъноӣ хоси чунин воҳидҳои фразеологӣ ба ҳамин ҷузъҳо вобастагӣ дорад:

Ҳама тараф чунон сокит, чунон ором буд, ки **ба дили** одами ба ин гуна сукунат одат накарда **вахм меандохт** (Р.Ҷалил.Асарҳои мунтахаб,1, 122). Аммо тадричан Кабир аз ҳаддаш мегузашту **ба дили духтар шубҳа меандохт** (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд, 78). Нақорачӣ «чорпо»-ро гаштаю баргашта сағ гуфта **ба дили сурнайчӣ шубҳа меандохт** (Р.Амонов.Дар нимароҳи умр, 210). Ана ҳамин овоза **ба дили сардорамон Низом Баротович оташ андохт** (Б.Ғанӣ. Аз ҳар калла як садо,32).

Муносибати муродифии ҷузъҳои ивазшавандаи воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб хусусиятҳои хоси худро доранд. Азбаски чунин ҷузъҳо раванди пурраи фразеологизатсияро аз сар нагузарондаанд, абстраксияшавӣ ва маъноӣ вобастаи фразеологӣ дар онҳо қариб мушоҳида намешавад, ҷузъҳои онҳоро баъзан бо муродифҳояшон иваз кардан мумкин аст. Лекин аз ин ҷо чунин хулоса баровардан лозим нест, ки ҷузъҳои ивазшаванда дар дохили воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб фақат маъноӣ озоди лексикӣ доранд ва донишмандони маъноӣ ин гуна калимаҳо барои муайян кардани маъноӣ умумии воҳиди фразеологӣ кифоя аст. Дар таркиби воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб ҷузъҳоеро низ дучор омадан мумкин аст, ки онҳо маъноӣ маҷозӣ ё вобастаи фразеологӣ доранд ва маъноӣ воҳиди фразеологӣ аз ҷамъи маъноӣ лексикӣ ҷузъҳои таркиби он вобаста нест. Масалан, аз воҳидҳои фразеологии дар боло номбурда ҷузъи «оташ» дар таркиби воҳиди фразеологии **ба дили касе оташ андохтан** ба маъноӣ вобастаи фразеологӣ омадааст.

Баъзан дар дохили воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби муродифӣ калима-ҷузъҳоеро дучор омадан мумкин аст, ки аслан муродифӣ ҳамдигар нестанд, лекин дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ бо тобишҳои нави маъноӣ худ муносибати муродифӣ пайдо намудаанд. Масалан, дар воҳидҳои фразеологии **ба чашми касе хоб**

меҳмон нашуд ва **ба чашми касе хоб Ҳамсоягӣ накард** чунин муносибатро байни ҷузъҳои «меҳмон нашудан» - «Ҳамсоягӣ накардан» мушоҳида намудан мумкин аст, ки ҳар ду фразеологизм маъноӣ «хоби касе набурд»-ро ифода мекунанд:

То як поси шаб **ба чашми Ҳалим хоб меҳмон нашуд** (А.Самадов.Аспи бобом, 124). Он рӯз ба рӯйи кат афтидан баробар хобаш бурд, вале ҳоло баръакс **хоб ба чашмонаш Ҳамсоягӣ накард** (У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба,147).

Дигар намудани асоси образнокии ибора ба пайдоиши воҳиди нави фразеологии **мурғи хоб аз чашми касе парид** сабаб шудааст:

Аммо акнун **мурғи хоб аз чашмонам парид рафт** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум, 249).

Муродифшавии фразеологизмҳо аз воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб ҳам аз рӯйи сохтор, ҳам аз рӯйи маъно ва ҳам аз рӯйи системаи образҳояшон фарқ мекунад. Сохторҳои гуногун ва образҳои мухталиф дар муродифҳои фразеологӣ барои ифодаи маъноҳои ба ҳам наздик хизмат мекунанд. Масалан, маъноӣ «хомӯш шудан» бо воҳидҳои зерини фразеологӣ ифода шуда метавонад: **лаб фурӯ бастан, муҳри хомӯшӣ бар лаб задан, ба даҳон қулфи хомӯшӣ овехтан**:

Муҳаммад гумон кард, ки чавонҳо аз ӯ шарм дошта, **лаб фурӯ бастанд**, аммо вай барои чӣ хомӯш аст? (У.Холиқов.Ёди дил, 8). Ғелзадаҳо нимхез мешаванду дулобкорон **муҳри хомӯшӣ бар лаб мезананд** (Қурбон Алӣ.Нимароҳ, 138). Ҳар ду чанд муддат **ба даҳон қулфи хомӯшӣ овехтем** (М.Бобочонов. Боғи умед, 73).

Дар забони адабиёти классикӣ барои ифодаи ин маъно воҳидҳои фразеологии гуногун истифода бурда мешуданд, ки қисме аз онҳо бо андаке тағйироти шаклӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик низ истифода бурда мешавад: **муҳр дар даҳон будан, муҳри хомӯшӣ**

бар лаб ниҳодан, муҳр бар лаб доштан, муҳр дар забон будан, забон бастан:

...ҳамагӣ дар ҳузураш **муҳр дар даҳон** ва гунгзабон **будандӣ** (Садри Зиё). Сангпушт гуфт: Албатта **муҳри хомӯшӣ бар лаб ниҳода**, муарризи ҷавоби ҳеч офаридае нахоҳам шуд (Анвори Сухайлӣ). Ба ранге кард васлат ном таҳрир, **Ки аз вай муҳр бар лаб дошт** тақрир (Ҳозик). Ба сони савсан гар даҳ забон шавад **Ҳофиз**, **Чу гунча пеши туаш муҳр бар забон бошад** (Ҳофиз). **Забон бастам**, кушоди дил зи сад ҷониб дару ноомад, Назар пушидам, аз пеши назар бархост ҳоилҳо (112, 813).

Аз мисолҳои боло ба хулосае омадан мумкин аст, ки муродифҳои фразеологӣ барои мӯҷазу рехта ифода намудани фикр ва тобишҳои гуногуни маъноӣ кумак мерасонанд. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ба ин маъноӣ, барои бой гардонидни захираи фразеологӣ забони тоҷикӣ мусоидат мекунанд. Дар баробари умумият байни воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ва муродифҳои фразеологӣ фарқияти муайяне ҷой дорад, ки ба ин категорияҳои фразеологӣ мустақилияти муайяне мебахшад.

III.2. ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҲАМҚОЛАБ ВА МУТАЗОДОТИ ФРАЗЕОЛОГӢ

Чи хеле ки қайд кардем, воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб бо падидаҳои гуногуни фразеологӣ, аз ҷумла, гунанокӣ, муродифот ва мутазодоти фразеологӣ алоқаманд аст. Ҳодисаи антонимия ё мутазодот дар фразеология, аз як тараф ба маъноӣ дохили ҳуди ҳамон як воҳиди фразеологӣ ва аз тарафи дигар ба муносибати лексикӣ ин ё он фразеологизм бо дигар воҳидҳои фразеологӣ

вобастагӣ дорад. «Ба ҳам зидшавии маъноҳои чудоғонаи ҳуди ҳамон як воҳиди фразеологӣ ё ин ки ду ва зиёда ифодаҳои рехтаи гуногун ҳодисаи антонимияи фразеологиро ба вучуд меорад» [91,86].

Ба ҳам зидшавии маъноҳои мухталифи ҳуди ҳамон як воҳиди фразеологӣ одатан дар воҳидҳои фразеологии сермаъно мушоҳида карда мешавад. Воҳидҳои фразеологии сермаъно ду ва зиёда тобишҳои маъноиро ифода мекунанд, ки дар байни ин тобишҳо муносибатҳои гуногун ҷой дошта метавонанд. Дар ин муносибатҳои лексикӣ на фақат тобишҳои маъноии мустақил, муродифӣ, балки комилан ба ҳам зидро ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Ба ҳам зидшавии маъноии ҳуди ҳамон як фразеологизм хеле кам ба назар мерасад, зеро дар воҳидҳои фразеологии сермаъно чун дар калимаҳои озоди лексикӣ муносибати маъноӣ ва алоқамандии маъноҳои чудоғона нигоҳ дошта мешавад. Ба гурӯҳи воҳидҳои фразеологии сермаъно фразеологизмҳоеро дохил мекунанд, ки ҳуди ҳамон як воҳиди фразеологӣ тобишҳои гуногуни маъноӣ зоҳир карда тавонад.

Қисми асосии мутазодҳои фразеологии забони тоҷикиро воҳидҳои фразеологие ташкил медиҳанд, ки онҳо аз ҷиҳати сохт, системаи образнокӣ гуногун буда, бо маъноии яклукhti худ ба ҳам муқобил гузошта мешаванд. Мисолҳои забони тоҷикӣ имконият медиҳанд, ки чунин мутазодҳои фразеологӣ аз рӯйи сохтору маъно ба ду гурӯҳ тақсим карда шаванд:

1. Мутазодҳои фразеологии лексикӣю грамматикӣ.
2. Мутазодҳои фразеологии лексикӣю маъноӣ.

Воҳидҳои фразеологии гурӯҳи аввал аз рӯйи сохти синтаксисӣ ва таркиби лексии ҷузъҳои дохилиашон ба ҳамдигар наздикӣ доранд. Зидмаъноӣ дар ин гуна воҳидҳои фразеологӣ бо роҳи ивазшудан ё ба тағйирот дучор омадани як ё якчанд ҷузъ ба вучуд меояд. Барои шаклирии мутазодҳои фразеологии гурӯҳи аввал ҷузъҳои

ивазшаванда роли калон мебозанд. Онҳо калима-чузъҳоеанд, ки аз рӯйи маънои озоди лексии худ мафҳумҳои зидмаъноро ифода мекунанд. Масалан, силсилаи воҳидҳои фразеологии **риштаи суханро ба даст гирифт** –**риштаи суханро гум кардан**; **муҳри хомӯшӣ бар лаб задан** – **муҳри хомӯшӣ аз лаб бардоштан**; **ба аспӣ чаҳл савор шудан** – **аз аспӣ чаҳл фуромадан**; **оташи ғзаби касе аланга гирифт** – **оташи ғзаби касе паст шуд**; **гапӣ касеро ба замин задан** – **гапӣ касеро ба замин нагузоштан** ва ғайраҳо:

- Александр Иванович рост мегӯянд, - аз нав **риштаи суханро ба даст гирифт** Сангин Одинаев (Ҳ.Аскар.Ашки сари миҷгон,119). Исрофилзода баъзан бо часорат ягон ҷумларо аз ёд гуфтани мешуд ва аз консепташ ҷудо шуда ба тарафи тиреза ду-се қадам мемонд, аммо **риштаи суханро гум мекарду** шитобон баргашта ба дафтар сар ҳам мекард (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд,203). Ҳар ду **муҳри хомӯшӣ бар лаб заданд**, гуё аз тағпурсӣ, ибӯ доштанд (А.Самадов.Косаи давр, 141). Ниҳоят Сайлибӣ мафтунӣ сухани Ҷаббор шуд, ба ӯ бовар кард ва бар хилофи норозиҳои падару модараш **муҳри хомӯшӣ аз лаб бардошт** (И.Файзуллоев.Аскарӣ қаторӣ, 26). ... **ба аспӣ чаҳл савор шуда**, бо оташи нигоҳаш саропоямро қариб сӯзонда гуфт (Ҳ.Аскар. Ашки сари миҷгон,119). ... Андак пуштатон хунук шавад, **аз аспӣ чаҳл фароед**, сонӣ... (М.Бобочонон.Асири ҳафтум, 26). – Албатта. ... **Лачомашро, ки сар додӣ** думро хода мекунад (А.Баҳорӣ. Тирукамон,227). Имшаб ба ҳавлии муттавалии мазор манзил кардан, ба вай суҳбат кардан, **лачомашро кашидан лозим** (Ҷ.Иқромӣ.Хатлон, 72). **Оташи қаҳру ғзаби Искандар** дубора **аланга гирифт** (У.Холиқов.Ёди дил, 49). **Оташи ғзаби Соҳиб паст намегашт** (М.Бахтӣ.Рӯҳи тавоно,153). **Сухани онҳоро ба замин задан** ҷӣ маъно дорад, сонитар фаҳмидам (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд,259). Вай аз рӯзи мочаро

инҷониб **гапи модарашро ба замин намегузорад** (А.Самадов.Аспи бобом, 58).

Воҳидҳои фразеологии дар боло овардашуда таркиби лексии ба ҳам наздик доранд ва танҳо ҷузъҳои ивазшаванда онҳо, ки мафҳумҳои лексии зидмаъноро ифода мекунанд, боиси ба ҳам зидшавии маънои умумии воҳидҳои фразеологӣ гаштаанд (муқоиса кунед: задан – бардоштан, ба даст гирифтан – аз даст додан, саворшудан – фуромадан, кашидан – сар додан).

Дар силсилаи воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб низ мутаозодҳои фразеологиро дучор омадан мумкин аст. Агар дар воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби муродифӣ ҷузъҳои ивазшаванда муродифи ҳамдигар бошанд, пас дар фразеологизмҳои ҳамқолаби мутаозодӣ ин ҷузъҳо маъноҳои ба ҳам зидро ифода мекунанд. Муносибати мутаозодӣ дар чунин воҳидҳои фразеологӣ нисбатан равшантар ва барҷастатар ифода мегардад, зеро муқобилгузори на фақат байни ҷузъҳои ивазшаванда, балки байни маънои яклухти воҳидҳои фразеологӣ ва системаи образноки онҳо ба вуҷуд меояд. Масалан, дар силсилаи воҳидҳои фразеологии **бо чашми нек назар кардан - бо чашми бад назар кардан, бо чашми эҳтиром назар кардан – бо чашми нафрат нигоҳ кардан, дар байни касе оташи муҳаббат даргирифтани – дар байни касе оташи носозӣ фурузон гардидан** ва ғайра чунин хусусиятро мушоҳида кардан мумкин аст:

Бисёр касон ба милитсия **бо чашми нек назар карда наметавонанд** (Ҷ.Иқромӣ. Асарҳои мунтахаб,2, 315). Лекин вай ба он зан ҳеҷ гоҳ **бо чашми бад назар намекард** (Ҷ.Иқромӣ. Асарҳои мунтахаб,2, 165). Дар ҳамаи ин муддат Маҳмудбой ба кунҷе, дар пеши дарахт рост истода, ба аҳли маҷлис **бо чашми нафрат нигоҳ мекард** (Ҷ.Иқромӣ. Асарҳои мунтахаб,1, 98). Аз ин сабаб ин тавр одамонро мардум бо меҳри бисёр мепарваранд ва ба онҳо **бо чашми**

эҳтиром нигоҳ мекунанд (ФИР, 2,397). Дар байни Тутӣ ва муаллими ҷавон *оташи муҳаббат* даргирифтааст (Ҷ.Икромӣ.Хатлон, 183). *Оташи носозӣ* дар байни онҳо боз *фурӯзон гардид* (Ҷ.Аскар.Ашки сари мижгон,183).

Барои шаклгирии мутаозодҳои фразеологӣ воситаҳои грамматикӣ ҳам нақши муҳим мебозанд. Албатта, воситаҳои грамматикӣ на дар ҳама воҳидҳои фразеологӣ мушоҳида карда мешаванд, зеро қисми муайяни воҳидҳои фразеологӣ шакли инкорӣ надоранд. Дар забони тоҷикӣ махсусан, фразеологизмҳои, ки дар онҳо пешояндҳои «аз» ва «ба» мавқеи муҳим доранд, бисёранд. Масалан, дар воҳидҳои зерини фразеологӣ пешояндҳои мазкур бо феъл яке аз воситаҳои шаклгирии зидмаъноии байни воҳидҳои фразеологӣ гардидаанд: ***ба* даст даровардан – *аз* даст додан; *аз* даст гузоштан** (сар додан, раҳо кардан) – ***ба* даст афтодан** (дастгир шудан); ***аз* даст бурдан** (беҳуд кардан) – ***ба* даст будан** (огоҳ будан, хабардор будан) ва ғайра

Ҳалқаи зулф, ки дар гардани ҷон буд Шохин,
Додам аз даст кунун ҳалқаи зуннор дарег.
(Шохин)

Чун лаъл шабе ба хун нишастам,
К-омад гуҳаре чунин ба дастам
(Ҳилолӣ)

Ҷон зи каф бигзораму аз даст нагзорам туро,
Гар бурун оранд чонамро зи хилватгоҳи дил.
(Ҳилолӣ)

Агар ба дасти ман афтад, фироқро бидушам,
Ба оби дида боз диҳам хунбаҳои фироқ.
(Ҳофиз)

Маро май дигарбора **аз даст бурд**,
Ба ман боз овард май дастбурд.

Соқӣ, **ба даст бош**, ки ғам дар камини мост,
Мутриб ниғаҳ дор ҳамин раҳ, ки мезанӣ.

(Ҳофиз)

(159,345)

Қайд кардан бамаврид аст, ки маънои муқобилгузори пешояндҳои мазкур, махсусан, дар воҳидҳои фразеологӣ ва ифодаҳои рехтаи забони адабиёти классики тоҷик мавқеи калон доштанд. Ғоҳе чунин пешояндҳо бо феъл воситаи ягонаи ифодаи тобишҳои муқобилмаъноӣ мебошанд.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик низ силсилаи мутазодҳои фразеологиро бо пешояндҳои «аз» ва «ба» дучор омадан мумкин аст: **ба аспӣ ҷаҳл савор шудан – аз аспӣ ҷаҳл фуромадан, аз хотир баровардан – ба хотир овардан, ба дил гирифтан – аз дил баровардан** ва ғайраҳо.

Гуруҳи дуҷуми мутазодҳои фразеологӣ бо сохтор ва таркиби лексикӣ худ аз ҳамдигар тафовут доранд. Онҳо фақат бо маънои яклухти худ ба ҳамдигар муқобил гузошта мешаванд. Хусусияти асосии ин гуруҳ воҳидҳои фразеологӣ аз он иборат аст, ки ҷузъҳои таркиби онҳо мафҳумҳои зидмаъноро ифода намеkunанд ва муқобилгузорӣ на дар байни ҷузъҳо, балки умуман дар байни воҳидҳои фразеологӣ ба амал меояд. Баъзан дар алоҳидагӣ муносибати мутазодии байни ин воҳидҳои фразеологиро пай бурдан мушкил аст. Аз ин рӯй, меъёри асосии муайян намудани зидмаъноии ин қабил воҳидҳои фразеологӣ пеш аз ҳама матн аст. Масалан, воҳидҳои фразеологии **ба ҷашми касе хок пошидан – ҷашми касеро**

кушодан, кӯхро занад талқон мешавад – аз бинияш гирӣ ҷонаш мебарояд (ба маънои бақувват, пурзӯр ва беқувват, харобу нотавон):

Зеро ҷавони меҳнатӣ буда, ҳаромкориву **ба ҷашми касе хок пошиданро** ба худ тасаввур ҳам намекард (С.Турсун.Се рӯзи як баҳор, 391). ...Ҳама дар зери офтоби сӯзон сиёҳтоб гардидаанд, чу ман бақувватанд, **кӯхро зананд, талқон мешавад** (С.Турсун.Се рӯзи як баҳор, 405).

Мутазодҳои фразеологӣ ин гурӯҳ на фақат аз рӯи сохтору таркиби лексикӣ, балки аз рӯи системаи образнокии мухталифи худ фарқ мекунанд. Пеш аз ҳама, сохтор, таркиби лексикӣ ва системаи образноки ба ҳам наздики ин ду категорияи фразеологиро қайд кардан зарур аст. Дар фразеологизмҳои ҳамқолаб ҷузъҳои ивазшаванда аз рӯи маъно ба гурӯҳҳои махсусе тааллуқ дошта метавонанд. Ҳангоми таҳлили нисбатан амиқи лексикӣ алоқамандии маъноӣ ва тобишҳои ба ҳам наздикро дар воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб мушоҳида намудан мумкин аст. Дар мутазодҳои фразеологӣ гурӯҳи аввал бошад, ҷузъҳои ивазшаванда ифодакунандаи мафҳумҳои зидмаъно мебошанд.

Хулоса, мисолҳои забони тоҷикӣ собит месозанд, ки дар байни воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб низ ба ҳам зидшавии маъноӣ умумии ВФ ба назар мерасад. Дар байни воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ва мутазодҳои фразеологӣ ба мисли муродифоти фразеологӣ умумият ва фарқияти муайянеро дучор омадан мумкин аст.

ХУЛОСА

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик воҳидҳои фразеологӣ қонуниятҳои хоси шаклгирии худро доранд. Маводи фаровони асарҳои адибони тоҷик далели он аст, ки дар заминаи образи ифодаҳои мавҷудии забон воҳидҳои нави фразеологӣ ба вуҷуд омада метавонанд. Ин хусусият инъикоси худро дар наздикии образҳо, сохт ва таркиби лексии ҷузъҳои воҳидҳои фразеологӣ ёфта метавонад. Фразеологизмҳо, ки сохтори якхела, таркиби лексии ба ҳам наздики ҷузъҳо, образҳои якхела ва маъноӣ махсуси худро доранд, воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб номида мешаванд. Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб яке аз масъалаҳои баҳсталаби забоншиносӣ ба шумор мераванд. Фардият, мустақилияти образҳо ва устувории таркиби аксари воҳидҳои фразеологӣ гурӯҳи забоншиносонро ба хулосае овард, ки аз рӯйи қолабҳои муайяни синтаксисӣ маъноӣ сохта шудани фразеологизмҳо аксаран ғайриимкон аст. Бархе аз забоншиносон собит карданд, ки бо вуҷуди ҳамаи ин далелҳо дар доираҳои муайяни фразеология имконияти мавҷудияти воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб вуҷуд дорад. Дар воҳидҳои фразеологии ин ё он забон хусусиятҳои зиёди фардӣ ба назар расанд ҳам, дар қисми муайяни фразеологизмҳо ҳамбастагии сохтору маъноӣ дида мешавад.

Маълум аст, ки ҳар як воҳиди фразеологӣ аз ду ва зиёдаи калимаҳои мустакил шакл мегирад. Ҷузъҳои дохили воҳидҳои фразеологӣ хусусиятҳои гуногуни лексикӣ маъноӣ дошта метавонанд. Дар натиҷаи омӯзиши хусусиятҳои лексии ин ҷузъҳо олимони забоншинос ба хулосае омаданд, ки ду роҳи сохтани воҳидҳои фразеологӣ вуҷуд дорад.

Дар роҳи якум ин ё он ҷузъ (калима) танҳо дар дохили як воҳиди фразеологӣ дучор меояд, яъне воҳидҳои фразеологии ин гурӯҳ

аз рӯйи таркиби лексии чӯзӯҳо хӯсӯсияти фәрди доранд. Чӯнин чӯзӯҳо дар доираи истеъмоли озод нестанд, ба ҳукми архаизмҳо даромадаанд, вале дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ мавҷудияти ҳудро нигоҳ доштаанд.

Дар роҳи дуҷоми сохташавии воҳидҳои фразеологӣ ин ё он калима ҳамчун чӯзӯи таркибӣ дар воҳидҳои зиёди фразеологӣ ба назар мерасад. Дар натиҷаи ин воҳидҳои фразеологӣ ба вучуд меоянд, ки аз рӯйи сохтор ва таркиби лексии чӯзӯҳояшон ба ҳамдигар наздикӣ доранд. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб аз ҳисоби чӯнин фразеологизмҳо шакл гирифта, барои ғанӣ гардидани захираи фразеологӣ забон аҳамияти калон доранд.

Таҳлили адабиёти илмии забоншиносӣ ва маводи забони тоҷикӣ доир ба воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб моро ба хӯлосаҳои зерин овард:

1. Дар воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ду намуди чӯзӯҳоро мушоҳида кардан мумкин аст. Гурӯҳи аввали калимаҳо, ки дар силсилаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб такрор шуда меоянд, чӯзӯҳои доимӣ номида мешаванд. Гурӯҳи дигар калимаҳо чӯзӯҳои ивазшаванда мебошанд, ки воҳидҳои фразеологӣ ба ягон силсилаи муайян муттаҳид менамоянд. Воҳидҳои фразеологӣ чӯнин силсилаҳо шаклан ба ҳам наздикӣ дошта бошанд ҳам, ба тӯфайли чӯзӯҳои ивазшаванда хӯсӯсиятҳои гуногуни лексикӣ маъноиро молик мегарданд. Дар аксари воҳидҳои фразеологӣ ба ин силсила дохилшаванда одатан чӯзӯҳои ивазшаванда ба маънои аслии худ омада, дар муайян намудани маънои яклухти воҳидҳои фразеологӣ мақеи асосӣ доранд [2].

2. Тавсифи миқдории воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб нишон медиҳад, ки ин ё он силсила аз 2 то 10-15 воҳиди фразеологӣ дар

бар гирифта метавонад. Миқдори воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаб ба хусусиятҳои лексикӣ калимаҳои дохили онҳо вобастагӣ дорад [3].

3. Аз рӯйи сохтор ва таркиби лексикӣ ҷузъҳои воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби забони тоҷикӣ ба ду гурӯҳи калон тақсим намудан мумкин аст:

1. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби дучузъа.
2. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби серҷузъа.

Ин ду гурӯҳ, пеш аз ҳама, аз рӯйи образнокии худ аз ҳам фарқ мекунанд. Дар гурӯҳи якуми воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаб образнокии воҳидҳои фразеологӣ қариб ба назар намерасад. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби гурӯҳи аввалро дар навбати худ ба ду қисм ҷудо намудан мумкин аст:

- А. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби изофии номӣ.
- Б. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби феълӣ.

Маводи аз асарҳои адибони тоҷик гирдовардаи мо ба он шаҳодат медиҳанд, ки дар забони адабии ҳозирӣ тоҷик воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби феълӣ бештар дучор меоянд, гарчанде дар забони адабии классикӣ тоҷик воҳидҳои фразеологӣ изофӣ хеле зиёд истеъмол мешуданд. Сабаби серистеъмол будани воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби феълӣ ба табиати аналитикӣ феъли забони тоҷикӣ вобастагӣ дорад[4].

4. Агар дар воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби серҷузъа ҷузъҳои ивазшаванда бештар ба маъноӣ аслии луғавӣ худ оянд, дар фразеологизмҳои ҳамаҷолаби дучузъа баръакс, ҷузъҳои асосӣ бештар ба маъноӣ маҷозӣ меоянд (муқоиса кунед: *сӯхани ҳавоӣ*, *сӯхани подарҳаво*, *сӯхани хушк* ва ба асти *ғазаб* нишастан, ба асти *андеша* нишастан, ба асти *тақаббури* нишастан, ба асти *мансаб* нишастан ва ғайра) [5].

5. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик миқдори воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби серчӯзба назар ба дучӯзба зиёдтар аст. Аз рӯйи сохтор ва таркиби лексикӣ воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби серчӯзбаро ба як низоми муайян даровардан хеле мушкил аст. Бо вучуди ин, чунин қолабҳои нисбатан маъмули сохташавии воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби забони тоҷикиро чунин муайян намудан мумкин аст:

1. Пешоянд + исм + изофат + ҷузъи ивазшаванда + феъл:

а) *ба аспӣ чизе савор шудан* (ба аспӣ ғазаб савор шудан, ба аспӣ такаббур савор шудан, ба аспӣ чӯбин савор шудан, ба аспӣ ситеза савор шудан, ба аспӣ чаҳл савор шудан ва ғайра);

б) *ба оташи чизе об (равған) рехтан* (ба оташи қаҳр равған рехтан, ба оташи ҳис об рехтан, ба оташи чаҳл равған рехтан ва ғайра);

в) *аз кӯчаи чизе нагузаштан* (аз кӯчаи одамгарӣ нагузаштан, аз кӯчаи санъат нагузаштан ва ғайра);

г) *бо чашми чизе нигоҳ кардан* (бо чашми харидорӣ нигоҳ кардан, бо чашми бад нигоҳ кардан, бо чашми эхтиром нигоҳ кардан, бо чашми нафрат нигоҳ кардан, бо чашми дигар нигоҳ кардан, бо чашми кам нигоҳ кардан, бо чашми хушёр нигоҳ кардан ва ғайра);

ғ) *зери бори чизе мондан* (зери бори ҳиҷолат мондан, зери бори ҳаё мондан, зери бори шарм мондан ва ғайра).

2. Пешоянд + ҷузъҳои ивазшаванда + феъл:

ба чизе фурӯ рафтан (ба фикр фурӯ рафтан, ба ҳаёл фурӯ рафтан, ба андеша фурӯ рафтан ва ғайра).

3. Исм + изофат + ҷузъи ивазшаванда + (пасоянд) + феъл:

а) *риштаи чизеро буридан* (риштаи фикрро буридан, риштаи андешаро буридан, риштаи суханро буридан, риштаи суҳбат канда

шудан, риштаи гуфтугӯ канда шудан, риштаи хаёт канда шудан ва гайра);

б) *чаши чизе дӯхтан* (чаши хавас дӯхтан, чаши нафрат дӯхтан, чаши ҳасрат дӯхтан, чаши хушёр дӯхтан ва гайра);

в) *ҳисоби чизеро ёфтан* (ҳисоби зиндагиро ёфтан, ҳисоби корро ёфтан ва гайра);

г) *ангушти чизе газидан* (ангушти хайрат газидан, ангушти пушаймонӣ газидан, ангушти ҳасрат газидан ва гайра);

ғ) *рӯи чизеро надидан* (рӯи шодиро надидан, рӯи хурсандиро надидан, рӯи фарзандро надидан ва гайра)

6. Қолаб – ҷавҳари сохташавии воҳидҳои нави фразеологӣ дар забон буда, яке аз омилҳои пайдоиши фразеологизмҳо мегардад. Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб бо дигар категорияҳои фразеология – гунаҳо, муродифҳо ва мутазодҳои фразеологӣ пайвастагии хосае доранд. Дар байни ин категорияҳо муносибати мураккаби лексикӣ маъноӣ ба назар мерасад. Аз як тараф дар силсилаи воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб мо ҳам гунаҳо, ҳам муродифҳо ва ҳам мутазодҳои фразеологиро дучор омада метавонем. Аз тарафи дигар, ин категорияҳои фразеологӣ бо хусусиятҳои гуногуни лексикӣ маъноӣ ва грамматикӣ худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Чунин фарқият пеш аз ҳама дар маъноӣ фразеологизмҳо, таҷассуми образҳо, хусусиятҳои услубӣ ва ниҳоят сохтори воҳидҳои фразеологӣ ба назар мерасад [5].

7. Гунаҳои фразеологӣ дар натиҷаи ба тағйирот дучор гардидани ҷузъҳои дохилиашон ба вуҷуд меоянд. Ин ҷузъҳо бо ҷузъҳои ивазшавандаи воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб шабоҳат доранд, вале маъноӣ умумии воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб ба маъноӣ ҷузъҳои ивазшаванда саҳт вобастагӣ дорад. Ҷузъҳои ивазшавандаи воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб асосан ба маъноӣ

озоди луғавии худ омада, вазни асосии маъноӣ ба онҳо меафтад. Дар гунаҳои фразеологӣ бошад, ҷузъҳои ба тағйирот дучоргардида аз чунин хусусиятҳои лексикӣ маҳруманд, зеро маъноӣ яклухти воҳидҳои фразеологӣ ба ҳамаи ҷузъҳои таркибаш вобастагӣ дорад. Гунаҳои фразеологӣ тағйиротҳои ҷудогонаи ҳамон як воҳиди фразеологӣ мебошанд, аз ин рӯ, барои ифодаи як маъно хизмат мекунанд. Силсилаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб бошанд, бо тобишҳои хоси маъноии худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Ҳар як воҳиди фразеологӣ ба ин ё он силсила дохилшаванда дар айни замон гунаҳои худро дошта метавонад [6].

8. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб бо муродифоти фразеологӣ ҳам наздикӣ доранд. Азбаски ҷузъҳои доимии воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб дар ин ё он силсила такрор шуда меоянд, ҳангоми таҳлили амиқи лексикӣ чунин ба назар мерасад, ки онҳо бо тобишҳои махсуси маъноии худ муродифи ҳамдигар шуда метавонанд. Аммо чунин вазъият хусусияти нисбӣ дорад, зеро дар силсилаҳо муносибати маъноии байни воҳидҳои фразеологӣ то андозае аз ҳамдигар дур шудааст, ки ҳар яке аз воҳидҳои фразеологӣ ба маъноӣ мустақил соҳиб гардидаанд. Аз ин рӯ, тавсифи муносибати лексикӣ байни воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб бештар аз рӯи ҷузъҳои ивазшаванда муайян карда мешавад. Агар ҷузъҳои ивазшавандаи дохили воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб муносибати муродифӣ дошта бошанд, он гоҳ воҳидҳои фразеологӣ ин силсила муродифи ҳамдигар шуда метавонанд. Умуман, муродифҳои фразеологӣ аз воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб бо сохтор, таркиби лексикӣ ва системаи образнокӣ худ фарқ карда метавонанд. Дар муродифҳои фразеологӣ сохтор ва образҳои гуногун барои ифода намудани маъноҳои ба ҳам наздик хизмат мекунанд. Доираи маъноии воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб нисбат ба муродифҳои фразеологӣ

васеътар аст. Ба ин ё он силсилаи муродифӣ воҳидҳои фразеологии зиёде дохил шуда метавонанд, ки аз рӯйи мавқеи истеъмоли, таркиби лексии ҷузъҳо ва таҷассуми образҳои худ гуногунанд. Бо вучуди ин, онҳо доираи танги семантикӣ доранд, зеро ҳамон як маъноро бо тобишҳои гуногуни услубӣ ифода мекунанд [7].

9. Воҳидҳои фразеологии ҳамкӯлаб бо мутазодҳои фразеологӣ низ ҳамбастагӣ доранд. Мутазодҳои фразеологии забони тоҷикиро аз рӯйи маъно ба мутазодҳои фразеологии лексикӣ ва грамматикӣ ва мутазодҳои фразеологии лексикӣ маъноӣ ҷудо намудан мумкин аст. Гурӯҳи аввали мутазодҳои фразеологӣ аз рӯйи сохтор ва таркиби лексии ҷузъҳо мушабеҳи ҳамдигаранд. Зидмаъноӣ дар ин гуна воҳидҳои фразеологӣ ба воситаи ҷузъҳои алоҳидаи таркибашон амалӣ мегарданд. Дар ин гурӯҳ мутазодҳои ҷузъҳои ивазшаванда мавқеи муҳим доранд. Ин ҷузъҳо ба маъноӣ озоди лексии худ омада, ифодакунандаи мафҳумҳои зидмаъноӣ мегарданд.

Дар гурӯҳи дуюми мутазодҳои фразеологӣ воҳидҳои фразеологии аз рӯйи сохтор ва таркиби лексияшон гуногун ба маъноӣ умумӣ худ ба ҳам зид гузошта мешаванд. Ҷузъҳои таркибии онҳо мафҳумҳои зидмаъноӣ ифода карда наметавонанд ва муқобилгузори на дар байни ҷузъҳои алоҳида, балки байни маъноӣ яклушти воҳидҳои фразеологӣ ба амал меояд. Баъзан берун аз матн мутазодии ин гурӯҳи воҳидҳои фразеологиро пай бурдан душвор аст [8]

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ:

I. АДАБИЁТИ ИЛМӢ

- [1] Абдуллозода Р. Ибораҳои халқӣ /Р.Абдуллозода –Душанбе: Дониш, 1974- 205 с
- [2] Авезова Б.С. Сопоставительный анализ фразеологии таджикского языка и хинди: На материале бинар. имен. и глагол. фразеологизмов: диссертация ... кандидата филологических наук/Б.С.Авезова – Душанбе,1995. - 161 с.
- [3] Азимова М.Н. Сопоставительный анализ соматической лексики и фразеологии таджикского и английского языков. Автореф. канд. дис. /М.Н. Азимова – Душанбе, 1980. – 19 с.
- [4] Азимова М.Н. Сопоставительно-типологический анализ фразеологической системы таджикского и английского языков: диссертация ... доктора филологических наук /М.Н.Азимова - Душанбе, 2006. - 328 с.
- [5] Азимова С.Р. Структурно-семантические особенности фразем в разноструктурных языках: на материале английского, таджикского и русского языков: автореферат дис. ... кандидата филологических наук/С.Р.Азимова - Душанбе, 2016. - 25 с.
- [6] Авалиани Ю.Ю. Дар бораи фарқи муродифот ва вариантҳои ибораҳои фразеологӣ/ Ю.Ю.Авалиани, Мирсаидов Ҷ.// Масъалаҳои филологияи тоҷик. - Душанбе,1967. -С.134-139
- [7] Авалиани Ю.Ю., Синонимические отношения слов и фразеологических сочетаний / Ю.Ю.Авалиани, Л.И. Ройзензон // Лексическая синонимия. –М.: Наука,1967 – С.163-173.
- [8] Авалиани Ю.Ю. К семантической структуре слова и фразеологические единицы (по материалам иранских языков)/

Ю.Ю.Авалиани //Вопросы фразеологии, стилистики и грамматического строя восточных языков. Новая серия, вып. 225- Самарканд,1970. –С.52-54.

[9] Авалиани Ю.Ю. Сравнительно-типологическая валентность и сочетаемость в иранских языках (на материале фразеологии)/ Ю.Ю.Авалиани // Тезисы докладов 1 Международного симпозиума учен социалистических стран на тему «Теоритические проблемы восточного языкознания». - М.,1977. – С.88

[10] Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии/Н.Н.Амосова - Изд-во ЛГУ, 1963. - 208 с

[11] Анасимова В.Н. Фразеологические единицы «прилагательное + существительное» в современном русском языке. Автореф.канд. дисс/В.Н.Анасимова - М.,1951. –21 с

[12] Антропова Л.И. Лексико-фразеологическое поле с общим значением «порицать» в современном немецком языке. Автореф. канд. дисс. /Л.И.Антропова - М.,1978. – 25 с.

[13] Алехина А.И. Общие системные свойства структуры фразеологических отношений серийности /несерийности/ А.И.Алехина // Вестник Беларускача дээржаунага имя В.И.Ленина. Серия 4. Филология, журналистика, педагогика, психология. – Минск, 1987, № 3. – С.49-53.

[14] Алехина А.И. К определению отношений моделированности /немоделированности во фразеологии/ А.И. Алехина// Методика обучения иностранных языков. Ром. и герм. языкознания. – Минск, 1988. - Вып.3. - С.73-77.

[15] Алиев А.М. Язгулямская фразеология: Структурная и семантическая характеристика: диссертация ... кандидата филологических наук/А.М.Алиев - Москва, 1999. - 152 с.

[16] Арипова М.Х. Поле "эмоций" во фразеологии разносистемных языков: на материале английского, русского

таджикского языков: диссертация ... кандидата филологических наук/ М.Х.Арипова - Душанбе, 2018. - 218 с.

[17] Ахмедова Ф.А.Глагольные фразеологизмы, обозначающие чувства, в русском, английском и таджикском языках: диссертация ... кандидата филологических наук / Ф.А.Ахмедова - Москва, 2013. - 208 с.

[18] Арзикулов Х.А. К моделированию устойчивых вербономинальных оборотов с глаголом faire / Х.А.Арзикулов// Вопросы фразеологии, стилистики и грамматического строя романогерманских языков. Труды СамГУ им. А.Навои. – Самарканд, 1972. – Вып.522. – С. 126-129.

[19] Ахмеджанов А. Некоторые структурные особенности парных фразеологизмов в современном таджикском языке / А.Ахмеджанов - Труды СамГУ им. А.Навои, новая серия. - Вып.194. –Самарканд, 1970. – С.5-15.

[20] Ахмедова Ф.А. Глагольные фразеологизмы, обозначающие чувства, в русском, английском и таджикском языках: автореферат дис. ... кандидата филологических наук/ Ф.А.Ахмедова - Москва, 2013. - 22 с.

[21] Ашурова Т.М. Обучение лексике русского языка в таджикской школе в лингвострановедческом аспекте: диссертация ... кандидата педагогических наук/ Т.М.Ашурова - Душанбе, 2015. - 208 с.

[22] Балли Ш. Французская стилистика/ Ш.Балли -М.,1961. -394 с.

[23] Бахриддинов Д. «Чароги хидоят» Сироджиддина Алихона Орзу и его отношение к современному таджикскому языку. Автореф. дисс., канд. филол. наук/ Д. Бахриддинов – Душанбе, 1981. -17 с.

[24] Беляева Е.В., Бойцов С.А. Фразеологические модели «предлог + имя» с компаративным значением (на материале русск. лит. яз. и диалектов) / Е.В. Беляева, С.А. Бойцов - Фразеологизмы в системе языковых уровней. – Л., 1986. – С.147-156.

- [25] Брагина А.А. Как понимать вариантность фразеологизмов /Брагина А.А.// Слово в грамматике и словаре. – М.: Наука, 1984. –С.180-183.
- [26] Бурмистрович Ю.А. Фраземаобразовательная модель и способ ее выявления / Ю.А.Бурмистрович // Материал по русско-славянскому языкознания. Воронеж. 1974.
- [27] Бурмистрович Ю.Я. Основные моменты образования фразеологизмов / Ю.А.Бурмистрович // Системные связи и отношения фразеологизмов. Сб. науч. тр. - Свердловск. 1989. - С. 114-122.
- [28] Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины / В.В.Виноградов // Тр. юбилейной сессии Ленинградского ун-та - Л.,1956.С.57-68
- [29] Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке /В.В.Виноградов// А.Н.Шахматов. АН СССР. - М.; Л.,1947.
- [30] Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова / В.В.Виноградов //Вопросы языкознания. -1953, № 3. – С.13-21.
- [31] Виноградов В.В. Русский язык/ В.В.Виноградов –М., 1986. -693 с.
- [32] Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография / В.В.Виноградов – М., 1977. - 312 с.
- [33] Гаврин С.Г. Вопросы лексико-семантического и грамматического анализа фразеологических единиц русского языка. Автореф.канд. дисс. / С.Г.Гаврин -М.,1962. – 21 с.
- [34] Гаврин С.Г. Комплективные модели фразеологических эллипсисов и их роль в развитии фразеологии / С.Г.Гаврин// Вопросы фразеологии и лексики русского языка. – Пермь,1973. -С.39-43
- [35] Гаврин С.Г. Состав переменно-устойчивых сочетаний в современном русском языке / С.Г.Гаврин // Вопросы

фразеологии и лексики русского языка. – Пермь. 1973.-С.78-91

[36] Гаврин С.Г. Фразеология современного русского языка в аспекте теории отражения/ С.Г.Гаврин - Пермь. 1974.

[37] Гаврин С.Г. Проблемы фразеологического моделирование /С.Г.Гаврин// Проблемы образования фразеологических единиц. -Тула,1976. -С.58-75

[38] Гафарова К.Т. Сопоставительный анализ фразеологических единиц с зоонимами и фитонимами в таджикском, немецком и русском языках: диссертация ... кандидата филологических наук/ К.Т.Гафарова - Душанбе, 2007. - 164 с.

[39] Гвоздарев Ю.А. Фразеологические сочетания современного русского языка/ Ю.А.Гвоздарев - Из-во Ростовского ун-та. 1973.

[40] Голошапова Т.Г. Языковые свойства моделей с творительном фраз образующим Автореф. канд. дисс/ Т.Г.Голошапова –М.,1986. - 21с.

[41] Горелик И.С. Адъективные словосочетания типа «прилагательное + предлог + существительное» в современном английском языке. Автореф. канд. дисс. /И.С.Горелик –М.,1986. - 21с.

[42] Губарев В.П К проблеме семантики устойчивых словесных комплексов как сложных знаков прямой и косвенной номинации / В.П.Губарев// Семантическая структура слова и фразеологизма. - Рязан, 1980. - С.-40-46.

[43] Губарев В.П. К типологии фразеологических моделей (на материале немецкого языка) / В.П.Губарев// НДВШ. Филологические науки. -1985, -№ 4. -С.65-68.

[44] Губарев В. П. К проблеме регулярности образования и функционирования фразеологизмов / В.П. Губарев// Проблемы семантики русского языка. -Ярославль, 1986. – С.47-93.

- [45] Гаффоров Р. Забон ва услуби Рахим Чалил/Р.Гаффоров – Душанбе, 1966.
- [46] Давлетбаева Д.Н. Типологическая моделируемость фразеологических трансформаций (на материале русского, английского, французского и турецкого языков): автореферат дисс. ... доктора филологических наук/Д.Н. Давлетбаева Казань. - 2012. - 45 с.
- [47] Джалилов Х. Структурно-семантические особенности и синтаксические функции фразеологических единиц в современном таджикском литературном языке. Автореф. канд. дисс. /Х.Джалилов - Душанбе, 1976. 18 с.
- [48] Джураев Н.А. Фразеологические единицы как выразительные средства таджикского языка. Автореф. канд. дисс. / Н.А.Джураев - Душанбе, 1976. - 24 с.
- [49] Денисова О.И. Регулярность фраз образовательных процессов в современном немецком языке. Автореф. канд. дисс. /О.И.Денисова - М.,1983. - 19 с.
- [50] Дидковская Л.П. Особенности построения синонимических рядов в сфере фразеологии русского языка /Л.П.Дидковская// Вестник Киев. ун-та. Методика обучения студентов-иностранцев. -1986,Вып.10-С.29-34.
- [51] Добровольский Д.О. Фразообразовательные моделирование как лингвистическая проблема /Д.О.Добровольский// Сб. науч. тр. Моск.пед. ин-т иностр. яз. – М.,1968. -Вып. 315. – С.4-10.
- [52] Дустов Х. Дж. Компаративные фразеологические единицы в современном таджикском литературном языке: автореферат дис. ... кандидата филологических наук /Х.Дж. Дустов - Душанбе, 2010. - 24 с.

- [53] Дустов Х.Ч. Воҳидҳои фразеологӣи ташбеҳӣ дар забони адабии муосири тоҷик /Х.Ч. Дустов –Душанбе, 2014, 186 с.
- [54] Зогакова Г.И.Идиомы в современном таджикском литературном языке: на материале художественных произведений С. Айни: диссертация ... кандидата филологических наук/ Г.И.Зогакова - Душанбе, 2011. - 162 с.
- [55] Зогакова Г.И.Идиомы в современном таджикском литературном языке: на материале художественных произведений С. Айни: автореферат дис. ... кандидата филологических наук /Г.И. Зогакова - Душанбе, 2011. - 21 с.
- [56] Ефименко Л.И. Понятие фразеологической серии /Л.И.Ефименко// Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. Из-во Ростовский ун-т, 1968. – С. 67-72.
- [57] Ефименко Л.И. Категория падежа адъективно-субъективных фразеологических сочетаний, образующих серию/ Л.И.Ефименко// Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. Из-во Ростовского ун-та, 1968. – С. 187-194
- [58] Ефимов А.И. Стилистика художественной речи/А.И.Ефимов - Из-во Московский ун-т. – М., 1961.
- [59] Ефимов А.И. Язык Салтыкова-Щедрина/ А.И, Ефимов –М.,1961.
- [60] Жуков В.П. Соотношение фразеологической единицы и ее компонентов со словами свободного употребления /В. П. Жуков// Фразеологические науки. 1963.- № 3. –С.46-51
- [61] Жуков В.П. О смысловом центре фразеологизмов/ В.П.Жуков – М., 1960. – 120 с.
- [62] Жуков В.П. Русская фразеология/В.П.Жуков – М., Высшая школа. 1986. -310 с.

- [63] Игамбердиев Р. Художественно-стилистическая роль фразеологизмов в «Бадаи-ал-вакаи» Зайниддина Восифи. Автореф. канд. дисс. /Р.Игамбердиев – Душанбе, 1975. - 17 с.
- [64] Иматшоева М.Б. Выражение цветообозначения в разносистемных языках: на материале шугнано-рушанской группы языков, таджикского и английского языков: диссертация ... кандидата филологических наук/М.Б.Иматшоева - Душанбе, 2010. - 150 с.
- [65] Камолиддинов Б. Услубшиносӣ/ Б. Камолиддинов - Душанбе, 1973
- [66] Кенчаев С., Кенчаева М. Таркибҳои фразеологӣ дар «Ғиёс-ул-лугот»/С.Кенчаев, М.Кенчаева// Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук, № 2 (58) / 2014. С. 190-196
- [67] Кенджаева М.С. Структурно-семантические особенности фразеологических единиц в словаре "Ғиёс-ул-лугот" Мухаммад Ғиясиддина Ромпури: диссертация ... кандидата филологических наук / М.С.Кенджаева - Худжанд, 2015. - 174 с.
- [68] Кодиров Д.С. Структурно-грамматическая характеристика диалектной фразеологии: на материале дарвазского говора таджикского языка: диссертация ... кандидата филологических наук / Д.С.Кодиров - Хорог, 2007. - 180 с.
- [69] Копыленко М.М., Попова З.Д. Фразеология – полноправный отдел науки о языке. /М.М.Копыленко, З.Д.Попова // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. Вып.2, Тула, 1972. с.196-203
- [70] Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии/ М.М.Копыленко, З.Д.Попова - Из-во Воронежский унт. – Воронеж, 1978. – 168 с.

- [71] Крылов М.В. Словосочетания из существительное с временными значениями с существительными и прилагательными (К вопросу о переходе свободных словосочетаний во фразеологическое). Автореф. канд. дисс. / М.В.Крылов – М.,1969. -18 с.
- [72] Кунин А.В. Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины / А.В.Кунин// Англо-русский фразеологический словарь. М.: Советская энциклопедия. – Т.2, 1967. – с.1233-1238.
- [73] Маджидов Х. К вопросу о классификации фразеологических единиц современного таджикского языка /Х.Маджидов// IV Всесоюзная научная конференция по иранской филологии. Тезисы докладов. – Ташкент, 1964. – С. 19-20.
- [74] Маджидов Х. Некоторые вопросы фразеологии современного таджикского языка /Х.Маджидов// Сборник работ аспирантов. Серия филол. наук. - Вып.4. - Душанбе,1966. –С. 75-91
- [75] Маджидов Х. Лексико-семантические особенности глагольных фразеологических единиц современного таджикского литературного языка. Автореф. канд. дисс. / Х.Маджидов – Душанбе, 1968. – 27 с.
- [76] Маджидов Х. О заимствовании фразеологических единиц из русского языка в таджикском /Х. Маджидов// Русский язык и литература в таджикской школе. – 1981. - №2. – С. 20-23.
- [77] Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка/ Х.Маджидов –Душанбе, 2006. - 409 с.
- [78] Маджидова Д.И. Структурно-семантические особенности глагольных фразеологических единиц в таджикском и английском языках: диссертация ... кандидата филологических наук/ Д.И. Маджидова - Худжанд, 2016., 145 с.

- [79] Мақсудов Т., Зикриёев Ф., Чалилов Х. Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ва вазиғии синтаксисии онҳо/ Т.Мақсудов, Ф.Зикриёев, Х.Чалилов – Душанбе, 1976. – 97 с.
- [80] Мақсудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара/ Т.Мақсудов – Душанбе: Ирфон, 1977. – 160 с.
- [81] Мамедова М. Дж. Концепт "ум" в китайской и русской языковых картинах мира: на материале фразеологических единиц, пословиц и поговорок: диссертация ... кандидата филологических наук/ М.Дж.Мамедова - Душанбе, 2015. - 258 с.
- [82] Махкамова Б.И. Семантико-стилистические особенности фразеологических единиц в поэзии Лоика Шерали: диссертация ... кандидата филологических наук/Б.И.Махкамова - Ходжент, 2006. - 137 с.
- [83] Махсумова Б. Ибораҳои фразеологӣ бо калимаи «даст» /Б.Махсумова// Мактаби советӣ.-1973.-№ 4.- С.16-19.
- [84] Махсумова Б. Ибораҳои соматикӣ имову ишора дар забони тоҷикӣ /Б.Махсумова// Мактаби советӣ. - 1975. -№ 9. - С. 28-34
- [85] Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик/ Н.Маъсумӣ – Сталинобод, 1959. – С.144-159.
- [86] Мачидов Ҳ. Аломатҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ /Ҳ. Мачидов// Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе,1967. – С.61-76
- [87] Мачидов Ҳ. Ибораҳои фразеологии феълӣ /Ҳ.Мачидов// Мактаби советӣ. -1967. -№ 10. - С. 45-48
- [88] Мачидов Ҳ. Таркибҳои ҷуфти фразеологӣ дар забони асарҳои устод Мирзо Турсунзода /Ҳ. Мачидов// Мактаби советӣ. - 1981. -№ 10. - С. 38-40
- [89] Мачидов Ҳ. Ҷумлаҳои фразеологӣ /Ҳ.Мачидов// Мактаби советӣ. -1967. -№ 10. - С. 45-48.

- [90] Мачидов Х. Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб дар забони тоҷикӣ / Х.Мачидов// IV Всесоюзная научная конференция «Актуальные проблемы иранской филологии», посвященная 60-летию образования СССР. Тезисы докладов. – Душанбе, 1982. - С. 25-26
- [91] Мачидов Х. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик/ Х.Мачидов – Душанбе, 1982. - 104 с.
- [92] Мелерович А.М. К вопросу о системной обусловленности индивидуально-авторских преобразований семантической структуры фразеологических единиц / А.М. Мелерович// Фразеологизмы в системе языковых уровней. Ленинград. 1986. С. 104 113.
- [93] Мирзоев А. Сайидо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик /А.Мирзоев - Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1947. – 199 с.
- [94] Мирзоев А.Биной /А.Мирзоев - Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1957. – 491 с.
- [95] Мирзоева М.М. Воҳидҳои фразеологии асарҳои С.Айнӣ ва усулҳои тарҷумаи онҳо ба забони русӣ/М.М.Мирзоева –Душанбе: Матбуот, 2008. - 160 с.
- [96] Мирзоева М.М. Лексико-фразеологическая синонимия в художественных произведениях С. Айнӣ: диссертация... доктора филологических наук /М.М. Мирзоева - Душанбе, 2013. - 304 с.
- [97] Мирзоева М.М.Лексическая и фразеологическая синонимия в художественных произведениях С.Айнӣ/ М.М.Мирзоева – Душанбе, 2017. - 400 с.
- [98] Мирзохонова М.М. Фразеологическая номинация, её роль в стилизации образности художественной речи и произвольной коммуникации: в таджикско-русском сопоставительном ареале: диссертация ... кандидата филологических наук/М.М.Мирзохонова - Худжанд, 2013. - 154 с.
- [99] Михайлова Е.В. К проблеме фразеологического моделирования /Е.В. Михайлова// Сб. научных трудов. Московский пед. институт иностр. яз. -М.,1988. - Вып. 325. - С. 20-30.

- [100] Мокиенко В.М. Структурно-семантическое моделирование и сопоставительный анализ русской и чешской фразеологии / В.М.Мокиенко// Konfrontacni studium ruske a ceske grammatiky a slovni zfsoby. Universita Karlova, Praha. -1974 –С. 249-282
- [101] Мокиенко В.М. Границы моделируемости фразеологических единиц / В.М.Мокиенко// Cesko- slovenska rusistika? 1976, XXI, Вып. 4. - С. 161-165
- [102] Мокиенко В.М. Затемнение образности фразем и фразеологические модели / В.М.Мокиенко// Проблемы русской фразеологии. –Тула, 1977. - С. 51-54
- [103] Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка / А.И.Молотков// – Л.: Наука, 1977. – 183 с.
- [104] Молотков А.И. Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания/ А.И.Молотков – М., 1967.
- [105] Муслимов М. У. Фразеологические единицы современного таджикского литературного языка с арабскими лексическими элементами: Дис. канд. филол. наук /М.У.Муслимов - Душанбе, 2005 174 с.
- [106] Набиева Р. Вохидҳои фразеологӣ дар «Таърихи салотини манғития»-и Сомӣ /Р.Набиева// Известия АН Тадж. ССР. Отд. общ. наук. -1973, № 1. – С.66-69
- [107] Наврузшоев Б.Х. Глагольные фразеологические словосочетания в таджикской периодической печати и способы их перевода на английский язык: автореферат дис. ... кандидата филологических наук /Б.Х.Наврузшоев - Душанбе, 2011. - 22 с.
- [108] Наврузшоев Б.Х. Глагольные фразеологические словосочетания в таджикской периодической печати и способы их перевода на английский язык: диссертация ... кандидата филологических наук /Б.Х.Наврузшоева - Душанбе, 2011. - 191 с.

- [109] Назаров Н.О. Соматические фразеологизмы ишкашимского языка в сравнении с фразеологизмами других памирских языков /Н.О.Назаров// Вопросы памироведения, вып 6 - Душанбе, 2005 †С 75-84 (натадж яз)
- [110] Назаров Н.О. Соматические фразеологизмы ишкашимского языка: диссертация ...кандидата филологических наук/ Н.О.Назаров - Душанбе, 2008. - 245 с.
- [111] Назирова М. Фразеологические единицы с компонентом цветообозначения английского, русского и таджикского языков: диссертация ... кандидата филологических наук/М.Назирова - Душанбе, 2009. - 134 с.
- [112] Назирова М. Фразеологические единицы с компонентом цветообозначения английского, таджикского и русского языков: автореферат дис. ... кандидата филологических наук/М.Назирова - Душанбе, 2009. - 24 с.
- [113] Назарян А.Г. Семантическая моделируемость фразеологизмов: реальность или фиксия? /А.Г.Назарян// НДВШ. Филологические науки. М: Высшая школа, 1963. -№ 6. -С. 34-40
- [114] Ожегов С.И. О структуре фразеологии /С.И.Ожегова// Лексикографический сборник. –М.,1957. – С.47-44
- [115] Оголовец А.В. Фразеологические серии и фразеологические объединения с общим дитерминирующим членом / А.В.Оголовец// Проблемы русской фразеологии. –Тула, 1978. – С. 57
- [116] Осимова Б.А. Фразеологические единицы худжандского говора: диссертация ... кандидата филологических наук /Б.А.Осимова - Ходжент, 2004. - 160 с.
- [117] Павленко Т.Л. О моделированности фразеологических единиц. Парадигматические и синтагматические отношения в лексике и

- фразеологии/ Т.Л.Павленко// Межвузовский сборник научных трудов. Ростов на Дону. 1981.- С.67-71.
- [118] Палевская М.Ф. Основные модели фразеологических единиц со структурой словосочетания в русском языке XVIII века/ М.Ф.Палевская – Кишинев, 1972. - 250с.
- [119] Помыкалова Т.Е. Языковые свойства фразеологизмов генетивной модели в современном русском языке. Кандидатская диссертация /Т.Е.Помыкалова – Челябинск, 1984. - 236 с.
- [120] Раджабова М.М. Структурно-семантические особенности коммуникативных фразеологических единиц в таджикском и английском языках: автореферат дис. ... кандидата филологических наук /М.М.Раджабова - Худжанд, 2010. - 27 с.
- [121] Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецко-русской фразеологии /А.Д.Райхштейн - М.: Высшая школа, 1980.
- [122] Рахимова Д.А. Структурно-грамматические особенности глагольных фразеологических единиц в таджикском и английском языках: автореферат дис. ... кандидата филологических наук /Д.А.Рахимова- Душанбе, 2012. - 21 с.
- [123] Рахромова Н.Ш. Соматические фразеологические единицы в таджикском и русском языках: Автореф. дисс. канд. филол. наук /Н.Ш. Рахромова -Душанбе, 2006. 22 с.
- [124] Рахромова Н.Ш. Соматические фразеологические единицы в таджикском и русском языках: диссертация ... кандидата филологических наук /Н.Ш.Рахромова - Душанбе, 2006. - 158 с
- [125] Росс Эшби У. Введение в кибернетике /У. Росс Эшби - М., 1965
- [126] Рубинчик Ю.А. Персидской сложный глагол как разновидность глагольных фразеологизмов /Ю.А.Рубинчик// Индийская и иранская филология. Вопросы лексики. Москва, 1971. - С. 22-34.

- [127] Рубинчик Ю.А. Сложный глагол в персидском языке слово или фразеологизм? / Ю.А.Рубинчик// Труды Самаркандского государственного университета им. Навои. Новая серия. Вып. №219. Вопросы фразеологии. 5. Ч. 2. - Самарканд: СамГУ. 1972. - С. 16-28.
- [128] Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка /Ю.А.Рубинчик - М., 1981. - 275 с.
- [129] Рубинчик Ю.А. Структурные типы фразеологизмов и их размещение в словарной статье / Ю.А.Рубинчик// Национальная специфика языка и ее отражение в нормативном словаре. – М.,1988 – С.91-9
- [130] Саидов Н.С.Лексические и фразеологические особенности рассказов Абдулхамида Самада: автореферат дис. ... кандидата филологических наук /Н.С.Саидов - Душанбе, 2014. - 21 с.
- [131] Саидов Р. Фразеология таджикской народной поэзии (на основе эпоса «Гуругли», четверостишия и бейта): Автореф. дисс. доктора филол. наук /Р.Саидов -Душанбе, 1995. -35 с.
- [132] Саидов Р.Фразеология таджикской народной поэзии: На основе эпоса гуругли, четверостишия и бейта: диссертация ... доктора филологических наук /Р.Саидов - Душанбе, 1997. - 321 с.
- [133] Сакаева Л.Р. Отражение антропоцентризма во фразеологии английского, русского и таджикского языков: диссертация ... кандидата филологических наук /Л.Р.Сакаева. - Казань, 2004. - 217 с.
- [134] СакаеваЛ.Р Сопоставительный анализ фразеологических единиц антропоцентрической направленности: на материале русского, английского, таджикского и татарского языков: диссертация ... доктора филологических наук /Л.Р.Сакаева - Казань, 2009. - 408 с.

- [135] Сангинов А. Ибораҳои фразеологӣ дар фарҳанги «Баҳори Ачам» / А.Сангинов// Известия АН Тадж. ССР. Отд. общ. наук. - 1973. - № 1. -С. 45-49
- [136] Селезнева Г.А. Моделирование и семантический сдвиг как сопособы образования фразеологизмов / Г.А.Селезнева
- [137] Селезнева Г.А. Структурно-семантические характеристики фразеологических серий / Г.А.Селезнева// Семантика слова и синтаксической конструкции. – Воронеж, - 1978. С. 1978. – С.144-152.
- [138] Солодуб Ю. П. Русская фразеология как объект сопоставительного структурно-типологического исследования (на материале фразеологизмов со значением качественной оценки лица) / Ю.П. Солодуб – М.: МГПИ, 1985. – 190 с.
- [139] Сулаймонова М.А. Фразеологические единицы качественной характеристики человека в немецком и узбекском языках: диссертация ... кандидата филологических наук /М.А.Сулаймонова - Худжанд, 2005. - 162 с.
- [140] Ташлыкова М.Б. Фразеологизм как производящая единица. Канд. дисс. /М.Б.Ташлыкова – Томск, 1987. -220 с.
- [141] Тахохов Б. С. «Одновершинные» фразеологизмы русского и таджикского языков / Б.С.Тахохов// Вопросы методики и психологии обучения русскому языку в таджикской высшей и средней школе. Вып. I. Душанбе, 1973. - С. 107-112
- [142] Тахохов Б. С. Научные основы взаимосвязанного обучения фразеологии русского и родногоязыков в национальной (таджикской) школе: диссертация ... доктора педагогических наук /Б.С.Тахохов - Душанбе, 1991. - 336 с.
- [143] Третьякова И.Ю. Окказиональная вариативность глагольных фразеологизмов / И.Ю. Третьякова// Вестник Костромского

государственного университета им. Н.А. Некрасова. – Кострома, 2006. – №8. – С. 92-96.

[144] Третьякова И.Ю. Окказиональная фразеология в публицистическом стиле / И.Ю. Третьякова// Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. – Кострома, 2009. – № 1. – С. 116-119.

[145] Третьякова И.Ю. К проблеме границ окказиональности фразеологизмов /И.Ю.Третьякова// Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. – Кострома, 2009. – № 2. – С. 134-138.

[146] Третьякова И.Ю. Аспекты моделирования современной фразеологии / И.Ю.Третьякова// Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. – Кострома, 2009. – № 4. – С. 200-203.

[147] Третьякова И.Ю. Системность окказиональных преобразований фразеологических единиц/ И.Ю.Третьякова// Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. – Кострома, 2010. – № 2. – С. 19-21.

[148] Третьякова И.Ю. Фразеологическая образность и особенности её окказионального преобразования / И.Ю.Третьякова// Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. – Кострома, 2010. – № 3. – С. 202-206.

[149] Третьякова И.Ю. Семантические виды окказионального преобразования фразеологизмов / И.Ю.Третьякова// Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. – Кострома, 2010. – № 4. – С. 143-146.

[150] Третьякова И.Ю. Окказиональные фразеологизмы и контекст/ И.Ю.Третьякова // Ярославский педагогический вестник. – Ярославль, 2011. – № 2. – Том I (Гуманитарные науки). – С. 161-163.

[151] Третьякова И.Ю. Окказиональная фразеология: монография/ И.Ю.Третьякова – Кострома: КГУ им. Некрасова, 2011. – 290 с.

- [152] Турсунов Ф.М. Лексико-семантический анализ пословиц и поговорок в таджикском и русском языках: На материале произведений Фазлиддина Мухаммадиева: диссертация ... кандидата филологических наук/ Ф.М.Турсунов - Душанбе, 1999. - 158 с.
- [153] Турсунова Х. Тадқиқи муқоисавии фразеологизмҳои параллели забонҳои тоҷикӣ ва ӯзбекӣ/ Х.Турсунова - Душанбе, 1979. – 110 с.
- [154] Ушаков В.Д. Фразеология Корана (Опыт сопоставления фразеоречений Корана и арабского классического языка) /В.Д.Ушаков - М.: Изд-во РАН «Восточная литература», 1996. -214 с.
- [155] Фарҳанги забони тоҷикӣ. М.: Советская энциклопедия. –ч.1. - 951 с.
- [156] Фарҳанги забони тоҷикӣ. М.: Советская энциклопедия. – Душанбе, 1963. ч.1. - 952 с.
- [157] Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта/ М.Фозилов– Душанбе, 1963. – Ч.1. - 948 с.
- [158] Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта /М.Фозилов – Душанбе, 1964. – Ч.2.- 908 с.
- [159] Хамидова Т.М.Безэквивалентная лексика и фразеология русского языка и способы их передачи в таджикском языке: диссертация ... кандидата филологических наук/ Т.М.Хамидова - Душанбе, 2013. - 164 с
- [160] Хамоян М.У. Основы фразеологии курдского языка/ М.У.Хамоян - Ереван, 1988.258 с.
- [161] Ходжиева М.Х.Лингводидактические закономерности обучения фразеологизмам русского языка с национально-культурным компонентом в таджикской школе: диссертация ... кандидата педагогических наук/ М.Х.Ходжиева - Душанбе, 2011. - 177 с.
- [162] Холов П. Синонимия фразеологических сочетаний в говорах таджиков Самарканда / П.Холов// Вопросы востоковедения. Труды

СамГУ им. А.Навои. новая серия. вып. 269. – Самарқанд, 1975. – С. 72-76.

[163] Холов П. Структурно-семантические особенности фразеологических синонимов говора таджиков Самарканда /П.Холов// Известия АН Тадж. ССР. Отд. общ. наук. – 1976.- № 1. – С. 52-54.

[164] Холов П. Ибораҳои фразеології изофӣ /П.Холов// Вопр. востоковедения. Труды СамГУ. Самарқанд: СамГУ, 1976. - С. 157-168.

[165] Хушенова С.В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка /С.В. Хушенова – Душанбе, 1971.- 102 с.

[166] Хушенова С. В. О структурных типах фразеологических единиц шугнанского языка / С.В.Хушенова// Памирские языки и фольклор. Вып. 1. Душанбе: Дониш, 1972. -С. 105-119.

[167] Хушенова С.В. К вопросу о разграничении слова и фразеологизма в памирских языках (на материале шугнанского языка) / С.В.Хушенова// Труды СамГУ. Нов. серия. Вып. 219. Вопросы фразеологии. Вып. 5. Ч. 2. Самарқанд, 1973. - С. 16-22.

[168] Хушенова С.В. Библиографический указатель литературы по таджикской фразеологии (с приложением библиографии по фразеологии памирских языков)/ С.В.Хушенова - Душанбе: Дониш, 1977. - 65 с.

[169] Хушенова С. В. Проблемы изучения памирской фразеологии (наблюдений над шугнанским языком) /С.В.Хушенова// Памироведение. Вопросы филологии. Душанбе: Дониш, 1975. - С. 71-84.

[170] Хушенова С.В. О некоторых общих и специфических особенностях фразеологизмов западноиранских и восточноиранских языков (на персидско-таджикском и памирском языковом материале) / С.В.Хушенова// Теоретич. проблемы восточного языкознания. М., 1982. - С. 104-111.

[171] Ҳасанов И. Баъзе хусусиятҳои услубии ибораҳои фразеологӣ / И.Ҳасанов// Маҷмӯаи илмӣ.- Серияи филологӣ.- Ҷ.5,Қ.9. –

Кӯлоб, 1972.

[172] Ҳасанов И. Лексика ва фразеология (дар асоси материали романи «Духтари оташ»-и Ҷ.Икромӣ)./ И.Ҳасанов - Душанбе,- 1974 - 157 с.

[173] Ҳасанов И. Дар бораи ибораҳои фразеологии синонимӣ //Ученые записки Кулябского ГПИ. -№ 4.-Вып. 8. – Кӯлоб,1966.- С.20-29

[174] Ҳасанов И. Дар бораи як типии ибораҳои фразеологии антонимӣ / И.Ҳасанов// Маҷмӯаи илмӣ, серияи филологӣ.- Ҷ.5,Қ.9.- Кӯлоб,1972.- С.34-38.

[175] Ҳусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айнӣ Х.Ҳусейнов - Душанбе,1973. - С. 51-63

[176] Ҳусейнов Х., Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ /Х.Ҳусейнов, К.Шукурова – Душанбе: Маориф, 1983. – 256 с.

[177] Чернышева И.И. Фразеология немецкого языка. – Автореф. канд. дисс./ И.И.Чернышева – М., 1964. - 21 с.

[178] Ҷалилов Х. Ибораҳои тавтологӣ дар забони тоҷикӣ / Х.Ҷалилов// Мактаби советӣ.- 1964, - №10. - С. 20-23.

[179] Ҷалилов Х. Муродифоти ибораҳои рехта // Мактаби советӣ// - 1969, - № 6. - С. 20-22..

[180] Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка /Н.М.Шанский –М.: Высшая школа, 1985. – 160 с.

[181] Шарипова Г.Ш. Фразеологические единицы в "Самаки айар»: диссертация ... кандидата филологических наук /Г.Ш.Шарипова - Душанбе, 2013. - 156 с.

[182] Шарипова З.М. Семантико-структурный анализ фразеологических единиц таджикского, арабского и русского языков: автореферат дис. ... кандидата филологических наук /З.М. Шарипова - Душанбе, 2011. - 26 с.

- [183] Шодиев Б.Г. Лексико-фразеологические особенности очерков и рассказов Мутеулло Наджмиддинова: автореферат дис. ... кандидата филологических наук /Б.Г.Шодиев - Душанбе, 2012. - 21 с
- [184] Штоф В.А. Моделирование и философия /В.А. Штоф –М., Л.: Наука, 1966.- 143 с.
- [185] Шумилова Г.Г. Структура значения фразеологизмов модели «на + падежная форма существительного» / Г.Г.Шумилова// Проблемы русской фразеологии. – Тула, 1977.- С. 103-109.
- [186] Эгамбердиев Р. Хусусиятҳои бадеии воҳидҳои фразеологӣ / Р.Эгамбердиев// Баъзе масъалаҳои филологияи тоҷик. –Серияи нав, № 213. - Самарқанд,1971. - С.112-118
- [187] Эгамбердиев Р. Маъноӣ фразеологӣ / Р.Эгамбердиев// Вопросы фразеологии, стилистики и грамматического строя восточных языков. Новая серия.- Вып. 225. – Самарқанд, 1972.- С.186-192
- [188] Эгамбердиев Р. Фразеологизмҳои «даст додан» ва «руӣ додан» /Р.Эгамбердиев// Вопросы фразеологии, стилистики и грамматического строя восточных языков. Новая серия.- Вып. 225. – Самарқанд, 1972.- С.198-203
- [189] Эгамбердиев Р. Вусъати маъноӣ фразеологӣ / Р.Эгамбердиев// Масъалаҳои филологияи тоҷик. – Серияи нав, № 240.- Самарқанд, 1973.- С. 12-17.
- [190] Эгамбердиев Р. Калимаи «чашм» дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ / Р.Эгамбердиев// Масъалаҳои робита ва таъсири байниҳамдигарии забон ва адабиёти халқҳои СССР. – Серияи нав, № 289.- Самарқанд, 1976.- С.27-29.
- [191] Юсуфбеков Ш., Бандалиева Дж. Структура шугнанских глагольных соматических фразеологизмов в сопоставлении с однотипными единицами английского языка (постановки проблемы) / Ш.Юсуфбеков, Дж. Бандалиева// Вопросы памироведения. Вып. 6. Душанбе, 2005. - С. 127-136.

[192] Юсупова М. Фразеология романа «Дохунда» С.Айни. –Автореф. канд. Дисс /М.Юсупова - Душанбе, 1971. -26 с.

[193] Юсупова М. Синонимикаи фразеологизмҳо / М.Юсупова// Армуғони олимони ҷавон. - Душанбе,1966. - С. 159-170

II. АДАБИЁТИ БАДЕӢ

[1] Айни С. Ёддоштҳо. Қ. 1-2 / С.Айни - Куллиёт, ҷ. 6. Душанбе, 1962.

[2] Айни С. Ёддоштҳо. Қ. 3-4 / С.Айни - Куллиёт, ҷ. 7. Душанбе, 1962

[3] Айни С. Одина /С.Айни - Душанбе, 1967.

[4] Айни С. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ»/ С.Айни - Душанбе, 1977.

[5] Айни С. Дохунда /С.Айни - Душанбе, 2017.

[6] Айни С., Дехотӣ А., Карим Ҳ. Ҳикояҳо /С.Айни, А.Дехотӣ, Ҳ.Карим Душанбе: Адиб, 1988.

[7] Абдулхамид С. Гардиши девбод /С.Абдулхамид - Душанбе, 2007

[8] Ақобир Ҷ. Қаламҳои кӯхистонӣ /Ҷ.Ақобир - Душанбе, 2012

[9] Ақобиров Ю. Қиссаҳои ҷавонии ман /Ю.Ақобиров - Душанбе: Адиб, 1988

[10] Амонов Р. Дар нимароҳи умр/Р.Амонов - Душанбе: Адиб, 1988.

[11] Аскар Ҳ. Ашки сари мишгон /Ҳ.Аскар - Душанбе: Ирфон, 1981.

[12] Бароти Абдурахмон. Биҳишти фиребо /Б.Абдурахмон - Душанбе, 2007

[13] Бахтӣ М. Руҳи тавоно /М.Бахтӣ - Душанбе: Ирфон, 1987.

[14] Баҳманёр. Аспи обӣ /Баҳманёр - Душанбе: Адиб, 1988.

[15] Баҳорӣ А. Ду моҳи пурмағал /А.Баҳорӣ - Душанбе: Маориф, 1984

[16] Баҳорӣ А. Рӯзи таваллуд /А.Баҳорӣ - Душанбе: Ирфон, 1985.

[17] Баҳорӣ А. Тирукамон/ А.Баҳорӣ - Асарҳои мунтахаб. Душанбе: Маориф, 1988.

- [18] Бобочонов М. Асири хафтум /М.Бобочонов - Душанбе: Ирфон, 1986.
- [19] Бобочонов М. Боғи умед /М.Бобочонов - Душанбе: Адиб, 1989.
- [20] Дехотӣ А. Куллиёт Ҷ. 3 /А.Дехотӣ - Душанбе: Ирфон, 1965.
- [21] Икромӣ Ҷ. Сафар-махсум дар Бухоро /Ҷ.Икромӣ - Душанбе: Ирфон, 1982
- [22] Икромӣ Ҷ. Духтари оташ /Ҷ.Икромӣ - Душанбе: Ирфон, 1983.
- [23] Икромӣ Ҷ. Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро /Ҷ.Икромӣ - Душанбе: Ирфон, 1984.
- [24] Икромӣ Ҷ. Хатлон /Ҷ.Икромӣ - Душанбе: Ирфон, 1985.
- [25] Икромӣ Ҷ. Асарҳои мунтахаб.Ҷ. 1 /Ҷ.Икромӣ - Душанбе: Адиб, 1987.
- [26] Икромӣ Ҷ. Асарҳои мунтахаб.Ҷ. 2 Ҷ.Икромӣ - Душанбе: Адиб, 1987.
- [27] Кӯҳзод У. Роҳи паси ағба. /У.Кӯҳзод - Душанбе: Ирфон, 1987.
- [28] Кӯҳзод У. Ҳам кӯҳи баланд. ҳам шаҳри калон /У.Кӯҳзод - Душанбе: Ирфон, 1986.
- [29] Кӯҳзод У. Кини хумор /У.Кӯҳзод - Душанбе: Ирфон, 197.
- [30] Мирзоев К. Дар орзуи падар /К.Мирзоев - Душанбе: Адиб, 2002.
- [31] Миршакар М. Ёди ёри меҳрубон /М.Миршакар - Душанбе: Адиб, 1993
- [32] Муҳаммадиев Ф. Асарҳои мунтахаб.Ҷ. 1. /Ф.Муҳаммадиев - Душанбе: Ирфон, 1987.
- [33] Муҳаммадиев Ф. Варта /Ф.Муҳаммадиев - Душанбе: Ирфон, 1987.
- [34] Муҳаммадиев Ф. Куллиёт.Ҷ. 2. /Ф.Муҳаммадиев - Душанбе: Адиб, 1990.
- [35] Муҳаммадиев Ф. Дар он дунё /Ф.Муҳаммадиев - Душанбе: Адиб, 2016.

- [36] Назаров Ҳ. Дар ҷустуҷуи Карим-девона /Ҳ.Назаров - Душанбе, 1977.
- [37] Начимӣ С. Қиёфатулбашар /С.Начимӣ - Душанбе, 2010.
- [38] Начмиддинов М. Пайраҳаи шинос /М.Начмиддинов - Душанбе: Адиб, 1988.
- [39] Насриддинов Б. Модарам - чону дилам /Б.Насриддин - Душанбе: Адиб, 1988.
- [40] Ниёзӣ Ф. Ҳар беша гумон мабар ки холист /Ф.Ниёзӣ - Душанбе: Ирфон, 1985.
- [41] Пулодов М. Марду лафз /М.Пулодов - Душанбе: Ирфон, 1964.
- [42] Самадов А. Аспи бобом /А.Самадов - Душанбе: Маориф, 1988.
- [43] Самадов А. Косаи давр /А.Самадов - Душанбе: Адиб, 1987.
- [44] Сорбон. Ҷугӣ. Буд набуд /Сорбон - Душанбе: Ирфон, 1975.
- [45] Сорбон. Занги аввал /Сорбон - Душанбе: Адиб, 1985.
- [46] Тиллозода Н. Қиссаи портфели сурх /Н.Тиллозода - Душанбе: Ирфон, 1992
- [47] Толис П. Куллиёт. Ҷ 2. /П.Толис - Душанбе: Ирфон, 1976.
- [48] Турсун С. Камони Рустам /С.Турсун Душанбе: Ирфон, 1976.
- [49] Турсун С. Се рӯзи як баҳор /С.Турсун - Душанбе: Адиб, 1987.
- [50] Турсун Саттор. Зимистони умр /С.Турсун - Душанбе, 2006.
- [51] Турсунзода М. Куллиёт. Ҷ. 1 /М. Турсунзода - Душанбе: Ирфон, 1970.
- [52] Турсунзода М. Куллиёт. Ҷ. 2 /М.Турсунзода - Душанбе: Ирфон, 1971.
- [53] Улуғзода С. Восеъ /С.Улуғзода - Душанбе: Ирфон, 1979.
- [54] Улуғзода С. Мунтахабот. Ҷ.1 /С.Улуғзода - Душанбе: Ирфон, 1982.
- [55] Улуғзода С. Фирдавсӣ /С.Улуғзода - Душанбе: Адиб, 1988.
- [56] Хоҷаев М. Нишони меҳр /М.Хоҷаев - Душанбе: Ирфон, 1974.

- [57] Хоҷаев М. Ростиро завол нест /М.Хоҷаев - Душанбе: Ирфон, 1986.
- [58] Файзуллоев И. Аскари қаторӣ /И.Файзуллоев - Душанбе: Адиб, 1987.
- [59] Фазулло И. Кӯҳи панҷум /И.Файзулло - Душанбе: Адиб, 1996
- [60] Фирӯз Б. Агар вай мард мебуд /Б.Фирӯз - Душанбе: Адиб, 1987.
- [61] Холиқов У. Ёди дил /У.Холиқов - Душанбе: Адиб, 1988.
- [62] Ғанӣ Б. Аз ҳар калла як садо /Б.Ғанӣ - Душанбе: Ирфон, 1982.
- [63] Ғанӣ Б. Хеши падарӣ /Б.Ғанӣ - Душанбе: Адиб, 1988.
- [64] Ҷалил Р. Шӯроб /Р.Ҷалил - Душанбе: Ирфон, 1967
- [65] Ҷалил Р. Маъвои дил /Р.Ҷалил - Душанбе: Ирфон, 1972.
- [66] Ҷалил Р. Духтари мрамарин /Р.Ҷалил - Душанбе: Ирфон, 1975.
- [67] Ҷалил Р. Одамони ҷовид /Р.Ҷалил - Душанбе: Ирфон, 1975.
- [68] Ҷалил Р. Гардиши фалак /Р.Ҷалил - Душанбе: Ирфон, 1981.
- [69] Ҷалил Р. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 1./Р.Ҷалил - Душанбе: Адиб, 1988.